

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЗАЙЧЕНКО НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 37 (09)

**ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ТА НАУКОВО–ПРОСВІТНИЦЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ О.О.ПОТЕБНІ (1835–1891)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
Вовк Людмила Петрівна,
доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕН ПЕДАГОГІЧНОЇ ПЕРСОНАЛІЇ О.О.ПОТЕБНІ...	14
1.1. Теоретико–методологічні підходи до вивчення творчої спадщини О. О.Потебні.....	14
1.2. Творча спадщина О.О.Потебні як об’єкт історико–педагогічного аналізу.....	24
1.3. Стан дослідження наукового феномену О.О.Потебні в контексті педагогічної науки.....	50
Висновки до першого розділу.....	56
РОЗДІЛ 2. НАУКОВО–ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О.О.ПОТЕБНІ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	58
2.1. Формування світоглядно–педагогічної позиції О.О.Потебні.....	58
2.2. Науково–педагогічна діяльність О.О.Потебні.....	86
2.3. Громадсько–просвітницька діяльність науковця.....	110
Висновки до другого розділу.....	123
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ О. О.ПОТЕБНІ.....	126
3.1. Принципи педагогіки О.О.Потебні.....	126
3.2. Роль рідної мови у формуванні української ідентичності у творчості О.О.Потебні.....	141
3.3. Духовно–культурні цінності виховання особистості у вченні О.О. Потебні.....	153
3.4. Значення творчої спадщини О.О.Потебні для розвитку сучасної освіти.....	161
Висновки до третього розділу.....	165
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	172
ДОДАТКИ.....	196

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасних умовах розвитку українського суспільства необхідним є глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів у соціокультурній сфері.

В Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті відзначено, що “національне виховання є одним з головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, виховання культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо–естетичної, трудової, екологічної культури. Національне виховання спрямоване на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури” [130].

Сучасна національна педагогічна думка – це широке поняття духовної, культурної сфери, яке інтегрує філософію, релігію, ідеологію, мораль, етику, лінгвістику тощо. Крім того, як відзначає О.В.Сухомлинська, “педагогічна думка завжди персоніфікована – на ній лежить відбиток особистості її носія, з його смаками, поглядами, віруваннями та уподобаннями” [216, 36].

Розширюючись і поглиблюючись у своєму розвитку, педагогічна думка залучає в свою орбіту нові феномени й фактори, які раніше не виступали об’єктом дослідження. За таких умов інтерес до педагогічних персоналій зростає і значна частина творчих біографій вперше стає об’єктом наукової рефлексії.

Персоналія видатного українського мислителя–мовознавця Олександра Опанасовича Потебні (1835–1891) завжди привертала увагу дослідників. Оригінальна мовознавча концепція, самобутня філософсько–педагогічна позиція, діалектичність теоретичних зведень науковця стали підґрунтям для вивчення його творчої спадщини, для з’ясування його ролі у становленні й розвитку української науки. На основі ґрунтовного аналізу величезного джерельного матеріалу, у процесі широкомасштабного вивчення мови, фольклору, літературних пам’яток О.О.Потебня витворив своєрідну концепцію слова, яка протягом багатьох десятиліть залишалася неперевершеним зразком мовознавчих досліджень.

З вихідних позицій історико–педагогічного дослідження спадщина О.О. Потебні є джерелом для виявлення його педагогічних поглядів, ідей, з’ясування засад оригінальної педагогічної платформи, реконструкції його науково–педагогічної діяльності, обґрунтування значущості внеску у розвиток української науки. У процесі опрацювання великого масиву емпіричного матеріалу О.О.Потебня одним з перших почав розробляти проблеми історичної еволюції мислення, закономірностей теорії та психології творчості, становлення людської свідомості, впливу мови на духовний розвиток життя суспільства. Інтерпретуючи мову як світоспоглядальну систему етносу, він

висунув ідею широкого педагогічного значення мови як фактору передачі від покоління до покоління соціокультурного досвіду, універсального засобу виховання людини, її інтеграції у суспільні відносини, як необхідної умови нагромадження культурно–духовних цінностей, поступу людства.

Творчу спадщину О.О.Потебні почали досліджувати вже його сучасники. У 1886 р. у “Киевской старине” з’являється одна з перших статей М.Ф.Сумцова про наукове вивчення колядок О.О.Потебнею. У наступній статті того ж видання М.Ф.Сумцов відзначив внесок О.О.Потебні у вивчення “малорусского языка и народной словесности” [211].

У 1890–1900–х рр. здійснюється ширше ознайомлення російської громадськості з творчістю і науковою спадщиною О.О.Потебні. У багатьох періодичних виданнях були вміщені публікації, присвячені аналізу діяльності видатного вченого–мовознавця. В “Журнале Министерства народного просвещения” (1892) В.І.Ламанський відзначав, що “Харьков, вообще Украина наша, всегда может указывать с гордостью на Потебню, как на одного из своих драгоценных даров нашей общей русской образованности” [106, 13].

Б.М.Ляпунов присвятив викладенню і популяризації ідей О.О.Потебні ґрунтовну статтю в “Живой старине” за 1892 р. Тоді ж ці й деякі інші статті й некрологи були вміщені й передруковані у знаковому збірнику з портретом О.О.Потебні “Памяти А.А.Потебни”, упорядкованому Харківським історико–філологічним товариством. Нарешті, 1892 р. Е.А. Вольтер надрукував нарис: “А.А.Потебня. Библиографические материалы для биографии” в “Сборнике отделения русского языка и словесности” Академії наук. У 1893 р. на сторінках “Киевской старины” з’явилася одна з кращих статей “А.А.Потебня, как языковед–мыслитель”, підготовлена учнем видатного мовознавця Д.М.Овсяннико–Куликовським, який відіграв особливу роль у популяризації творчості О.О.Потебні. Він здійснив першу спробу аналізу найважливіших філософсько–синтаксичних ідей О.О.Потебні в іншій праці – “Синтаксис русского языка” (1902).

У 1902 р. в Орлі вийшла монографія талановитого педагога і автора підручників з російської мови І.М.Белорусова “Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни” [12], в якій автор прагнув популярно передати сутність основних мовознавчих поглядів О.О.Потебні та внутрішній зв’язок між ними, передати всю будову його лінгвістичної системи. Основний зміст видання становить виклад трьох перших томів дослідження О.О.Потебні “Из записок по русской грамматике” і статті “Значение множественного числа в русском языке”. Праця І.М.Белорусова відіграла помітну позитивну роль у популяризації вчення О.О.Потебні і пошуків для поліпшення стану вивчення мови у школі.

Спроба введення ідей О.О.Потебні в школу, здійснена Б.О.Лезіним, мала незаперечний успіх. У I–му томі надрукованих ним у 1907 р. “Вопросов теории и психологии творчества”, а також у 2–му випуску II тому того ж видання містяться публікації, які розкривають ідеї О.О.Потебні з теорії поезії і прози. Дещо пізніше з’явилася праця О.М.Пешковського

“Русский синтаксис в научном освещении”, заснована на мовознавчих ідеях О.О.Потебні, в якій здійснена спроба викладу їх у доступній для шкільного навчання інтерпретації. Після цього ідеї О.Потебні стають досить відомими.

Один з представників російського символізму А.Белій присвятив характеристиці творчості О.О.Потебні статтю в журналі “Логос” (1912–1913) [13], в якій доводив, зокрема, що естетичні погляди вченого–мовознавця можуть бути успішно використані для обґрунтування символізму. Ще раніше подібні ідеї висловлював прихильник естетики О.О.Потебні О.Г. Горнфельд.

У радянський період спадщина О.О.Потебні стала предметом аналізу багатьох досліджень, але до 1960–х років висвітлювалася у суто мовознавчій площині. У 1920–50–х рр. до наукового доробку мислителя звертаються І.Я. Айзеншток [1], [2], О.В.Ветухов [31], І.Житецький [74], Т.Райнов [185], П.М. Попов [149].

У 1960–80–х рр. – А.К.Байбурин [11], І.К.Білодід [17], В.С.Бобкова [19], Л.А.Булаховський [27], В.В.Виноградов [32], [33], В.М.Гацак [46], [47], М.К. Дмитренко [65], [66], [67], М.А.Жовтобрюх [75], А.І.Колодная [92], [93], М.А. Мацейків [114] – [117], О.П.Пресняков [179], [180], Ю.П.Тенянка [224], В.Ю. Франчук [246] – [250] досліджують різні аспекти спадщини О.О.Потебні, обґрунтовують його етнологічні, культурологічні, естетичні, психолінгвістичні, філософсько–педагогічні погляди.

У новітній Україні – (1991–2005) – І.В.Богачевська [21], Ю.М. Вільчинський [38], С.О.Кривошея [103], М.М.Скорик [194] здійснили дослідження з філософської потебніани.

Найбільшу увагу сучасних дослідників привертають концептуальні теоретичні положення наукових праць О.О.Потебні: філософсько–мовознавчі й літературознавчі проблеми (Р.А.Будагов [25], Ю.М.Вільчинський [38], Л.Г. Зубкова [84], Ю.І.Мінералов [122], В.Ю.Франчук [246] – [250]); психолінгвістичні погляди вченого (М.А.Мацейків [114] – [117], О.С.Снітко [199], [200], І.Фізер [241], [242]); естетичні (М.П і Ю.П.Тенянка [241], [242]); культурологічні та етнологічні аспекти спадщини (М.М.Скорик [194], Л.Е. Довбня [70]).

В останнє десятиліття українські педагоги звертаються до спадщини О.О.Потебні з метою виокремлення її педагогічних аспектів (А.Андрущенко, В. Вихрущ, Л.Вовк, Є.Коваленко, Н.Побірченко, О.Сухомлинська та ін).

Так, Л.П.Вовк [43] акцентує увагу на ідеї широкого педагогічного значення мови в інтерпретації О.О.Потебні. Н.С.Побірченко [147] відзначає особливу роль О.О.Потебні у фундації, становленні Харківської Громади у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). О.В.Сухомлинська наголосила, що “Пріоритетними педагогічними цінностями ХІХ століття стали українська (рідна) мова, патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати” [233].

Особливий інтерес для теорії педагогіки і освітньо–виховної практики становить науково–педагогічна (зокрема, діяльність О.О.Потебні на посаді професора і завідувача кафедри Харківського університету),

громадсько-просвітницька діяльність, а також та частина науково-теоретичного доробку мислителя-мовознавця, в якій виокремлюються його педагогічні погляди та ідеї, просвітницькі пріоритети, філософсько-педагогічна синтеза.

Постать О.О.Потебні оригінальна й особистісним інтелектуальним та досвідним фондом непересічного таланту, дивовижної майстерності, виховного потенціалу. Дослідження його спадщини у сучасних умовах розвитку освіти в Україні, її гуманізації й демократизації, забезпечення ґрунтовних, науково виважених теоретико-методологічних засад необхідне, оскільки метод позитивного прикладу є одним з найважливіших і найефективніших у справі виховання молоді.

Системний аналіз змісту науково-просвітницької діяльності О.О.Потебні, його педагогічних ідей, просвітницько-педагогічних аспектів творчої спадщини ще не стали предметом спеціального дослідження. Актуальність, феномену педагогічної персоналії О.О.Потебні, відсутність системного аналізу його педагогічних ідей, науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **“Педагогічні ідеї та науково-просвітницька діяльність О.О.Потебні (1835–1891)”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою наукового напрямку НПУ імені М.П. Драгоманова “Проблеми історії педагогіки і педагогічної думки України в контексті завдань підготовки вчителя”. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету (протокол № 6 від 25 грудня 2003 року) і узгоджена Радою з координації психолого-педагогічних досліджень АПН України (протокол № 3 від 30 березня 2004 року).

Об’єкт дослідження - науково-педагогічна спадщина Олександра Опанасовича Потебні (1835 - 1891).

Предмет дослідження - провідні педагогічні ідеї, зміст науково-просвітницької діяльності О.Потебні (50-і - початок 90-х рр. XIX ст.).

Мета дослідження: розкрити сутність педагогічних ідей та науково-просвітницької діяльності О.Потебні.

Основні завдання дослідження:

- проаналізувати стан дослідження феномену педагогічної персоналії О. Потебні;
- встановити пріоритетні фактори, які обумовили формування світоглядних засад педагогічної позиції вченого;
- розкрити зміст і основні напрями науково-просвітницької діяльності О. Потебні;
- обґрунтувати провідні педагогічні ідеї та визначити найважливіші духовно-культурні цінності виховання особистості у вченні мовознавця;
- здійснити актуалізацію педагогічних ідей і творчої спадщини О.Потебні у контексті модернізації сучасної освіти в Україні.

Методологічною базою дослідження є теорія наукового пізнання, принципи об’єктивності, системності, фундаментальності, доказовості, історизму; філософські світоглядні й загальнонаукові положення щодо

діалектичного взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ і процесів, часу й простору, єдності теорії і практики, гармонії національних і загальнолюдських цінностей; аксіологічний підхід до цілісного вивчення явищ. Дослідження ґрунтується на антропоцентричних засадах, які виявляють значення людини як неповторної й найвищої цінності.

У процесі дослідження застосовувалися сучасні наукові підходи до вивчення педагогічних персоналій: *біографічний*, який передбачає розгляд педагогічної реальності у часі й просторі; *феноменологічний*, що розкриває значення суб'єктивного досвіду як основного вимірника сутності людської особистості; *герменевтичний*, який передбачає коментування, пояснення життєпису й педагогічних ідей персоналії крізь призму історико–культурної традиції; *синергетичний*, що дає змогу пояснити наукові ідеї, поняття не лише педагогічними категоріями, а й різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями; *парадигмальний*, який дає можливість розглянути логіку розвитку педагогічних ідей О.О.Потебні з позицій самої науки, її внутрішньої динаміки.

Теоретичну основу дослідження становлять праці класиків світової і вітчизняної педагогіки, зокрема Я.А.Коменського, Й.Г.Песталоцці, Й.Ф.Гербарта, А.Дістервега, Г.С.Сковороди, П.Д.Юркевича, К.Д.Ушинського, М.П.Драгоманова, І.Я.Франка, М.С.Грушевського, Б.Д.Грінченка, І.І.Огієнка, С.Ф.Русової, Я.Ф.Чепіги, С.О.Сірополка, П.Ф.Каптерєва, С.Й.Гессена, А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського; праці з філософії, психології, мовознавства та інших галузей пізнання, що стосуються предмета дослідження.

Важливі теоретичні положення і висновки з проблем національної освіти, навчання, виховання, розвитку педагогічної думки містяться у працях відомих сучасних українських вчених–педагогів В.П.Андрущенко, В.І.Бондаря, В.О.Вихрущ, Л.П.Вовк, С.У.Гончаренка, Н.М.Гупана, Н.П.Дічек, М.Б.Євтуха, І.А.Зязюна, Є.І.Коваленко, В.Г.Кременя, В.Г.Кузя, Б.Н.Мітюрова, О.Г.Мороза, Н.С.Побірченко, Ю.Д.Руденка, О.Я.Савченко, В.З.Смаля, Б.М.Ступарика, О.В.Сухомлинської, М.І.Шкіля, М.Д.Ярмаченка та інших.

Методи дослідження. У роботі використані такі методи: *історико–педагогічний аналіз і синтез* (визначення мети, об'єкта, предмета, завдань дослідження); *історико–ретроспективний* (аналіз джерельної бази), який дозволив охарактеризувати соціокультурні фактори, що обумовили життєдіяльність, світоглядні засади особистості О.О.Потебні, проаналізувати основні напрями його діяльності, виявити просвітницько–педагогічні аспекти спадщини науковця; *хронологічний*, який використовувався для розкриття змін у науково–просвітницькій діяльності педагога; *персоналістично–біографічний* – з метою аналізу науково-педагогічної діяльності і спадщини О.О.Потебні, встановлення біографічних даних; *пошуково–бібліографічний* – для виявлення опорної джерельної бази; *порівняльно–зіставний*, який дав змогу простежити генезис світоглядних позицій вченого; *узагальнення і систематизація* виявлених даних, положень, отриманих при вивченні першоджерел для формування й обґрунтування висновків за результатами дослідження.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося впродовж 2000 – 2006 рр. і включало три основні етапи: проблемно-аналітичний (2000 – 2001 рр

.); теоретико-узагальнюючий (2002 – 2004 рр.); системно-структурний (2005 – 2006 рр.).

Джерелами дослідження слугували праці О.О.Потебні (монографії, навчальні посібники, курси лекцій, програми, наукові статті, листи, рецензії, звіти); спогади сучасників науковця, його учнів і послідовників; наукові біографії мовознавця та публікації дослідників його життя і творчості; документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України (ф. 2045), які стосуються наукової, громадсько-просвітницької та службової діяльності О.О.Потебні; листи вченого-мовознавця та листи до нього, рукописні праці тощо; матеріали Державного архіву у Харківській області (ф. 3, оп. №275) та Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г.Короленка, Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського; періодичні часописи ХІХ ст. (“Вестник Европы”, “Киевская старина”, “Громада . Українська збірка” та ін.); сучасні видання – автореферати, дисертаційні дослідження, монографії, публікації.

Важливим підґрунтям для формулювання положень і висновків дисертації стали праці сучасних дослідників творчої спадщини О.О.Потебні (І. В.Богачевської, Ю.М.Вільчинського, С.О.Кривошеї, М.А.Мацейківа, М.М. Скорик, В.Ю.Франчук та інших).

Хронологічні межі дослідження – 1857 р. – початок 90-х рр. ХІХ ст. *Нижня хронологічна межа* визначається початком педагогічної діяльності О.Потебні, що збігається з розвитком могутнього національно-визвольного й громадсько-педагогічного руху в Україні. *Верхня хронологічна межа* характеризується активізацією популяризації науково-педагогічної спадщини О.Потебні й зумовлена передчасною смертю вченого-педагога.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше*:

- розкрито феномен педагогічної персоналії О.Потебні; встановлено пріоритетні фактори (соціальне середовище, система освіти, соціокультурні чинники, власна науково-пошукова діяльність), які обумовили формування світогляду і педагогічної концепції вченого;

- теоретично узагальнено, визначено й проаналізовано основні напрями (науково-педагогічний, загальнодидактичний, громадсько-просвітницький), розроблено наукову періодизацію науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності мовознавця, виділено три її періоди: 1) період формування О.Потебні як вченого і педагога (1857 - 1863); 2) період інтенсивних наукових пошуків і удосконалення педагогічної майстерності (1863 - 1875); 3) період розквіту наукового таланту вченого, педагога, культурно-освітнього діяча (1875 - 1891);

- обґрунтовано провідні педагогічні ідеї (гуманізму, народності виховання, антропоцентризму, соціокультурної детермінованості, реалізму, активності людської свідомості; суспільної спрямованості виховання, зв'язку виховання з життям, широкого педагогічного значення мови як педагогічного інструментарію пізнання; ідея про нероздільність усіх структурно-утворюючих факторів мови й літератури із загальним рухом людської думки в її історичному розвитку; ідея порівняння та історизму в осмисленні синтаксичної,

психологічної, педагогічної чи іншої системи) та найважливіші духовно-культурні цінності виховання особистості в педагогічній концепції вченого: (національні, соціоцентричні, антропоцентричні, освітні, культурологічні);

- розкрито значущість внеску науковця у педагогіку вищої школи (оновлення змісту і методів університетської освіти з метою забезпечення її високого наукового рівня, майстерність лекційного викладання, створення власної наукової школи, особистий приклад О.Потебні як вченого, дослідника, педагога, громадського діяча);

- здійснено актуалізацію педагогічних ідей і творчої спадщини О.Потебні у контексті модернізації сучасної освіти в Україні.

До наукового обігу введено маловідомі джерела, нові ідеї, а також факти щодо використання творчої спадщини О.Потебні у вітчизняній педагогічній науці і практиці. Запропонована в дисертації конструкція дослідження феномену педагогічної персоналії О.Потебні із застосуванням сучасних теоретико-методологічних підходів може бути використана при моделюванні історико-педагогічного дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання основних положень і теоретичних висновків, фактичного матеріалу науковцями й педагогами у процесі написання праць з історії педагогіки, філософії освіти, мовознавства, журналістики, історії української культури, методика викладання мов та ін., а також створення нових підручників і посібників з цих і інших дисциплін та викладання їх у навчальних закладах різного рівня акредитації. Розроблено й апробовано спецкурс “Наукова спадщина і педагогічні ідеї О.О.Потебні (1835 - 1891)”.

Достовірність результатів дослідження та його основних висновків забезпечується методологічною й теоретичною обґрунтованістю основних положень дисертації, комплексним аналізом проблеми, застосуванням системи методів дослідження, адекватних його об’єкту, предмету, меті, завданням.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки НПУ імені М.П.Драгоманова, отримали схвалення у повідомленнях на конференціях: *міжнародних* - “Образование и школа XX века” (Чернігів, 2004), “Історико-педагогічні дослідження: методологія, періодизація, методика” (Херсон, 2005), “Проблеми змісту педагогічної підготовки вчителя у контексті аксіологічної освіти (історичний, теоретико-практичний аспекти)” (Київ, 2005), “Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці” (Івано-Франківськ, 2005); *всеукраїнських* - “Ідея національного виховання в українській психолого-педагогічній науці XIX - XX ст.” (Івано-Франківськ, 1997), “Ідея народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді” (Івано-Франківськ, 2001), “До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), “Розвиток змісту освіти як історико-педагогічна проблема” (Чернівці, 2003); “Малокомплектна школа: проблеми, досвід, перспективи” (Чернігів, 2003), “Педагогічна і громадська діяльність Софії Русової в контексті сучасності” (Чернігів, 2006); *регіональних* - “М.М.Коцюбинський – в контексті українського відродження кінця XIX – початку XX століття” (Чернігів, 2004), О.О.Потебня -

видатний український мовознавець, філософ, психолог, педагог (Чернігів, 2005).

Впровадження результатів дослідження здійснено в Глухівському державному педагогічному університеті (довідка № 988 від 21.04.06 р.) Ніжинському державному університету імені Миколи Гоголя (довідка № 36/401 від 04.04.06 р.), Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (довідка № 01-08-219 від 04.04.06 р.), Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка (довідка № 04-11/542 від 29.06.06 р.),

Публікації. За темою дисертації опубліковано 11 одноосібних статей у фахових виданнях з педагогіки, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається з вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (295 позицій). Обсяг роботи - 207 сторінок, основний текст - 171 сторінка. Робота містить два додатки на 12 сторінках.

РОЗДІЛ 1 ФЕНОМЕН ПЕДАГОГІЧНОЇ ПЕРСОНАЛІЇ О.О.ПОТЕБНІ

1.1. Теоретико–методологічні підходи до вивчення творчої спадщини О.О.Потебні

Одне з найважливіших завдань сучасної історико–педагогічної науки полягає в тому, що для персоніфікованого й системного накреслення розвитку національної педагогічної думки як нелінійного, багатовимірного процесу необхідно визначити методико–методологічні підходи до вивчення педагогічної персоналії. Педагогічна персоналія, за визначенням О.В. Сухомлинської, – це “більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоніфікований процес утворення цінностей, культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель” [216, 42]. Тому, “якщо в центрі моделювання національної педагогічної думки перебуває аналіз життєвого і творчого шляху педагога – творчої особистості, носія ідей, то педагогічна персоналія має включати: 1) життєпис педагога (“особистісна” історія); 2) власний особистісний підхід до розгляду педагогічного процесу (моральний, етичний зміст творчості); 3) предметний підхід (включеність або невключеність у тогочасний педагогічний процес); 4) ідейно–соціальні, культурницькі засади (розмаїття зв’язків з епохою, міра й сила їх впливів на педагогічні погляди)” [216, 42–43].

Сучасні теоретико–методологічні підходи до вивчення персоналії як одного з найважливіших напрямів і предметів історико–педагогічного дослідження окреслені у працях М.В.Богуславського [Структура сучасного історико–педагогічного знання // Шлях освіти. – 1999. – №1. – С. 37–40], Л.П. Вовк [Педагогічна традиція у системі освітніх інновацій // Пульсар. – 2000. – №9. – С. 45–47], С.У.Гончаренка [Методологічні характеристики педагогічних досліджень // Вісник Академії педагогічних наук України. – 1993. – №1. – С. 11–23], Н.М.Гупана [Історіографія розвитку історико–педагогічної науки в Україні. – К., 2000], Н.Дичек [Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 15 – 19], Е.Д. Днепрова [Становление и развитие отечественной истории педагогики / В сб. Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики. – М., 1989], О.В.Сухомлинської [Історико–педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К., 2003], М.Д.Ярмаченка [Стан і завдання досліджень в галузі історії педагогіки // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. Збірник наукових праць Кам’янець–Подільського державного педагогічного університету. Серія соціально–педагогічна. Вип. 3. Т. 1. – Кам’янець–Подільський, 2002. – С. 3–6.] та ін.

У 1981 р. Е.Д.Днепров у монографії “Советская историография дореволюционной отечественной школы и педагогики (1918–1977). Проблемы, тенденции, перспективы” виділив як окремий напрям історико–педагогічних досліджень “персоніфікаційний”. Проаналізувавши тогочасні дисертаційні

дослідження, присвячені вивченню життя, творчості, науково–педагогічної спадщини, педагогічних ідей і поглядів багатьох, у першу чергу, російських педагогів, письменників, культурно–освітніх діячів і звернувши увагу на недоліки тих досліджень, зокрема в багатьох із них той або інший педагог розглядався поза зв'язками зі своїми попередниками і сучасниками, поза загальним контекстом розвитку педагогічної науки, а крім того, вони були позбавлені головного – виявлення особливостей позиції педагога, його внеску в науку, його місця в історії педагогіки, – Е.Д.Дніпров відзначив, що сучасне наукознавство знову, але на новому витку, повертається до “людини науки”, вченого, носія генезису педагогічних ідей і концепцій, звертається на новому рівні, прагне до розгляду персоналії в сукупній системі особистісних, загально соціальних і внутрішньо наукових детермінант [68, 17].

Аналізуючи стан і завдання досліджень у галузі історії педагогіки у 2002 році, М.Д.Ярмаченко серед характерних тенденцій розвитку українських історико–педагогічних досліджень на перше місце поставив “вивчення спадщини видатних і відомих українських педагогів, зокрема тих, які з політичних міркувань тривалий час замовчувалися, архівних джерел як живих свідків давно минулих подій; це стосується як Східної, так і Західної України, які віками перебували у стані національного пригнічення” [263, 3].

М.В.Богуславський, характеризує структуру історико–педагогічного знання виділив:

1. Світоглядну позицію в трактуванні феноменів минулого (матеріалістично–детерміністичне світорозуміння, трансцендентний (релігійний) світогляд, синергетичне світорозуміння).

2. Сфера загальних підходів до вивчення всесвітньої історії освіти, яка є другим за значущістю рівнем структури історико–педагогічного знання (формаційний, антропологічний, цивілізаційний, синхронний та діасинхронний підходи).

3. Загальні методи дослідження історико–педагогічного процесу (історико–структурний, конструктивно–генетичний, історико–компаративістський або порівняльно–зіставний).

4. Часткові методи дослідження історико–педагогічного знання (аксіологічний, великих інноваційних циклів, хвильовий, модернізаторський, персоналістично–біографічний, монографічний, парадигмальний) [22].

Л.П.Вовк, розкриваючи роль і місце курсу історії педагогіки в системі завдань підготовки вчителя сучасної національної школи, загострює увагу на вивчення педагогіки та історії педагогіки з позицій “олюднення”, що “історія педагогіки – це не лише наука про розвиток освіти і виховання, педагогічні теорії у різні історичні періоди, а історія науки про особистість, яка розвивається, історія поколінь” [41, 18], і що “реалізувати концепцію освіти як процесу випереджаючого, як процесу “олюднення” діячів педагогічного процесу без історії неможливо” [41, 19]. Тому в запропонованій авторській програмі вивчення курсу історії педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах теми персоналізованого спрямування Л.П.Вовк рекомендує розглядати на семінарських заняттях: “Передбачається глибоке самостійне опрацювання праць окремих педагогів. У лекційному ж матеріалі

бажано зупинитись на позиціях світоглядної, громадянської сформованості педагогів, мотивації і характері їх соціальної, педагогічної та теоретичної діяльності” [41, 19].

С.У.Гончаренко проаналізував вимоги до методологічних характеристик педагогічних досліджень, зокрема питань обґрунтування проблеми і теми дослідження, визначення його об’єкта, предмета, мети і завдань, способів висунення гіпотези дослідження і організації його експериментальної перевірки, вимог до оформлення результатів дослідження (визначення їх достовірності, наукової новизни, теоретичного і практичного значення, формування положень, які потребують захисту), які повною мірою стосуються і досліджень педагогічних персоналій [51].

Н.М.Гупан у докторській дисертації “Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект). – К., 2001” здійснив аналіз досліджень педагогічних персоналій у вітчизняній історико–педагогічній науці. Під педагогічними персоналіями автор розуміє “творчі біографії видатних педагогів мислителів, які працювали в галузі освіти та виховання та послідовне систематизоване висвітлення сукупності їхніх педагогічних поглядів” [58, 11].

Найвагоміший внесок у розвиток персоналістичного напрямку історико–педагогічних досліджень на сучасному етапі зробила О.В. Сухомлинська (наприклад, праці [214] – [219]).

О.В.Сухомлинська виділяє творчу біографію педагога, або “персоналію”, як окремий предмет історико–педагогічного дослідження. На підтвердження правомірності й необхідності розробки персоналістичного напрямку розвитку історико–педагогічних досліджень О.В.Сухомлинська зазначає, що, з одного боку, “часто ідеї, висловлені тим чи іншим педагогом, не збігаються, а іноді й прямо протилежні освітній практиці (Ж.–Ж.Руссо, Л.М.Толстой), що сам мислитель формує в творчості парадигму, яка може проявлятися через декілька десятиліть” [216, 20], а з другого – що “саме життя педагога, його особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи висвітлює загальнопедагогічний досвід того чи іншого періоду, тобто духовна біографія є матеріалізацією історії думки й духу, дає матеріал для реконструкції, зіставлення й висновків історико–педагогічного характеру” [216, 20].

Аналіз творчої спадщини О.Потебні дає можливість стверджувати про наявність оригінальної педагогічної позиції українського вченого, про те, що його ідеї далеко не завжди збігалися з існуючою на той час традицією виховання й були втілені у практику викладання мови, зокрема російської, лише через кілька десятиліть; його положення про те, що народна єдність не визначається ні географічною єдністю території, ні державною чи релігійною єдністю, ні в схожості образу життя, їжі, одягу і т. д., але єдиною прикметою, за якою пізнається народ, є єдність мови [158, 186–187], стало результатом гострих дискусій, що велися в наукових колах того часу, а також основою для формування принципу народності і природовідповідності виховання. Власне, в подальшому не було жодного серйозного вченого–педагога, який, досліджуючи проблеми національної освіти, не брав би до уваги це положення О.Потебні.

Актуальною є теза О.Потебні про функціональність мови як естетико–психологічного та етико–формуючого фактору: “Язык не есть только известная система приемов познания, как и познание не обособлено от других сторон человеческой жизни. Познаваемое действует на нас эстетически и нравственно. Язык есть вместе с тем путь осознания эстетических и нравственных идеалов, а в этом отношении различие языков не менее важно, чем относительно познания” [158, 163]. Мова є одним з найважливіших чинників формування морально–етичних і естетичних ідеалів, а, отже, засобів здійснення морального й естетичного виховання людини.

Творчу спадщину О.Потебні і його внесок у розробку освітньої проблематики необхідно розглядати в контексті розвитку української педагогічної науки ХІХ століття, яка інтегрувала у собі й духовно–філософські, й релігійно–етичні, й світоглядно–наукознавчі сфери самовираження й самореалізації особистості. До того ж, педагогічна думка завжди персоніфікована, вона відображає особистість її носія з його поглядами, уподобаннями, смаками, віруваннями, переконаннями тощо. Сьогодні, коли розширюється теоретико–методологічне поле науково–педагогічного осмислення, до педагогічного контексту залучаються феномени й факти, які раніше не були об’єктом дослідження. Цей процес О.В.Сухомлинська називає інноваційним в історико–педагогічній науці [216, 36].

Звернення до біографії і творчої спадщини О.Потебні дозволяє збагатити й модифікувати наші уявлення про історико–педагогічний процес, сприяє його новому осмисленню й розумінню, а також відкриває нові грані, окреслює нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу.

У сучасній науці склалися наступні підходи до вивчення педагогічних персоналій: біографічний, феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний підходи [22], [216].

Біографічний підхід передбачає розгляд педагогічної реальності у часі й просторі, широко охоплюючи проблему у великому історичному контексті. За таких умов особистість педагога є, з одного боку, визначальним фактором його творчості, а з іншого – віддзеркалює епоху або ж є її творцем. Біографічний підхід допомагає виявити причини появи й розвитку педагогічних ідей у різних фактах біографії, розкрити сутнісні моменти, що стоять за ними, побачити за нагромадженням емпіричних фактів певні закономірності.

В даному дослідженні наукова біографія О.Потебні включає в себе висвітлення основних етапів життєвого шляху, аналіз епохи, в якій він жив і творив, характеристику соціального середовища, в якому відбувався процес становлення особистості вченого, творчий пошук науково–мовознавчих, духовно–світоглядних орієнтирів діяльності. Значна увага приділяється аналізу творчої лабораторії О.Потебні (його етнографічних і мовознавчих студій), ролі психологічних факторів в особистісній самореалізації (невтомність і врівноваженість мовознавця–дослідника, виваженість наукової позиції, життєва мудрість і переконливість людини–борця).

Феноменологічний підхід передбачає розкриття значення суб’єктивного досвіду як основного вимірника сутності людської особистості. Специфіка його

полягає у відмові від будь-яких ідеалізацій, будь-якого догматизму, упередженості й заданості, тобто в можливості незаангажованого навіть власною свідомістю дослідника вільного опису процесу пізнання дійсності, наукових та публіцистичних текстів, у відмові від міфів, стереотипів тощо.

Герменевтичний підхід передбачає коментування, пояснення життєпису і педагогічних ідей персоналії крізь призму історико-культурної традиції. За такого підходу явища й факти творчої життєдіяльності педагога пізнаються через історико-культурні засади, тобто розглядаються в контексті розвитку культури, національної культури в певних формах її прояву.

В контексті дослідження життєдіяльності, творчості і спадщини О.Потебні ми користувалися двома підходами до роботи з джерельною базою. Перший полягає у розшифруванні, перекодуванні, тлумаченні його термінології мовою сучасних педагогічних понять, що сприяє швидшому розумінню й засвоєнню тексту, вживленню його в сучасність та актуалізації. Інший підхід передбачає “вживання” в атмосферу історичної епохи, життя О.Потебні, аналіз способу й характеру мислення автора, самого тексту, реконструкція смислових систем для відтворення найбільш поширених і сталих смислів педагогічної реальності досліджуваної епохи.

Синергетичний підхід дає змогу пояснити науково-педагогічні ідеї не лише педагогічними категоріями і фактами, а й іншими різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями – мовознавство, літературознавство, психолінгвістика, етнографія, фольклор, поетика, міфологія тощо. Цей підхід сприяє виявленню нерозкритих чи недостатньо розкритих процесів, що були прихованим пластом історико-педагогічних феноменів [22, 38].

Синергетичний підхід особливо доречний у процесі дослідження науково-педагогічної діяльності і спадщини О.Потебні, оскільки новітні наукові дослідження у гуманітарній сфері орієнтуються на поглиблення інтеграції мовознавчих аспектів з філософією, психологією, соціологією, культурологією, на виявлення і розкриття механізмів, умов та процесів діяльності мови у зв'язку з мисленням і реальністю, розглядають мову як унікальну людську здібність, засіб спілкування та відображення світу. Основи такого розуміння природи й сутності мови були закладені у ХІХ ст. – у період становлення наукового мовознавства. Вчені-філологи у своїх працях, крім концептуальних питань мовознавчої науки, акцентували увагу на проблемах психолого-педагогічного характеру, таких як сигніфікативна, гносеологічна, комунікативна, евристична, розвиваюча функції мови; співвідношення мислення і мови; значення мови у становленні людської свідомості й розвитку духовного життя суспільства. У вітчизняному мовознавстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. прихильниками психологізму виявили себе О.О.Потебня, І.О.Бодуен де Куртене, Л.В.Щерба. До середини ХХ ст. внаслідок формування негативного відношення до психолінгвістичного напрямку його популярність була фактично обмежена рамками лєнінградської філологічної школи. Тільки з 1950-х років спочатку у США (Ч.Осгуд, Дж.Міллер, Д.Слобін та інші), а згодом і в європейських країнах зачинає свої традиції як самостійна наукова дисципліна психолінгвістика.

Працюючи у царині загального мовознавства, О.Потебня на основі ґрунтового аналізу величезного джерельного матеріалу витворив своєрідну концепцію слова, яка протягом багатьох десятиліть залишалася незрівнянним зразком мовознавчих досліджень. У процесі широкомасштабного вивчення мови, фольклору, літературних пам'яток О.Потебня одним з перших почав розробляти проблеми історичної еволюції мислення, закономірностей теорії та психології творчості, становлення людської свідомості.

Проблему співвідношення мови і мислення науковець вирішував на широкій історичній основі, адже і мислення, і мова належать до явищ, які історично розвиваються, еволюціонують, трансформуються. У праці “Естетика і поетика” він стверджує, що хоча по відношенню до мислення, взятому у сукупності усіх його форм, мова вторинна, по відношенню до свідомої розумової діяльності мова є першою за часом подією [169, 69].

При визначенні методу дослідження О.Потебня спирається на історизм пізнання. Усіляке пізнання за своєю сутністю історичне і має значення лише по відношенню до майбутнього, впевнений науковець, тому вважає основним питанням будь-якого знання – “откуда и, поскольку можно судить по этому, куда мы идем” [152, 5].

Мовознавча концепція О.Потебні є зразком послідовно історичного підходу до мови. Друга половина XIX ст. співпала з розквітом порівняльного та історичного мовознавства, з одного боку, й утвердженням психологічного напрямку, з іншого. І те, й інше справило прямий вплив на лінгвістичні погляди О.Потебні, проникнуті духом історизму та психологізму (з них провідний – перший). Вже у ранніх працях (“О некоторых символах в славянской народной поэзии”, “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий”, “О связи некоторых представлений в языке”, “О купальских огнях и сродных с ними представлениях”, “О доле и сродных с нею существах”) дослідник звертається до порівняльно-історичного методу, аналізуючи не лише мовознавчий, а й етнокультурний матеріал. Значним внеском у розробку порівняльно-історичного методу, насамперед у галузі синтаксису, стала фундаментальна праця вченого “Из записок по русской грамматике”. Ідеї психологізму у вченні О.Потебні формувалися переважно під впливом засновника психологічного напрямку у мовознавстві, творця етнопсихології Г. Штейнталя. Услід за ним дослідник бере за основу асоціативну психологію Й. Гербарта. Філософські джерела мовознавчих поглядів О.Потебні можна бачити у німецькій класичній філософії, насамперед у вченні засновника сучасної теоретичної лінгвістики В.Гумбольдта.

Багатотомне дослідження з порівняльної граматики східнослов'янських мов, яке стало справою життя вченого-мовознавця, не мало рівних не лише у вітчизняній філології, але й у світовій славістиці. О.Потебня вважається одним з засновників східнослов'янської діалектології, адже ним вперше були детально охарактеризовані межі поширення найважливіших діалектних звукових явищ, вказані ознаки, якими вирізняється українська мова з-поміж інших слов'янських мов.

Парадигмальний підхід дав можливість розглянути логіку розвитку педагогічних ідей О.Потебні з позицій самої науки, її внутрішньої динаміки, з точки зору виникнення і трансформації різних ідей, положень, постулатів, вироблених сучасною О.Потебні спільнотою.

Застосування парадигмального підходу дозволило виявити, що О.Потебня переступав існуючий канон у якісно новому вимірі, піднісшись високо над своїми сучасниками як у галузі мовознавства, так і наукознавства та педагогічної думки. Як справедливо відзначав Т.Райнов, “Потебня стоить на рівні руської науки того часу, так блистательно проявляв себя постановкою удачными попытками решения задач широких и принципиальных” [185, 28].

В дослідженні використано поняття *опонентського кола* [М.Ярошевський, 1983], тобто наукової спільноти (Ф.І.Буслаєв, П.О.Лавровський, Ф.Міклошич, І.В.Ягіч та інші) відомих представників існуючої парадигми, з якими О.Потебня вступав у полеміку, особливо на стадії зародження нових ідей, уявлень, гіпотез, тобто тих складових, які поступово, з плином часу стали ядром принципово нового наукового спрямування. Звернення до поняття “опонентського кола” дозволило під новим кутом зору висвітлити взаємозв’язок процесу пізнання, створення нового знання й міжособистісного спілкування, наукового творення.

1.2. Творча спадщина О.ОПотебні як об'єкт історико–педагогічного аналізу

Творчу спадщину О.Потебні складають його монографії, наукові статті, навчальні посібники, курси лекцій, програми, рецензії, звіти, листи, а також результати науково–педагогічної і громадсько–просвітницької діяльності.. Першорядними джерелами історико–педагогічного аналізу є твори вченого (“Мысль и язык”, “Язык и народность”, “О национализме”, “Из записок по русской грамматике”, “Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка”, “Слово и миф”, “Эстетика и поэтика” та багато інших), архівні документи, а другорядними – мемуарна література, спогади і публікації учнів і сучасників, дослідників його творчості, наукові біографії мовознавця.

Наукові праці О.Потебні слугують цінним джерелом для реконструкції творчої біографії автора, для вивчення його світоглядних, наукових ідей, для виокремлення самостійної педагогічної позиції, для розкриття непересічного таланту, оригінальності мислення і визначення внеску педагога–мовознавця у розвиток вітчизняної освітньої теорії і практики.

Вже перша праця О.Потебні “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860) [159], представлена як магістерська дисертація, засвідчила про високий науковий талант і творчі обдарування молодого дослідника; вона не лише одержала високу оцінку сучасників, але й витримала перевірку часом. Привертає увагу велика кількість проаналізованих збірників слов'янської народної поезії, наведені приклади з більшості слов'янських мов – сербської, словенської, болгарської, чеської, польської, української, російської, білоруської. Особливий інтерес привертає методика дослідження, застосована О.Потебнею. Сутність поетичних символів він прагне визначити за даними мови, які уявляються йому точнішими й аргументованішими за будь–які домисли. Саме філологічний принцип був покладений в основу його дисертації.

У праці О.Потебні про символи чітко виявляються етнографічні інтереси автора. На основі записів особистих спостережень він аналізує сповнену драматизму дівочу гру “в ворона”, яка була популярною на Україні у ХІХ ст. Коментування вченого настільки детальні, що вони могли бути зроблені лише на основі власної присутності на грі, за умови уважного спостереження за всіма відтінками виконання ролей учасниками гри. Варто відзначити й те, що перше дослідження молодого вченого було написано просто, чітко, яскраво, зрозуміло й динамічно. Читач отримав уявлення не лише про те, як розвивається і формується символіка в мові, але й про те, як вона відображається в народному побуті і народній творчості.

Свій науковий метод О.Потебня охарактеризував пізніше у книзі “Объяснение малорусских и сродных народных песен”: “считаю нужным высказать общее положение, без признания коего, мне кажется, невозможно понимание языка народной (да и вообще) поэзии. В этом языке, как и в слове, связью образа со значением служит представление, то есть взятый из образа признак. Отсюда следует: а) что образы различны по совокупности своих признаков, могут быть почти тождественны по представлениям (или точкам, с

коих рассматриваются) и значениям; б) что один и тот же образ может иметь различные, иногда противоположные значения, так как из него могут быть выделены различные представления или, иначе говоря: он может рассматриваться и применяться с остальных точек зрения, сколько в нем признаков. Из сказанного вытекает методологическое правило: для изучения распределять символы не только по образам (как почти исключительно у Н.И. Костомарова, положившего у нас начало исследованиям этого рода своим сочинением “Об историческом значении русских народных говоров” (Харьков, 1843), но и представлениям и их связи, то есть по параллельным рядам представлений” [160, 41–42].

Розпочате дослідження народної символіки у праці “О некоторых символах в славянской народной поэзии” О.Потебня продовжив у ряді наукових статей, які утворили своєрідний цикл: “О связи некоторых представлений в языке” (1864), “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” (1865), “О доле и сродных с нею существах” (1867), “О купальских огнях и сродных с ними представлениях” (1867), “Переправа через воду как представление брака” (1868), в яких він характеризує символіку в мові народної поезії, аналізує природу символів, описує народні звичаї і обряди, почерпнуті з власних спостережень, наводить записи, зроблені на Харківщині.

Як відзначає В.Ю.Франчук, звернення О.Потебні до теми, пов’язаної з вивченням міфологічної природи слов’янських обрядів і вірувань, було не випадковим. Проблема міфології, її сутності перебувала у центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Міфологічні теорії, сформульовані братами Грімм у Німеччині і Ф.І.Буслаєвим у Росії, висували проблематику сутності міфу, його коренів, еволюції міфічних вірувань. Послідовниками міфологічної теорії в Росії були також О.М.Афанасьєв, І.О.Худяков, О.О. Котляревський, почасти О.М.Бодянский. Для російських учених народні міфологічні уявлення свідчили про високу моральну силу народу і про його неугасну творчу енергію. Міфічний зміст, який розкривався в образах народного життя, відтворював, за їх переконанням, багатий історичний досвід народу і тривалий шлях його розвитку [249, 127].

Твір “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий”, в якому О.Потебня виявив самостійність у поглядах і методах дослідження, складається з трьох великих розділів. У першому розглядаються різдвяні обряди, у другому – обряди і повір’я, пов’язані з бабою–ягою, у третьому – повір’я про змію, вовка, відьму. Кожен з розділів є самостійним цілим. Перший розділ багатий фактичними даними і розкриває тісний зв’язок різдвяних обрядів з життям народу; у другому – проаналізовано фольклористичний матеріал; третій розділ вирізняється добром і обробкою емпіричного етнографічного матеріалу.

Ця праця (як і попередні) засвідчила про зацікавленість молодого науковця проблемами української народної педагогіки, втіленої у традиціях, обрядах, звичаях, народному мистецтві, міфології, етиці, світогляді.

Особливий інтерес становить невеличка за обсягом, надто емпірична стаття “О купальских огнях и сродных с ними представлениях”, в якій мислитель–мовознавець завдяки власним спостереженням прокоментував

описи, зроблені раніше у працях відомих у першій половині XIX ст. етнографів і фольклористів М.О.Максимовича та О.Терещенка, засвідчивши зацікавленість українською виховною традицією, етнопедогогікою.

Невеличка за розміром стаття О.Потебні “О связи некоторых представлений в языке” опублікована в “Филологических записках”, вип. III, 1864 р. (С. 137–168), має своєрідний підзаголовок, вміщений в дужках:

“По поводу следующей песни:

Зеленая явориночка,	Молодая Марусечко,
Чом ти мала невеличечка?	Чом ти мала невеличечка?
Чи ти роду невеликого?	Чи ти росту невеликого?
Чи ти батька небагатого?	Чи корня неглибокого?
Чи ти матки неразумної?	Чи ти листу неширокого?
– Я й роду великого,	– Я й росту високого,
Я й батька багатого,	Я й корня глибокого,
Я й матки розумної”.	Я й листу широкого.

Ця пісня присвячена звеличенню нареченої. З наведеного фрагменту родинно–побутової культури українського народу видно, що О.Потебня мислить у народно–педагогічному контексті, для нього джерела виховання людини кореняться у світогляді, світобаченні народу, в його мудрості, культурно–історичних традиціях, народно–поетичному досвіді й етиці. Така позиція згодом привела дослідника до тлумачення ідеї народності виховання як першооснови, самозбереження і самоорганізації етнічної спільності, імперативу поступальності соціокультурного досвіду від покоління до покоління.

Названа стаття стала складовою однієї з книг О.Потебні: “I. О некоторых символах славянской народной поэзии. II. О связи некоторых представлений в языке. III. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. IV. О Доле и сродных с нею существах”. – 2–е вид. – Харків, 1914 [159].

У дослідженні “К истории звуков русского языка” (Варшава, 1883) [156] О.Потебня дав блискучий лінгвістично–етнологічний екскурс в історію села, роду і родини на Україні, причому джерелами аналізу стали не тільки друковані звістки, а й особисті спостереження автора. “Кажется типичным, – пише О. Потебня, – то, что, например, один козак из села Комышей (верстах в 30 от Ахтырки), человек бывалый, знавший и вчуже одобрявший великорусские большие семьи, говорил, как о чем–то неизбежном, о том, как его три брата, разделившись по смерти отца, обеднели от раздробления хозяйства” [156, 125]. Власними фольклористичними спостереженнями О.Потебня продовжував традиції М.О.Максимовича, М.І.Костомарова, П.О.Куліша, демонструючи необхідність вивчення реального народного життя, побуту, духовних надбань українського народу, його ідеалів, культури, мови, психології, характеру, способу мислення, перебігу емоцій, способів поведінки тощо.

О.Потебня особливо підкреслював значення історичних даних при дослідженні сучасних мов. У праці “О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров” вчений–мовознавець проаналізував велику кількість фактів, почерпнутих з пам’яток писемності, порівняв їх з даними сучасних говірок, переконливо

показав відмінність російської і української мов. Заснована на порівняльно-історичному методі характеристика говірок, зокрема, північновеликоруських і південновеликоруських, відзначається глибиною, науковістю аналізу, детальністю опису звукової системи і багатством історичних коментарів.

Результати дослідження мали надзвичайно важливе методологічне значення для теорії педагогіки. В руках прихильників української мови, української освіти був вагомий науково обгрунтований аргумент проти тих, хто твердив, що ніякої української мови не було, немає і бути не може, що українська мова – лише “южнорусский” діалект.

В 1870-х роках О.Потебня приступає до публікації семи статей, присвячених історії російської мови, історичної граматики, зокрема історичної фонетики. Ці статті, незважаючи на їх помітний обсяг, ґрунтовний фактичний матеріал, фундаментальні теоретичні узагальнення, вчений скромно назвав “Заметками”. Роботи О.Потебні стали відомими не лише на терені Російської імперії, але й за її кордонами, отримали схвальні відзиви І.І.Срезневського, В.І. Ламанського, О.О.Кочубинського, І.В.Ягіча. Водночас О.Потебня здійснює дослідження наголосу (акцентології) в слов’янських мовах. Вчений збирає великий фактичний матеріал, починає узагальнювати, ретельно осмислює кожне теоретичне положення. До О.Потебні фактично ніхто в Росії не займався проблемами слов’янського наголосу в порівняльно-співставному плані.

З підготовкою і публікацією статей, присвячених східнослов’янській діалектології, дослідженням наголосу в слов’янських мовах, аналізом фонетичних явищ староруської мови О.Потебня розпочинає працю, яка стала справою його життя, твором, якому не було рівних не лише у вітчизняному мовознавстві, але й у світовій славістиці. Вчений задумав створити багатотомне дослідження з порівняльної граматики східнослов’янських мов, в якому, використовуючи значний масив емпіричного матеріалу з народних говірок, пам’яток староруської писемності, літературних творів, залучив дані з інших слов’янських мов, з литовської, давньогрецької, латинської, санскриту.

Поява перших двох томів “Из записок по русской грамматике” стала видатною подією у тогочасній науці. О.Потебня представив обидва томи “Из записок по русской грамматике” як дисертаційне дослідження на ступінь доктора російської словесності і блискуче захистив його у 1874 році. Вчений досліджує історію становлення і розвитку окремих граматичних явищ, розкриває зміни в структурі російської, української та інших слов’янських мов, широко використовує досягнення порівняльно-історичного мовознавства.

О.Потебня здійснював дослідження видатної пам’ятки світової літератури “Слово о полку Игореве”, коментував його, опублікував текст разом з примітками [164]. Текст “Слова о полку Игореве” вміщено з тими виправленнями, які дослідник визнав за необхідне внести, вважаючи, що видання 1800 р. цього твору (О.Потебня вважав “Слово” твором особистісним і письмовим) відтворює не оригінал, а його опис. Не безпідставно вважаючи, що “Слово” належить до ряду творів усної словесності, автор вважав за необхідне віднайти спільні риси. О.Потебня відзначав: “Сравнения этого рода, с одной

стороны, могут объяснить некоторые темные места “Слова”, с другой – возводят некоторые народнопоэтические мотивы ко времени не позже конца XII в. и таким образом вносят известную долю хронологии в изучение таких сторон народной поэзии, как символика и параллелизм” [164, 2].

Твори народної поезії широко використані автором при тлумаченні окремих слів і місць “Слова”. Якщо чимало з поправок О.Потебні, внесених в текст “Слова”, мають суб’єктивний характер і не можуть бути прийняті, то інтерпретації тексту (не завжди досконалі) становлять помітний інтерес, а фонетичні і граматичні коментарі зберігають наукову цінність і в наш час.

Чимало праць мовознавця залишилося в архіві, їх підготовку до друку здійснила після смерті О.Потебні його дружина, Марія Францівна з допомогою учнів професора В.І.Харцієва, О.В.Ветухова, Б.О.Лезіна, Б.М.Ляпунова та ін.

На особливу увагу заслуговує монографія О.Потебні “Мысль и язык” [158], в якій знайшли відображення найважливіші філософські, мовознавчі, соціологічні, культурологічні, психолого–педагогічні погляди дослідника. Вона публікувалася спочатку окремими частинами в “Журнале Министерства народного просвещения” (1862), а згодом вийшла у Санкт–Петербурзі книгою.

У 1892 р. в Харкові праця була перевидана, а в 1913 р. там же здійснено

3–є видання, де була вміщена стаття “Язык и народность” (вперше надрукована в журналі “Вестник Европы”, книга IX, 1895 р.) та стаття “О национализме”.

Про читацький інтерес до твору О.Потебні “Мысль и язык” свідчить той факт, що цей твір перевидавався ще кілька разів: вид. 4–е – Одеса, 1922; вид. 5–е, виправл. і доп., – Одеса, 1926; у 1993 р. в Києві здійснено передрук 3–го видання. Та це й не випадково, оскільки у монографії окреслюються психолінгвістичні, психолого–педагогічні проблеми мови, спілкування, розуміння суб’єкта суб’єктом, розкривається значення мови в процесі соціалізації особистості, в освоєнні історико–культурного простору.

Коріння філософії мови О.Потебні походять з романтичної світоглядної системи В.Гумбольдта, теоретико–методологічних засад наукової школи асоціативної психології Й.Гербарта і Г.Лотце і особливо психологічного мовознавства Г.Штейнтала.

О.Потебня спирається на твердження В.Гумбольдта, які відповідали його поглядам на проблеми співвідношення мови й мислення, еволюції мови, і виокремлює у вченні німецького філософа положення, що мова є не просто продукт діяльності, а безпосередня діяльність, що у слові міститься протилежність об’єктивності і суб’єктивності, що у мові міститься інша протилежність мовлення і розуміння, що у творенні мови відсутнє свавілля.

Водночас О.Потебня критикує окремі тези філософа. Так, відзначаючи, що членороздільний звук, форма слова проникнуті думкою, О.Потебня не погоджується з трактуванням В.Гумбольдта членороздільного звуку, форми слова лише як “роботи духу”. На думку українського мовознавця, В.Гумбольдт не звільнився від впливу старої теорії – логічної граматики, між тим, інший

напрям мовознавства – порівняльно–історичний – досконаліший. О.Потебня так відгукувався про порівняльно–історичне мовознавство: ”Прежде чем языкознание стало нуждаться в помощи психологии, оно должно было выработать мысль, что и язык имеет свою историю и что изучение его должно быть сравнением его настоящего с прошедшим, что такое сравнение, начатое внутри одного языка, вовлекает в свой круг все остальные языки, т. е. что историческое языкознание нераздельно со сравнительным. Мысль о сравнении всех языков есть для языкознания такое же великое открытие, как идея человечества – для истории” [158, 39–40].

Наукова праця “Мысль и язык” містить десять розділів: I. Намеренное изобретение и Божественное создание языка. II. Беккер и Шлейхер. III. В. Гумбольдт. IV. Языкознание и психология. V. Чувственные восприятия. VI. Рефлективные движения и членораздельный звук. VII. Язык чувства и язык мысли. VIII. Слово как средство апперцепции. IX. Представление, суждение, понятие. X. Поэзия, проза, сгущение мысли.

Відразу О.Потебня відзначає: “Вопрос об отношении мысли к слову ставит лицом к лицу с другим вопросом: о происхождении языка, и наоборот, попытка уяснить начало человеческой речи, неизбежная при всяком усилии возвыситься над массой частных данных языкознания, предполагает известный взгляд на значение слова для мысли и степень его связи с душевною жизнью вообще” [158, 7]. Далі автор, проаналізувавши погляди К.Беккера, А.Шлейхера і В.Гумбольдта, доводить безпідставність тверджень про божественне творіння чи навмисне винайдення мови, робить висновок про те, що “в истории языка, в психологических наблюдениях современных нам процессов речи – ключ к тому, как совершались эти процессы в начале жизни человечества” [158, 39].

У четвертому розділі книги “Мысль и язык” О.Потебня, представивши в загальних рисах гербартианську теорію уявлень, справедливо відзначає, що вона першою сприяла утвердженню психології як науки, оскільки звільнила останню від непридатного в практичному відношенні емпіризму.

З’ясовуючи співвідношення мовознавства і психології, О.Потебня відзначає: щоб сформулювати у людини поняття про світ, необхідно розвивати її мову у взаємозв’язку з розвитком мислення.

У п’ятому, шостому й сьомому розділах О.Потебня конкретизує положення про те, що основою інтелектуальної діяльності людини, розвитку її мови слугує сенсорне відображення світу у свідомості людини: “Образование слова есть весьма сложный процесс. Прежде всего – простое отражение чувства в звуке ...создание звука... сознание содержания мысли в звуке...” [158, 73].

У восьмому і дев’ятому розділах монографії “Мысль и язык” вчений розкриває сутність і значення таких категорій теорії пізнання як уявлення, аперцепція, асоціація, судження, поняття, необхідних для обґрунтування проблеми еволюції людського мислення, розуміння людиною одна одну.

Для О.Потебні мова – це потік перманентної словесної творчості, вміщений у певний колективний, насамперед національний, контекст. У межах цього колективного річища мова являє собою мінливу, рухливу, однак зберігаючу цілісність, структурну єдність форм вираження і мислення. У мові

усе взаємопов'язане і взаємообумовлене. Контекст мовного цілого слугує смисловим тлом для здійснення мовлення.

Взявши за основу ідею В.Гумбольдта про те, що “всіляке розуміння є водночас нерозуміння”, О.Потебня віднайшов зерно у контекстуальному виразі цієї ідеї, а не у її нігілістичному векторі. Для нього “нерозуміння” є не стільки факт обов'язкового відхилення від думки, що йде від мовця, скільки потенціал “розуміння по–своєму”, інакше, творча робота сприймаючого. “Чтобы думать, нужно создать (а как всякое создание есть собственное преобразование, то преобразовать) содержание своей мысли, и, таким образом, при понимании мысль говорящего не передается, но слушающий, понимая, создает свою мысль”. Це положення вченого має безпосереднє практичне значення для кожного педагога у процесі здійснення, зокрема, розумового виховання як цілеспрямованого й планомірного управління розвитком розуму і пізнавальних здібностей шляхом збудження інтересу та інтелектуальної діяльності, розвитку різноманітних видів мислення учнів – діалектичного, логічного, узагальненого, абстрактного, теоретичного, технічного, творчого.

Феномен “нерозуміння” в інтерпретації О.Потебні *аксіологічний*. Людина існує насамперед як творче начало; дослідник цінує індивідуальність людини і індивідуальність народів. Від пізнання одиничного до всезагального, від поваги народного до загальнолюдського – єдиний істинний шлях буттєвості суспільства у розумінні науковця.

Взаємне розуміння людей не є перекладанням одного й того ж змісту з однієї голови в іншу, а полягає лише в тому, що особа А, зв'язавши зміст своєї думки з певним зовнішнім знаком (рухом, звуком, словом, зображенням) за допомогою цього знаку викликає в особі В відповідний зміст. Отже, слово “свічка” два співрозмовники розуміють по–різному, в залежності від їхніх органів відчуття і досвіду про неї. Цим пояснюється парадокс, пише О.Потебня, що всяке, навіть найповніше розуміння, є, разом з тим, нерозумінням. Людина не може вийти з кола власної думки [158, 160].

Дані елементарні, але багатьма ігноровані положення пояснюють, що в усіх сферах людського життя “несамостійність”, “наслідування” виражають лише відомі, більш–менш нижчі ступені різниці самостійності, своєрідності думок та ідей. В іншому розумінні вони неможливі, вважає О.Потебня. Так, наприклад, можна як завгодно підроблювати підписи, але збільшуване скло негайно розкриє підробку; можна ретельно списувати прописи, але виробити в себе точно такий же пропис, як в іншого, неможливо. “Можна воспитанием достигнуть многого: сделать человека более или менее энергичным, сведущим, правдивым; но обезличить его, сделать совершенно похожим на образец, невозможно”, – відзначає педагог–мовознавець [158, 161].

Услід за В.Гумбольдтом О.Потебня наголошує, що люди розуміють одне одного не у такий спосіб, що передають одне одному знаки предметів чи взаємно примушують себе виробляти одне й те ж поняття, а тим, що зачіпають одне в одному ту ж ланку ланцюга чуттєвих уявлень і понять, торкаються того ж клавіша духовного інструмента, внаслідок чого у кожному повстають відповідні, але не ті ж поняття [158, 95].

Розуміння здійснюється в актах внутрішнього мовлення суб'єкта і розкриває йому мотиви, цілі та зміст звернутої до нього дії іншої людини (мовлення, вчинку, демонстрації предмета і таке інше). Мовленнєве висловлювання тільки збуджує розумову діяльність слухача, в результаті якої у нього формується і формулюється інша, нова, неповторна думка. Тоді, підсумовує мислитель-педагог, слово є настільки засобом розуміти іншого, наскільки воно є засобом розуміти самого себе. Не можна зрозуміти певне явище чи процес, не маючи конкретного фонду знань, попереднього досвіду і не володіючи хоча б елементарними уявленнями, як ними оперувати. Сила людської думки не у тому, що слово викликає у свідомості колишні сприйняття (це можливо й без слів), а в тому, в який спосіб воно змушує людину користуватися скарбами свого минулого [158, 97].

У книзі “Мысль и язык” О.Потебня обґрунтував феномен мови як засобу *інтеріоризації*. Розуміти себе можна по-різному; чого я в собі не помічаю, те для мене не існує і звичайно не буде виражено у слові. Тому ніхто не має права вкладати в мову народу того, чого сам цей народ у своїй мові не знаходить, стверджує педагог [158, 102].

За побудовою розрізняють судження аналітичні і синтетичні. У перших предикат є лише виразним повторенням моменту, скритого в суб'єкті, розкладом однієї мисленнєвої одиниці, наприклад “вода тече”, “золото жовте”, тобто вода і течія, золото і жовтизна подані вже в нерозривному судженні чуттєвого образу води, золота; в інших – предикат по відношенню до суб'єкта пов'язаний з ним існуючим рядом думок, наприклад “сума кутів у трикутнику дорівнює двом прямим” або “годинники схожі на людей”. Синтетичне судження як таке, що передбачає більше зусиль розуму, повинно з'явитися пізніше, ніж аналітичне, яке виникає з безпосереднього чуттєвого сприймання.

У загальному розумінні все надбання думки є суб'єктивним, тобто, хоча й детермінованим зовнішнім світом, але результатом особистої творчості; однак у цій всеосяжній суб'єктивності можна розмежувати об'єктивне і суб'єктивне і віднести до першого науку, а до другого – мистецтво, – відзначає мовознавець. Якщо мистецтво є процесом об'єктивування початкових даних духовного життя, то наука є процес об'єктивування мистецтва. Розрізненість ступенів об'єктивності думки тотожна з розрізненістю ступенів її абстрактності: найабстрактніша з наук математика є разом з тим найбезсумнівнішою у своїх положеннях, що найменше допускає можливість особистісного погляду.

У десятому розділі твору “Мысль и язык” О.Потебня аналізує поетичне (символічно–образне) і наукове (абстрактно–логічне) мислення. В поезії зв'язок між образом та ідеєю не доводиться, а констатується як безпосередня вимога духу; в науці підпорядкування факту закону повинно бути доведено, і аргументація доведення є мірою істини: “Наука раздробляет мир, чтобы сызнова сложить его в стройную систему понятий; но эта цель удаляется по мере приближения к ней, система рушится от всякого не вошедшего в нее факта, а число фактов не может быть исчерпано. Пoesия предупреждает это недостижимое аналитическое знание гармонии мира; указывая на эту гармонию конкретными своими образами, не требующими бесконечного множества

восприятий, и заменяя единство понятия единством представления, она некоторым образом вознаграждает за несовершенство научной мысли и удовлетворяет врожденной человеку потребности видеть везде цельное и совершенное” [158, 141] “В поэзии связь образа и идеи не доказывается, а утверждается, как непосредственное требование духа; в науке подчинение факта закону должно быть доказано, и сила доказательств есть мера истины” [158, 140].

Вчений звертає увагу на закономірні взаємозв'язки, взаємо переходи на різних рівнях поетичного і наукового мислення, порівнює різні факти художньої мови і прагне проникнути в діалектику співіснування образного й логічного мислення в мові. Мовознавець інтерпретує поезію з точки зору соціальної корисності і необхідності як важливого шляху і засобу пізнання дійсності, наголошуючи, що поезія не є щось непотрібне, чим можна користуватися в хвилину дозвілля, а можна й не користуватися. Навпаки, поезія є однією із форм пізнання за допомогою слова, “Поэзия есть одно из искусств, а потому связь ее со словом должна указывать на общие стороны языка и искусства” [158, 124].

Дослідник наполегливо утверджує думку про схожість науки й поезії як таких методів пізнання дійсності, що надають можливість одержати адекватну, справжню, вірогідну картину світу. На противагу тим, хто вбачав основу поетичності в міфологічному, релігійному мисленні, О.Потебня на прикладі багатьох міфологічних образів доводив, що поетичне мислення значно ближче до наукового, ніж до міфологічного. Він підкреслював, що поезія завжди є пропедевтикою наукового мислення, тоді як за панування міфологічного мислення – наукове неможливе. Поезія є могутнім донауковим засобом пізнання природи, людини і суспільства, вона завжди йде поряд з наукою, передує їй і довіку не може бути заміненою нею, – відзначав мовознавець у книзі “Из записок по теории словесности”.

О.Потебня вважав, що художній образ веде людину до такого пізнання, в якому здійснюється осягнення світу не тільки і не стільки суто логічним, раціональним шляхом, а переважно синтезом думки і почуття, невіддільними одне від одного. На відміну від науки створення поетичного образу і користування ним не пов'язане з відомим хвилюванням, останнє виникає у читача не як результат “передачі” думки, а як резонанс певних настроїв автора.

Ідеї О.Потебні щодо цілісного підходу до художнього твору як до живої картини буття, про співвіднесеність й нероз'єднаність усіх його компонентів залишаються актуальними. Вчений прагнув підійти до мови й літератури як до живих, рухомих явищ, як до “постійної роботи духу”. Він окреслив оригінальну концепцію про нероздільність усіх структурно–утворюючих факторів мови й літератури із загальним рухом людської думки в її історичному розвитку. Звідси глибокий історизм усіх світоглядних побудов О.Потебні.

У своїх дослідженнях, у процесі аналізу досягнень народної поезії й літератури О.Потебня завжди намагався звернути увагу на історичний зміст кожного словесного образу, його етимологію.

Глибоко розуміючи необхідність знака й символу в мові, вчений зазначав, що в поезії “будь-який знак – багатозначний”. На численних прикладах він доводив, що слово в мовному контексті, особливо в контексті поетичному, не може бути обмеженим лише умовним символом знака. В слові – життя й історія народу, і якщо навіть первинний поетичний образ слова стерся від повсякденного вживання, це зовсім не означає, що не можуть виникнути в контексті і його сприйнятті такі умови, за яких цей образ відтвориться й почне жити з новою силою ідейно-змістовного, естетичного й емоційного значення.

О.Потебня вважав, що, пізнаючи світ, називаючи його словом, людина здійснює акт поетичної творчості. Для того, щоб збагнути невідоме явище, позначити його словом, доводиться порівнювати його з чимось раніше пізнаним, звертатися до образного порівняння. Народжений таким чином поетичний образ дослідник називає “внутрішньою формою слова”, або “уявленням”, бо він “уявляє” зміст слова, виражає його глибинне значення.

У статті “Язык и народность” О.Потебня розвінчує пануючі в тогочасній російській громадській думці про те, що з розвитком цивілізації, “успехов человеческой мысли, направленной на изучение природы, и врожденной человеку подражательности” [158, 158], відбудеться нівелюванню націй і народностей, що рано чи пізно, “народы сольются в одну общечеловеческую народность” [158, 159] і розвиток людства “исподволь слагает с него (человека) и оковы народности” До цього додається думка про те, що зростаюча кількість перекладів з однієї мови на іншу, зменшуватиме відмінність між мовами, і, що існування єдиної мови настільки узгоджувалося б з потребами людини, наскільки зручні для нас штучні умови життя, завдяки яким вже тепер в Петербурзі можна мати тропічні плоди [158, 159–160].

Полемізуючи з опонентами, О.Потебня відзначає: “Если бы языки были только средствами обозначения мысли уже готовой, образовавшейся помимо их, как действительно думали в прошлом, отчасти и в нынешнем веке, то их различия по отношению к мысли можно было бы сравнить с различиями почерков и шрифтов одной и той же азбуки” [158, 162], а звідси б впливало, що оскільки різниця між мовами лише зовнішня і несуттєва, що прив’язаність до своєї мови є лише справою звички, позбавленої глибоких психологічних засад, то люди стали б змінювати мови з такою ж легкістю, як змінюють плаття. Вчений підкреслює, що мова є засобом творення думки. “Языки различны не только по степени своего удобства для мысли, но и качественно, то есть так, что два сравниваемые языка могут иметь одинаковую степень совершенства при глубоком различии своего строя. Общечеловеческие свойства языков суть: по звукам – членораздельность, с внутренней стороны – то, что все они – системы символов, служащих мысли. Затем все остальные их свойства суть племенные, а не общечеловеческие. Нет ни одной грамматической и лексической категории, обязательной для всех языков” [158, 163].

Таким чином, окреслюючи фундаментальне значення мови для світосприйняття й світоспоглядання людини, О.Потебня доводить, що мова кожного народу – явище унікальне, оскільки завдяки мові кожна нація творить власну ментальність, особливу (окремішну) культуру, неповторний спосіб

життя і особливий народний дух.

У статті “Язык и народность” О.Потебня застерігає від шкідливого впливу денационалізації, процесу перетворення народного життя, за якого традиції народу, що концентруються насамперед у мові, перериваються чи послаблюються до такої міри, що стають другорядним фактором в історичному розвитку народу. Дослідник переконаний, що випадки денационалізації можуть проявлятися лише відносно окремих особистостей, стосовно ж цілих спільностей денационалізація неможлива, бо народ завдяки природному інстинктові самозбереження чинитиме опір і репродукуватиме фактори збереження народного духу й самосвідомості, люди, за звичай, ніколи не відмовляться від рідної мови “в силу бессознательного страха перед опустошением сознания” [158, 172]. Водночас О.Потебня на прикладі тотальної штучної русифікації з боку самодержавства аналізує шкідливі наслідки денационалізації для українців: “... народность, поглощаемая другой, вносит в эту последнюю начала распада, которые, конечно, произведут заметные результаты тем скорее, чем многочисленнее и нравственно сильнее и своеобразнее поглощаемая народность, и наоборот” [158, 172].

Наукова публікація “О национализме” є виразно соціологічною за своєю проблематикою і змістом. Поняття мови й мислення вчений розглядає в нерозривній єдності з поняттями “народ” і “народність”. О.Потебня вживає поняття “народність”, оскільки термін “нація” в 60-х рр. XIX ст. у науковому вжитку використовувався рідко. “Народность есть то, чем один народ отличается от другого” [158, 186]; “народность есть великий исторический двигатель, потому что служит средством образования единства других связей между членами одного и того же народа: единство веры, образованности и пр. народность есть стимул, действующий с появления человеческих обществ, и при том независимо от того, сознаются ли разделяющие ее особенности или нет” [158, 187]; “народность имеет мало общего с национальными стремлениями в области практической жизни и идеей национальности” [158, 187]. Важливо відзначити, що як у даній статті, так і у багатьох інших творах вчений абстрагується від української національної проблеми, але весь свій полемічний запал скеровує саме на її захист.

Помітну частину творчої спадщини О.Потебні становлять курси лекцій, опубліковані на основі записів його слухачів. У листі до І.В.Ягіча від 17 червня 1883 року педагог-мовознавець писав: “Студентам я обычно читаю по 6–ти лекций в неделю. 1–2–му курсу (так как у нас нет семестрового деления) совместно – один раз фонетику и этимологию, другой – синтаксис церковнославянского – русского языка (по 2 ч.) и чтение. В 3–4 курсе славянорусского отдела – отдельный курс по истории народной поэзии и чтение старинных памятников с целью частью грамматическою же, частью историко–литературною. Студентам я рекомендую читать самим памятники приблизительно так, как я с ними читал: но не настаиваю, так что редко кто исполняет совет. Сочинения старших курсов нередко заменяют кандидатские диссертации и бывают недурны. При больших средствах можно бы печатать. В этом году А.И.Кирпичников предложил мне совместно с ним несколько

упорядочить студенческие работы, направив их к одной достаточно широкой цели. С общего согласия, я для возбуждения вопросов, на которые ответом должны служить собственно работы студентов, прочел 3–4–му курсу в виде руководящей статьи около 10–и лекций о сказках” [276, 124].

Детальніше проаналізуємо зміст курсів лекцій “Психология поэтического и прозаического мышления” (вперше надруковано в журналі “Вопросы теории и психологии творчества”, Спб, 1910. – Т. 2, вып. 2. – С. 99–137) та “Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка” (Харків, 1930).

Перший курс лекцій, підготовлений після смерті О.Потебні його учнем Б. О.Лезінім на основі студентських конспектів, містить стислий виклад мовознавчої концепції О.Потебні в її найбільш пізній і зрілій модифікації (1880–ті роки). Конспекти, якими користувався Б.О.Лезін, не збереглися. Це матеріали, які, за переконанням О.П.Преснякова, “в цілому досить повно відтворили курси лекцій, які читав Потебня” [179, 7–8]. Фрагментарно вони мають близькі паралелі у творах “Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое” (Харків, 1905) та “Из записок по русской грамматике”.

Розвиваючи і уточнюючи ідеї, викладені у працях “Мысль и язык” та “Из записок по теории грамматики”, мислитель–мовознавець окреслює місце мовознавства серед інших наук, визначає співвідношення думки й мови, аналізує структуру слова, проводить аналогію між словом і художнім твором.

Вже в першій лекції, розкриваючи роль і місце мовознавства серед інших наук, О.Потебня висловлює ряд думок, які стосуються педагогіки, теорії пізнання, історії науки. Людина прагне, по–перше, до пізнання природи, а по–друге, до використання її шляхом набуття знань, відзначає він. Звідси впливає два ряди наук: 1) ряд наук чистих і 2) ряд наук прикладних. Місце останніх визначається частково практичними потребами, а частково становищем тих чистих наук, до яких вони примикають. Успіхи розвитку людства залежать від того, що чисті науки, які позбавлені будь–яких утилітарних цілей, здатні самі собою задовольнити людину, як, наприклад, мистецтво, релігія, філософія, проте, не існує знання, яке рано чи пізно не принесло б користі [163, 201].

Природа містить у собі 1) людину і 2) все, що *не*–людина, тобто все те, що оточує людину. Тому логічним є розподіл усіх наук на дві групи: науки, що вивчають людину, і науки, що вивчають зовнішню природу. Всі науки мають точки дотику. Всі науки про людину, за переконанням О.Потебні, зводяться до вивчення минулого, тобто до того, що називається історією, чи це історія мови, мистецтва, науки, побуту, права тощо, оскільки у будь–якому разі теперішнє не є доступним для спостереження; його можливо вивчати лише тоді, коли воно відсунеться в минуле, стане, так би мовити, фактом.

Мова передуює будь–якій іншій спеціально–людській діяльності, всяка наступна діяльність є вже більш пізнішою за мову, будучи, разом з тим, і засобом всякої наступної діяльності, у тому числі й виховання в широкому розумінні цього поняття як передачі досвіду від старших поколінь до молодших. Мова не механічне знаряддя; вона є чимось значно більшим, а отже, значно

ширшим. Таким чином, робить висновок О.Потебня, “Если языкознание стоит на высоте своего значения, то по отношению ко всем наукам о человеке оно должно, таким образом, быть наукою основною” [163, 202]. Мовознавство – це, перш за все, “наука о формах, принимаемых мыслью до проявления ее в ремесле, искусстве, науке, религии, государстве и обратно о влиянии этих проявлений на мысль, заключенную в языке” [156, 644], а тому й педагогіка, історія педагогіки, історія виховання тощо – науки похідні від мовознавства, а отже тісно й нерозривно, діалектично пов’язані з ним.

Третя і четверта лекції присвячені аналізу поняття “слово” та з’ясуванню питання: навіщо людині слово? О.Потебня, зокрема, зазначив: у слові розрізняють два моменти: 1) коли слово складається не менше як з трьох елементів, тобто з зовнішньої форми (єдність звуку), знака (образу) і значення; 2) коли образ зникає і значення безпосередньо примикає до слова.

Особливий інтерес для учасників педагогічного процесу викликає шоста лекція, в якій розкривається питання: як відбувається розуміння? Якщо дві особи ведуть мову про один і той же предмет, то в дійсності чуттєвий образ цього предмету у них різний. По–перше, просторові точки, які займає одна й друга особа, не можуть бути тотожними, а якби вони й помінялись місцями, то спостерігали б предмет в різні відрізки часу. По–друге, очі так чи інакше переломлюють промені, і тому уявлення зору у двох суб’єктів аналогічні, але різні. По–третє, якщо ці враження повторювались і накладалися одне на інше, то поєднання ознак, сприйнятих рівномірно, у різних осіб буде безмежно різномірним. Таким чином, значення, група ознак того, що пояснювалося, склалося у мовця і слухача самостійно і тому неоднаково. Отже, всяке розуміння є разом з тим нерозуміння, всяка згода в думці – одночасно незгода. Коли я говорю, а мене розуміють, то я не перекладаю цілком думки із своєї голови в іншу. Кожна особа з психологічного боку є дещо цілком замкнуте, в якому немає нічого, крім утвореного нею самостійно. Ця самодіяльність, безсумнівно, може бути викликана з зовні. Щоб мислити, необхідно створити зміст своєї думки, і, таким чином, при розумінні думка мовця не передається, але слухач, розуміючи, створює власну думку.

У лекціях мовознавство визнається як одна з визначальних гуманітарних наук, поняття “поезія” і “проза” розтлумачуються як види розумової діяльності людини і представлені як антиномії “мистецтво – наука”, “мислення образне (поетичне) – мислення понятійне (наукове)”.

“Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка” [155] – це десять лекцій з теорії словесності, причому п’ять з них присвячено байці, одна – прислів’ям і приказкам, три – формам поезії й філософії слова і одна – психології творчості. Цей невеликий курс з літературознавства О.Потебня читав на прохання учителів, які не мали доступу до університету, і був записаний однією з слухачок майже стенографічно [179, 27]. На думку В.І. Харцієва, текст рукопису ймовірно проглядався самим лектором, про що свідчать деякі правки. Лекції привертають увагу тим, що в них яскраво відображена і манера викладання професора, і його методика дослідження.

Центральним у лекціях був аналіз основних положень В.Гумбольдта і Г. Штейнтала про співвідношення між словом і поетичним твором, поезією і прозою, мовою і літературою. Вже у вступі до першої лекції О.Потебня зазначає: “Несколько лекций я намерен посвятить вопросу об отношении по этических произведений к слову” [155, 37]. Поезія і проза – два рівноцінні прийоми думки, які постійно чергуються, як у мові, так і в літературі. Як образне слово, так і поетичний твір є актом пізнання себе і навколишньої дійсності, що передують актам пізнання прозаїчного, наукового. З огляду на це, слово, поетичний твір необхідні, у першу чергу, для того, хто говорить, для творця, автора, а потім вже для читачів, реципієнтів. Але акт особистого самопізнання завжди є актом самопізнання загального. Взаємозв’язки між тим, хто говорить, і тим, хто слухає, між письменником і читачем тотожні. Процес висловлення, назви чого–небудь і сприймання, слухання, розуміння – однаково творчі процеси, аналогічні за своїм ходом і неоднакові за результатами. Письменник прямує від свого змісту до слова, читач – від слова до свого змісту.

Мова і література – явища соціального життя людей, і poetика О.Потебні, слово і поетична творчість, література взаємопов’язані з історичним процесом матеріальної і соціальної культури. Таким чином, мистецтво мови і мистецтво поезії інтегруються у поле соціокультурної діяльності.

Ідеї О.Потебні щодо цілісного підходу до художнього твору як до живої картини буття, про співвіднесення й нероз’єднаність усіх його компонентів завжди були актуальними. Учений прагнув підійти до мови й літератури як до живих, рухомих явищ, як до “постійної роботи духу”. Він розвинув оригінальну концепцію про нероздільність усіх структурно–утворюючих факторів мови й літератури із загальним рухом людської думки в її історичному розвитку. Звідси глибокий історизм його теоретичних побудов.

Беручи до уваги загальне положення, що думка існує поза словом і що слово дає лише певний напрям думки, є способом не стільки вираження думки, скільки перетворення її, О.Потебня означає дві форми мислення – поетичну і прозаїчну, наукову. Історично цим формам думки передують міфічне мислення. У поезії, прозі, міфі реалізується прагнення людини до пізнання навколишнього світу, намагання відображення й пояснення його. Тому поезія, проза, міф як пізнавальні процеси споріднені з наукою. У міфі використовується аналогія, невідоме пояснюється через відоме, а первісний міфотворець створює образ на основі земних спостережень. Міф є етапом у пізнавальній практиці людини. З подальшим розвитком пізнавальних можливостей людини відбувається перехід до неміфічного мислення, яке уособлюється в поетичній та прозаїчній мові. Остання втілюється в науці, предметом якої є причинно–наслідкові зв’язки й закономірності, що існують між явищами, які розкриваються за допомогою встановлення фактів і законів через категорії науки. Сам процес пізнання не може вичерпати багатства ознак досліджуваного явища, а тому поняття або категорії науки теж не можуть бути вичерпані. З цього випливає важливий для теорії педагогіки методологічний висновок про нескінченність процесу пізнання, інтенціональність людського мислення.

У процесі викладу лекційного курсу з літературознавства О.Потебня характеризує історичні й соціокультурні умови виникнення байки, її роди і види, структуру байки, умови, за яких художній твір є саме байкою, моральні аспекти байки, наскільки широко та чи інша байка охоплює конкретне загальне положення, наскільки вона є типовою, як часто можливе її використання, зв'язок байки з науковим доведенням та ряд інших.

У четвертій лекції О.Потебня аналізує проблему: якою мірою те, що викладено в байці, може слугувати доведенням чи прикладом певного, зокрема морального положення і розкриває сутність поняття “наукове доведення”.

Найдосконалішим, на думку О.Потебні, є арифметичне і геометричне доведення, оскільки, досконале – те доведення, яке розкладає загальне положення без залишку. Але такий розклад може мати місце лише у тій сфері знання, у якій складові елементи, з яких отримують узагальнення, безумовно рівні між собою. Тому досконале доведення можливе лише в математиці, у межах скінчених величин, і в логіці бо вона дає узагальнення математичного методу мислення. В інших сферах знання доведення за сутністю аналогічні, але мають меншу точність. Звідси випливає, що скільки–небудь точне доведення морального правила на зразок “з сильним не борись, з багатим не тяжись”, було б можливим лише тоді, коли б точно визначили, що, наприклад, у даному випадку необхідно розуміти під слабим, бідним і що під багатим, сильним. Без такого визначення або жодне доведення неможливе, або ми отримаємо спростування найзагальнішого положення. Отже, як не різняться науки між собою за ступенем доведення, все ж загальний характер доведення є саме математичний. Суть його полягає в розкладі загального положення на ті складові, з яких воно отримано, тобто в русі від загального до частинного. Все інше, що ми інколи теж називають доведенням, взагалі не є доведенням, а побудовою загального положення, відзначає О.Потебня [155, 71–73].

Зміст лекцій “Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка” – це ґрунтовні знання про байку, приказку і прислів'я, їх роди і види, генезис, взаємозв'язки між ними; це конкретні методичні матеріали, наповнені вагомим морально–етичним і естетичним змістом, адресовані не лише любителям поезії, а в першу чергу, викладачам мови і літератури.

Впадають в очі окремі місця лекцій, де увага звернута на роботу з учнями, виховання у слухачів прийомів поетичного мислення, озброєння їх, так би мовити, засобами продукування думки. Так, оцінюючи значення байки як готової поетичної форми для вирішення різноманітних життєвих проблем, вчений відзначав: “На этом основывается педагогическое правило, что надо делать запас таких образов в отвлеченном виде, которые мы можем на самом деле применять” [155, 84] а тому “прежде, чем давать ученику прочесть басню, надо самому найти возможные применения ее” [Там же].

Наголосивши, що інколи важко знайти використання байки в житті, О.Потебня відзначав: “Здесь мы наталкиваемся на то затруднение, которое встречаем при обучении детей, сообщая им такое поэтическое произведение, как басня и пословица. Нам дано прозаическое научное обобщение, которое для нас не служит поэтическим *образом*, потому что применения его значения, для

которого оно может быть знакомо, мы не имеем” [155, 116]. І далі “Дитя не может иметь достаточного жизненного опыта, чтобы найти круг применения данного образа; если мы его нашли, то достаточно показать ребенку ближайший случай применения образа, затем дальнейшие произойдут сами собой. Поэтическое произведение должно быть заучено, потому что новый акт поэтического творчества, состоящий в применении образа, как скоро явится новый *x* в жизни, обуславливается тем, что в памяти находится готовый поэтический образ. Поэтому в педагогическом отношении нельзя не рекомендовать заучивание поэтических произведений” [Там же].

У восьмій лекцій, відзначивши, що “существует общераспространенное мнение, что слово нужно *для того, чтобы* выразить мысль и *передать ее другому*” [155, 108], О.Потебня формулює цілий ряд надзвичайно важливих для теорії пізнання і, зокрема, дидактики питаннь, які систематично й безперервно покликаний вирішувати кожен педагог у процесі своєї діяльності: “Каким образом мысль может быть передана другому? Мысль есть нечто, совершающееся внутри мыслящего человека. Как же передать то, что совершается внутри человека, другому? Разве можно это взять, выложить из своей головы и переложить в голову другую?” [Там же], “Каким же образом то, что происходит в одной личности, может быть передано другому, и точно ли это передается другому?” [155, 108-109], тим більше, що “Человеческая личность есть нечто замкнутое недоступное для другого” [155, 108].

Намагаючись дати відповіді на ці питання, О.Потебня відзначає: “нас понимают только потому, что слушающие сами, из своего мыслительного материала, способны проделать нечто подобное тому, что проделали мы, говоря” [155, 111], “*В понимающем происходит нечто по процессу, т.е. по ходу, а не по результату, сходное с тем, что происходит в самом говорящем*” [155, 109]. “*Говорить значит не передавать свою мысль другому, а только возбуждать в другом его собственные мысли* (курсив О.Потебні – Н.З). Таким образом, понимание в смысле передачи мысли невозможно” [155, 111]. бо “слово только обозначает известное течение в развитии мысли”, [155, 108], а “создание мысли есть известного рода преобразование ее” [155, 108], тобто акт індивідуальний і творчий. І далі: “Когда мысль стала перед человеком, как нечто внешнее, она этим заключила один акт своего развития и вступила в другой; она обозначила собою известную ступень развития. Для нас, взрослых, появление нового слова так незаметно, что проверить над собою это положение весьма трудно; но в начинающем говорить дитяти это весьма заметно. Там, действительно, всякое новое слово и в особенности всякая новая грамматическая форма, которую ребенок начинает употреблять правильно, обозначает собой такую ступень развития, которая заметно отличается от предыдущих и последующих” [155, 112], “понимание состоит не в перенесении содержания из одной головы в другую, а только в том, что в силу сходного строения человеческой мысли, какой-нибудь знак, слово, изображение, музыкальный звук служат средством преобразования другого самостоятельного содержания, находящегося в мысли понимающего” [155, 115].

В кінці дев'ятої лекції є ще одне теоретичне зауваження, що має педагогічну цінність. О.Потебня рішуче заперечував надмірну фантастику казок на зразок “Червоної Шапочки”, але він не вважав, що казка з її міфічними образами, хоча б і сповнена поетичної змістовності, шкідлива для дитячого віку. Казку можна і необхідно давати дітям, але яку?

Десята лекція присвячена аналізу загальної схеми художнього твору, в якій О.Потебня наголошував, що поетична творча діяльність – це ряд ступенів самопізнання або ж пізнання соціального оточення. – Образ твориться не для читача, а тому, що він потрібен самому автору.

Отже, вважаючи, що перехід від мислення поетичного, конкретно–образного до практичного, абстраговано–логічного є закономірний крок у русі людської думки на шляху пізнання, О.Потебня розкрив механізм такого переходу, розкрив такі дидактичні принципи як науковості, систематичності й послідовності навчання, свідомого засвоєння знань, доступності, активності й свідомості навчання, наочності, єдності конкретного й абстрактного, зв'язку навчання з життям, практикою, наповнивши їх конкретним змістом, подав цілий ряд методичних порад і рекомендацій стосовно використання різноманітних методів навчання, зокрема, словесних, практичних, наочних, внісши, таким чином, свій вагомий внесок у розвиток педагогіки.

Десять лекцій О.Потебні (“Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка”) – це десять зразків майстерного розвитку основної думки, як відзначено в першій лекції, про співвідношення між поезією і мовою, між поетичним твором і окремим образним словом. Як справедливо відзначив В.І.Харцієв, перед нами не звична, особлива поетика, яка розглядає види і роди, жанри поезії, різноманітні прийоми стилю, композиції тощо. Це цілком етюд мовознавства, того напрямку, який аналізує не “перебіг звуків”, не форми заради форм, а живе слово, живу мовленнєву діяльність людини.

Чітко виокремлюються також дидактичні, методичні вказівки для використання готових поетичних образів, підготовки ґрунту для їх сприйняття.

Означення поетичного твору, як акту пізнання, переважно, з самопізнання у процесі творчості і окремого письменника, і в процесі мовленнєвої художньої діяльності має, переконує читача в тому, що це не теорія словесності і навіть не етюд лише мовознавства, а дослідження. Тут читач не зустрине тих сентенцій, які часто зустрічаються не лише у шкільних посібниках, але й у наукових творах літературознавців, що поезія – це вимисел, а проза – істина, дійсність, що поезія – для насолоди, для краси, для задоволення винятково естетичних потреб і т.д. [155, 92]. Перед нами поезія – не прикраса буття, що виявляється під час дозвілля, на святах чи під час відпочинку, а щось таке, що потрібне в будні, у процесі праці, боротьби.

Ці лекції необхідно розглядати як ревізію старих, традиційних естетичних поглядів на мистецтво взагалі і поезію зокрема, які ще й нині зустрічаються в шкільній і науковій літературі. Відомий досвід такої ревізії зробив у свій час ще М.Г.Чернишевський у своїй дисертації “Эстетическое отношение искусства к действительности”, прагнучи створити нову естетику на

основі матеріалістичного вчення Л.Фейєрбаха. Іншим шляхом у даному питанні пішов О.Потебня, створюючи нову поетику на основі лінгвістики, спостереження над життям самого слова. Характерною рисою об'єктивного методу О.Потебні є шлях – від найпростіших елементів, окремих слів до складних утворень слова.

Багатоаспектна проблематика, актуалізована О.Потебнею у працях “Мысль и язык”, “Слово и миф”, “Из записок по русской грамматике”, “Эстетика и поэтика”, у деяких галузях гуманітарного знання спричинила інтенсифікацію наукознавства, вироблення модерних методологічних критеріїв наукового пізнання реальності. О.Потебня стояв біля витоків сучасних підходів до історичної граматики і діалектології, семасіології, етно– і соціолінгвістики, фонетики. Здібність сприймати світ через призму мови, впевненість у тому, що мова формує думку, дозволили йому побачити у міфі, фольклорі, літературі похідні по відношенню до мови моделюючі системи; тільки через сто років до подібних ідей прийшла тартусько–московська школа семіотики.

Унікальна й своєрідна творча спадщина мовознавця, сама постать О.Потебні, оригінальність мислення і світорозуміння, наукові ідеї, у тому числі й у галузі педагогіки, вироблені ним загальнонаукові підходи й методи дослідження привертають увагу дослідників гуманітарної сфери пізнання.

В історико–педагогічному розрізі творча спадщина вченого є джерелом дослідження проблеми мови як першооснови пізнання, педагогічного інструментарію, фактору реалізації поступальності соціокультурного досвіду, необхідної умови соціалізації особистості, необхідного методологічного чинника і засобу здійснення національного виховання.

1.3. Стан дослідження наукового феномену О.О.Потебні в контексті педагогічної науки

Творча спадщина О.Потебні завжди привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. У 1886 р. у “Киевской старине” з’являється стаття М.Ф.Сумцова “О научном изучении колядок”, в якій автор відзначив внесок О.Потебні у вивчення “малорусского языка и народной словесности” [195]. У циклі статей під назвою “Современная малорусская этнография” (“Киевская старина”, 1892, 1893) [211] М.Ф.Сумцов розкрив значення творчого доробку вченого–мовознавця у становленні наукового українознавства.

О.М.Піпін в “Истории русской этнографии” [184] згадує про О.Потебню як одного з засновників етнології.

У 1890–1900–х роках здійснюється ширше ознайомлення громадськості з творчістю і науковою спадщиною О.Потебні завдяки працям А.С.Будиловича, Е.А.Вольтера, В.І.Ламанського, Б.М.Ляпунова та інших. У 1892 р. Харківське історико–філологічне товариство видало збірник “Памяти А.А.Потебни” [139], в якому були вміщені статті учнів видатного мовознавця. Наступного року на сторінках “Киевской старины” з’являється праця Д.М.Овсяннико–Куликовського “А.А.Потебня, как языковед–мыслитель” [133].

Звертання до теорії О.Потебні у переважній більшості досліджень мало інтерпретаційний характер; посилення на його твори неодноразово зустрічаються у працях П.О.Флоренського, Г.Г.Шпета, О.Ф.Лосєва та інших.

До 1960–х років спадщину О.Потебні висвітлювали переважно у мовознавчій площині. Т.Райнов у монографії “Александр Афанасьевич Потебня” (Петроград, 1924) [185], даючи високу оцінку постаті О.Потебні як науковця, відзначав, що мовознавець виявляв прихильність до постановки принципів питань науки, він не тільки склав перший нарис еволюції граматичних форм мови у зв’язку з еволюцією форм пізнання, але й окреслив психологію художнього і наукового мислення. Успадкувавши проблеми, які хвилювали німецький класичний ідеалізм у постановці філософського психологізму 1840–50–х років, О.Потебня поставив собі завдання простежити об’єктивування чуттєвих даних душевного життя людини за допомогою роботи колективної мови–думки, яка піднімає їх до мистецтва, а згодом науки, як послідовних форм людського пізнання.

У 1920–х роках над з’ясуванням біографічних даних О.Потебні працював Я.Айзеншток, який опублікував цінні фрагменти [1; 2].

У 1930 – 40–х роках наукову спадщину О.Потебні досліджували Л.А.Булаховський [27], О.М.Пархоменко [141], І.П.Плотников [146], П.М.Попов [149], К.Чехович [256], М.Г.Ярошевський [267].

Л.А.Булаховський у монографії “Александр Афанасьевич Потебня (К шестидесятилетию со дня смерти)” (Київ, 1952) [27] характеризує різнобічні аспекти науково–дослідницької діяльності вченого, акцентує увагу на змістовності й оригінальності його методичних зауважень з питань викладання мов. Автор зазначає, що професорська діяльність О.Потебні припала на час панування класичної школи з її культом давніх мов, на протипагу такої школи

вчений–мовознавець неодноразово висловлювався.

О.М.Пархоменко у статті “Буквар О.Потебні”, проаналізувавши зміст підручника, відзначив, що буквар цікавий не тільки як факт біографії автора, а й тим, що свідчить про стан освіти в 60–х роках ХІХ ст. і показує волю народу до освіти та роль кращих його синів у піднесенні культури. Уміщення 1899 року букваря в журналі “Киевская старина” мало важливе значення для розвитку підручників і навчання грамоти. Вдала дидактична побудова букваря вплинула на букварі, що з’явилися після революції 1905 року. Автор відзначив, що усі наступні букварі (Н.Пухальського, Т.Лубенця) 1906 року відбивають вплив букваря О.Потебні, а буквар С.Русової називався “Український буквар по підручнику О.Потебні уложила С.Русова” [141, 71], [234].

У вітчизняній літературі 1960–70–х років з’явилися праці, в яких аналізувалися окремі філософські погляди О.Потебні, а також його філософська концепція в цілому, – монографії і статті Ф.М.Березіна [14], В.Гутякулової [59], А.І.Колодної [92], [93], С.Б.Кримського [104], [105], Ю.П.Тенянка [223], [224].

Бібліографія праць, присвячених О.Потебні, а також тих, де використані його твори, укладена В.Ю.Франчук, налічує 619 позицій [249, 47–59].

Досягнення О.Потебні у галузі вивчення важливих проблем вітчизняної мовознавчої науки були високо оцінені й висвітлені у радянському мовознавстві у працях Ф.М.Березіна [14], О.І.Білодіда [18], Р.А.Будагова [25], Л.А.Булаховського [27], В.В.Виноградова [32; 33], Ф.П.Філіна [239], [240] і багатьох інших граматистів, переважно славістів і індоєвропейців.

В.В.Виноградов у дослідженні російських лінгвістичних вчень [32], зазначав, що О.Потебня заклав основи історії російської мови як історії словесної творчості російського народу. Прагнення до відкриття загальних закономірностей у процесі утворення і еволюції людського мовлення не закрило перед ним конкретних завдань історії національної мови. Індивідуалізм О.Потебні демократичний, одинична особистість у сфері мовної творчості розглядалася вченим лише як відображення і вираження “народного духу”.

О.І.Білодід у монографії “Граматична концепція О.Потебні” (Київ, 1977) [18] відзначав, що граматична концепція О.Потебні – видатне явище в історії вітчизняного і світового мовознавства, вона вся пронизана палкою вірою у безмежні можливості людського розуму і великою любов’ю до людини, в її основі лежить жива людська думка. У галузі філософії мови О.Потебня створив психолінгвістичну модель народження слова, речення і частин мови у процесі осягнення людським розумом нескінченно різноманітних явищ навколишнього світу, творчо застосував і апробував її у власних дослідженнях генетично–еволюційного розвитку граматичної структури східнослов’янських мов від давнини. Його цікавило, як виникла людська мова і що вона собою являла; саме тут йому потрібна була психологія і спостереження над дитячою мовою. Цей етап у дослідженнях О.Потебні О.І.Білодід називає генетичним. На наступному етапі наукової творчості мовознавця – історичному – повною мірою розкрився блискучий талант ученого–граматиста, дослідника історичних закономірностей і тенденцій у розвитку східнослов’янської граматичної системи.

У 1980–х роках вийшли збірники наукових праць, присвячених спадщині видатного мовознавця – “Потебнянські читання: (Збірник доповідей) / АН УРСР, Інститут мовознавства імені О.О.Потебні” (К., 1981) [178], “Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія. До 150–річчя з дня народження О.О.Потебні” (К., 1985) [128], “Спадщина О.О.Потебні і проблеми сучасної філологічної науки” (Х., 1985) [202], “Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки: (До 150–річчя з дня народження О.О.Потебні). Тези республ. наук. конф.” (Х., 1985) [222]. Низка наукових праць цього періоду була присвячена філософській потебніані, зокрема монографії і статті А.К. Байбурина [11], В.М.Гацака [46], [47], М.К.Дмитренка [65; 66; 67], Л.Г.Зубкової [184], Р.П.Трофимової [231], [232].

В.Ю.Франчук, працюючи над приступними архівними матеріалами, здійснила біографічний аналіз персоналії О.Потебні [246] – [250].

Дослідженню психологічних поглядів О.Потебні присвячені праці М.А. Мацейків [114]–[117], в яких проаналізовані погляди педагога на проблеми свідомості особистості, взаємозв’язку мови і мислення у розвитку її психіки.

У 1990–х роках вийшли друком праці Є.С.Снітко [199] – [200], І.Фізера [241] – [242], в яких досліджувалася психолінгвістична теорія О.Потебні.

Етнологічні аспекти наукознавства О.Потебні аналізуються в публікаціях Л.Е.Довбні [70], Ю.Карпенка [91], О.Кононенко [96], Ю.І.Мінералова [122].

У 1992 році у Нью–Йорку була видана монографія “Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація / Упоряд. і вст. ст. Ю.Шевельова” [176]. Ю. Шевельов у вступній статті наголошував на тому, що, незважаючи на фрагментарність і незавершеність, погляди О.Потебні на національне питання взагалі і українське зокрема становили собою досить послідовну систему, відкриту для критики, але своєрідну й глибоку, унікальну для України другої половини ХІХ ст. У післяшевченківські часи О.Потебня фактично був провідним на Україні теоретиком національного питання в зв’язку з філософією мови, але сучасний читач знає М.П.Драгоманова, І.Я.Франка та інших, і майже не знає поглядів О.Потебні. Ю.Шевельов відзначав, що вичерпна біографія О.Потебні ще не написана; трохи більше відомостей є про його молоді роки, а десь з 1863 р. життєпис замінено послужним списком, який теж має прогалини.

Окремі аспекти діяльності О.Потебні як голови Харківського історико–філологічного товариства та завідувача музею образотворчого мистецтва при Харківському університеті висвітлила М.С.Лапіна у статті “Страницы общественной деятельности А.А.Потебни” [107], показавши світ ерудованої людини, яка дотримувалася твердих принципів моральності й гуманності.

У 1990–х роках було захищено ряд дисертаційних досліджень з філософської потебніані, зокрема наукові роботи І.В.Богачевської [21], Ю.М. Вільчинського [38], С.О.Кривошеї [103], М.М.Скорик [194].

М.М.Скорик відзначала, що визначальними засадами мовної концепції О.Потебні є етнічна структурованість людства при послідовному проведенні принципу методологічного індивідуалізму. Аналізуючи мову як, перш за все, вияв діяльності, О.Потебня визначав завданням “історії мови” реконструкцію

всіх мовно виражених типів відношень людини до природи. З точки зору його лінгвістичної теорії, мова є засобом конденсації попереднього досвіду, бо від самої своєї появи стає засобом аперцепції почуттів.

Ю.М.Вільчинський виокремив три засадничі питання, котрі в аспекті мовного та етнокультурного релятивізму визначив О.Потебня: 1) як люди сприймають світ; 2) як цей світ класифікують; 3) як про цей світ думають. Автор доводить, що О.Потебня є оригінальним мислителем, який постав на українському національному ґрунті в результаті критичного переосмислення тверджень “Берлінської школи” в другій половині XIX ст. Кожна філософськи значуща ідея, втілена в його працях, є витвором індивідуальної, неповторної, суверенної особистості і тим самим вона – унікальна. Прагнучи виявити і пізнати духовну квінтесенцію епохи, Потебня–філософ залучив в орбіту свого вивчення власне весь масив культури. Його теоретичні положення спираються на широкий контекст філософських першоджерел, багатий етнографічний матеріал, вагомі історичні розвідки, наукову полеміку свого часу, що в сумі дало оригінальну понятійну версію і цілісну філософську синтезу [38].

В останнє десятиліття українські педагоги звертаються до спадщини О.Потебні з метою виокремлення її педагогічних аспектів. Так, Л.П.Вовк, аналізуючи науково–просвітницьку діяльність української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., наголошує, що М.Драгоманов, О.Потебня, П.Житецький, С.Русова дотримувалися ідеї широкого педагогічного значення мови, розглядали мову як інструментарій знань (освітній фактор), як засіб спілкування (соціальний фактор), як засіб особистісного розуміння довкілля (філософський фактор) [43, 56]. Л.П.Вовк відзначила роль ідей О.Потебні про співвідношення мови й мислення для формування науково–просвітницької позиції М.Драгоманова: “наслідуючи О.Потебню, М.Драгоманов вважав мову засобом утворення думки, а отже розвитку розуму, “інтимно індивідуального відношення до навколишнього світу” [43, 53].

Аналізуючи педагогічно–просвітницьку діяльність українських Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.), Н.С.Побірченко, відзначає особливу роль О.Потебні у становленні Харківської Громади, наводить нові факти з його громадівської діяльності [148]. У статті “Потебня Олександр Опанасович” Н.С.Побірченко відзначає, що педагогічний талент О.Потебні ще несповна оцінений, а це був саме Вчитель, в найвищому розумінні цього слова; Вчитель, що приніс на кафедру всього себе, всю багатолітню роботу думки, всі свої невичерпні знання, любов до істини, філософське світобачення і, що найдорожче, суто юнацьке піднесення, одухотворення, яке відразу передавалося слухачам [147].

Таким чином, персоналія О.Потебні почала вивчатися ще його сучасниками. Однак, якщо перші дослідники звертали увагу на етнологічні, мовознавчі, літературознавчі аспекти його діяльності і творчості, то з 1980–х років у зв’язку з розширенням і поглибленням спеціалізації самого гуманітарного знання, предметом дослідження вчених стали філософські, соціологічні, психолінгвістичні, естетичні, культурологічні, просвітницько–педагогічні аспекти творчої спадщини видатного українського

вченого-мовознавця і педагога.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертації проаналізовано сучасні теоретико–методологічні підходи до вивчення персоналії як одного з найважливіших напрямів і предметів історико–педагогічного дослідження – біографічний, феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний, опонентського кола, окреслені у працях М.Богуславського, Л. Вовк, С.Гончаренка, Н.Гупана, Е.Дніпрова, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка та інших, а також здійснена спроба реалізації відзначених підходів у процесі аналізу педагогічної персоналії О.Потебні в контексті розвитку української педагогічної думки XIX ст., залучивши феномени і факти (в першу чергу, мовознавчі студії О.Потебні), які раніше не були предметом історико–педагогічного дослідження.

Творча спадщина О.Потебні – це: його науково–творчий доробок (монографії, наукові статті, навчальні посібники, курси лекцій, програми, рецензії, звіти, листи), результати науково–педагогічної і громадсько–просвітницької діяльності. Першорядними джерелами історико–педагогічного аналізу є твори вченого (“Мысль и язык”, “Язык и народность”, “О национализме”, “Из записок по русской грамматике”, “Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка”, “Слово и миф”, “Эстетика и поэтика” та багато інших), архівні документи, а другорядними – мемуарна література, спогади його учнів і сучасників, наукові біографії мовознавця, публікації дослідників його творчості.

Аналіз наукових праць О.Потебні дозволив зробити висновок про те, що вони слугують цінним джерелом для реконструкції творчої біографії автора, для вивчення його світоглядних, наукових ідей, для виокремлення самостійної педагогічної позиції, для розкриття непересічного таланту, оригінальності мислення і визначення його внеску у розвиток педагогічної теорії і практики. Вже перші праці О.Потебні засвідчили про інтерес дослідника до етнографії, народної педагогіки, народної моралі, проблем морального і естетичного виховання, формування світогляду українського народу, культурно–історичних традицій.

Аналіз стану дослідження персоналії О.Потебні у науковій літературі дозволив виділити ряд періодів, які характеризуються певною спрямованістю інтересу філологів, філософів, психологів, педагогів до спадщини О.Потебні.

Перший період – від 1886 р. – появи перших публікацій М.Сумцова про вивчення колядок О.Потебнею до 1900–х рр. (статті О.Горнфельда, В. Ламанського, Д.Овсянико–Куликовського), коли починає здійснюватися ширше ознайомлення громадськості зі спадщиною мовознавця. Другий період – 1900–1960–і рр. – висвітлення спадщини О.Потебні переважно у лінгвістичній площині: аналіз мовознавчої концепції, спроби викладу його ідей у доступній для шкільного навчання інтерпретації. Третій період – з 1960–х рр. – до сьогодні – обґрунтування етнологічних, культурологічних, естетичних, соціологічних, психолінгвістичних, філософсько–педагогічних поглядів вченого.

Результати дослідження творчої спадщини О.Потебні дають можливість стверджувати про наявність оригінальної просвітницько-педагогічної позиції вченого, про те, що його ідеї далеко не завжди збігалися з існуючою на той час традицією виховання й були втілені у практику викладання, зокрема російської мови, лише через кілька десятиліть після його смерті.

Творчу спадщину О.Потебні і його внесок у розробку освітньої проблематики необхідно розглядати у контексті розвитку української педагогічної науки ХІХ ст., яка інтегрувала в собі духовно-філософські, релігійно-етичні, світоглядно-наукознавчі, культурно-національні сфери самовираження й самореалізації особистості.

Звернення до біографії і творчої спадщини О.Потебні дозволяє збагатити й модифікувати уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому осмисленню й розумінню, окреслює нові грані й цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО–ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О.ПОТЕБНІ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Формування світоглядно–педагогічної позиції О.О.Потебні

Видатний український мислитель О.Потебня народився 10 (22) вересня 1835 року на хуторі Манів, неподалік від села Гаврилівка Роменського повіту Полтавської губернії (тепер село Гришине Роменського району Сумської області), у родині штабс–капітана у відставці Опанаса Юхимовича Потебні. За бажанням матері Марії Іванівни сина назвали Олександром.

Його прізвище походить від прізвиська одного з предків, отримане, ймовірно, у середовищі військових вершників. У праці “К истории звуков русского языка: Этимологические и другие замечания” (Варшава, 1883) [156] О.Потебня, розглядаючи іменник *потебня*, вказував на його зв’язок зі словом тебеньок (тебеньки) зі значенням “шкіряні лопаті з боків козацького сідла”.

На сьогодні автобіографія О.Потебні – єдине надійне джерело, яке подає відомості про особисте життя. У ній О.Потебня підтверджує своє українське походження.

У 1839 році хутір Манів був проданий і родина Потебень переселилася в Ромни, де на той час діяло чотири школи, в яких навчалися переважно діти заможних козаків, міщан, купців. Більшість же місцевого населення залишалася неосвіченою. Не особливо покращилося становище й з відкриттям у 1806 році за урядовим “Статутом навчальних закладів, підпорядкованих університетам” (1804) Роменського повітового училища.

У Ромнах промайнуло п’ять років дитинства Олександра, хоча більшість часу хлопець проводив на хуторі у своєї бабусі Маркової, від якої він вперше почув і на все життя запам’ятав безліч українських пісень, оповідань, переказів, легенд. У родині Потебень знали й шанували народну творчість. У цьому відношенні немалий вплив на молодого Потебню справив рідний дядько по батькові Харитон Юхимович. Свого дядька О.Потебня згадує в автобіографії, розповідаючи, що Х.Ю.Потебня молодого людиною був убитий на Кавказі в 1830–х роках, що він знав багато мов: арабську, перську і кілька кавказьких. О.Потебня вбачав схожість у мовознавчих інтересах дядька і власних.

У 1844 році Олександр Потебня вступив на навчання до Роменської чоловічої гімназії, де викладав його дядько по матері Олексій Іванович Марков. В родині дядька Олександр проживав з семирічного віку. За статутом навчання у гімназії було розраховано на 7 років, вивчали Закон Божий, священну історію, російську мову зі слов’янською і словесність, польську мову і словесність, латинську, грецьку, французьку, німецьку мови, математику, географію, статистику, каліграфію, креслення, малювання. Викладання здійснювалося переважно польською мовою. О.І.Марков викладав російську мову і словесність, відзначався щирістю, задушевністю [249, 13].

Вивченню російської і польської мов у гімназії приділялося багато уваги. У нижчих класах учні мали опанувати граматику; у п’ятому класі – загальні

правила риторики і частинні стосовно оповідань, повістей, прози філософської; у шостому – науку про віршоскладання і ліричну поезію; у сьомому – поезію епічну й драматичну та історію російської літератури.

Для заохочення учнів до занять російською мовою в гімназії були запроваджені “золоті книги” і встановлені нагороди за відмінні успіхи у знаннях російської мови; кращі твори читалися авторами на урочистостях. Від випускників гімназії вимагалось вміння написання досконалого твору російською мовою і складання ділових паперів.

У нижчих класах учитель повинен був навчити дітей правильно читати російською мовою, використовувався підручник “Начальные основания языка русского”. Найважчим було засвоєння польськими дітьми наголосу у російських словах, тому застосовувалося хороше читання – учитель називав слова, учні повторювали, намагались виразно вимовляти кожний звук; цю звичку виразно промовляти кожний звук О.Потебня зберіг на все життя. Вже у першому класі учнів навчали транслітерації з російської мови на польську і навпаки. Відсутність зубріння, творча атмосфера на уроках російської мови і словесності сприяли активізації пізнавального інтересу учнів.

Володіння російською і українською мовами з раннього дитинства мало у майбутньому принципове значення для О.Потебні, оскільки українська мова забезпечувала йому почуття природного зв’язку з найкращими зразками слов’янської народної поезії (не випадково у своїх аналізах пісенної творчості він найчастіше звертався до українських текстів), разом з тим, російська мова була для нього мовою науки, повсякденного спілкування. “Полілог” мов виявився винятково конструктивним у становленні світоглядної позиції майбутнього науковця, окресленні його пошуково–творчих орієнтирів.

Гімназію Олександр Потебня закінчив не тільки з відзнакою, але й з прекрасними знаннями польської, німецької, латинської мов. У подальшому він натхненно використовував представлені можливості для освоєння мов. Відряджений Міністерством освіти у 1862 році за кордон для ознайомлення з європейським наукознавством, О.Потебня займався вивченням санскриту у Берлінському університеті, а під час подорожі слов’янськими країнами вивчав чеську, словенську і сербо–хорватську мови.

Період ХІХ століття відрефлексований в історії як час модернізації європейського суспільства, його трансформації в індустріальну цивілізацію, панування ідеології націоналізму та лібералізму у суспільно–політичному житті, піднесення національно–визвольних рухів європейських народів, становлення нових держав–націй – Греції (1830), Бельгії (1831), Румунії (1862), централізованих Італії (1870) та Німеччини (1871). У другій половині ХІХ ст. виникають політичні партії, проводяться соціальні реформи, поліпшується становище жінки, закріплюється перевага Європи у науково–технічній сфері, інформативно збагачується духовне життя суспільства.

В Україні перша половина ХІХ ст. позначається надзвичайним інтересом громадськості до питань національного відродження, спрямованих на пізнання минулого з метою усвідомлення смислу існування свого народу. Формування українського національно–освітнього показника у ХІХ ст. відбувалося у

складних умовах поділу українських земель між двома імперіями – Російською та Австрійською, панування великодержавної імперської ідеології, нав'язування російської і польської мов, культур, звичаїв. Проте регіон, який включає сучасні межі України, маючи тотожність віри і мови – письмової і розмовної, жив одним духовним життям. Освітні ініціативи опиралися на наявність спільних етнографічно–культурних особливостей, на ідентичність культури, віри, розмовної та літературної мови, духовного життя.

У 1819 році М.І.Цертелев видав першу фольклорну збірку “Опыт собрания старинных малороссийских песен”, яка стала непересічним явищем і набула суспільного розголосу. Починаючи з 1827 року, М.О.Максимович видав серію збірок – “Малороссийские песни” (1827), “Украинские народные песни” (1834), “Сборник украинских песен” (1849). У передмові до першої збірки автор висловив думку про те, що українська мова є окремою і цілком придатною до літературного вжитку. Важливе значення для розгортання процесу національного відродження мав вихід у світ 1823 року словника української мови І.Войцеховича. Видатний харківський славіст І.І.Срезневський у 1834 році опублікував статтю “Взгляд на памятники украинской народной словесности”, в якій відзначив, що українська мова – не діалект, а повноцінна, самобутня мова, і в неї велике літературне майбутнє.

Наукові праці з історії України Д.М.Бантис–Каменського (1822), О.І.Маркевича (1842–1843), М.І.Костомарова (1843), М.О.Максимовича, І.І.Срезневського (збірники “Запорожская старина”, 1833–1838) сприяли формуванню національно–освітньої ідеї. Г.Ф.Квітка–Основ'яненко, П.П.Гулак–Артемівський, О.М.Бодяньський, А.Л.Метлинський, М.О.Максимович через різні форми просвітницької та пошуково–теоретичної діяльності впливали на національно–освітницьку проблему. У створених ними працях, які запроваджували лектори народних аудиторій, та практичній діяльності на ниві позашкільної освіти втілювалися перші спроби теоретичного обґрунтування українського менталітету, взаємозалежності духовності і освіти [71, 16].

У першій половині ХІХ ст. остаточно формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція – основна рушійна сила національного відродження. На даному етапі вона інтенсивно зростає у кількісному відношенні, розширює діапазон соціальних джерел формування, демократизується її склад, зростає вплив у суспільно–політичному та економічному житті суспільства, відбувається остаточно оформлення її в окрему соціальну професійну верству. Поняття “інтелігенція” увів в обіг російський письменник П.Д.Боборикін для позначення людей, які займаються розумовою працею. Його сучасники і послідовники називали освічених людей по–різному: “розумовий пролетарій” (М.О.Добролюбов), “критично мисляча особистість” (П.Л.Лавров), “розумовий і моральний квіт нації” (П.Д.Струве), “носій вічних істин, у якого ідеальна сторона людського духу перемогла групову обмеженість” (М.О.Бердяєв). Сучасні суспільствознавці у розумінні природи феномену інтелігенції керуються або соціальним фактором, або морально–етичним, окреслюючи категорію людей, які професійно займаються розумовою працею, відзначаються високими моральними якостями, з

ідеологічних причин присвячують себе удосконаленню культурного, соціального і політичного становища мас.

У XIX ст. важливими осередками суспільного руху в Україні були університети, викладачі і студенти яких займалися просвітницькою діяльністю, створенням народних шкіл, виданням книг та журналів. У 1804 році з ініціативи громадськості Харкова, зокрема В.Н.Каразіна, було засновано Харківський університет, який став найважливішим центром наукової, громадсько–педагогічної і суспільно–політичної думки. Першим ректором Харківського університету був І.С.Рижський, доктор філософії, член Російської Академії наук. З числа вихованців університету вийшло багато визначних учених, зокрема Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, П.П.Гулак–Артемівський, М.І.Костомаров, І.І.Мечников, О.О.Потебня, І.І.Срезневський та інші.

Проповідниками ідеї викладання в університеті рідною мовою були П.П. Гулак–Артемівський, А.Л.Метлинський, І.І.Срезневський, М.М.Лунін, М.О. Лавровський, П.О.Лавровський, Д.І.Каченовський, О.О.Потебня та інші [193, 152].

При Харківському університеті діяли наступні наукові товариства: Товариство дослідників природи (засновано 1869 р.), Історично–філологічне товариство (засновано 1877 р., а у 1892 р. при ньому відкрито Педагогічний відділ), Математичне товариство (1879 р.). Товариства видавали власні “Труди” і “Сборники”. Розвиток Товариства грамотності, Громадської бібліотеки, Пушкінської школи пов’язаний з діяльністю професорів Д.І.Багалія, В. Данилевського, М.Ф.Сумцова та інших [193, 252].

У першій половині XIX ст. у зв’язку з відкриттям університетів у Харкові, Києві, ліцеїв в Одесі (1817) та Ніжині (1820), гімназій у Полтаві, Харкові, Одесі та інших містах розширились культурно–освітні можливості населення України. В закладах поряд з консервативною, відданою монархії інтелігенцією, сформувалася генерація прогресивної інтелігенції, яка вболівала за стан духовності народу, за освіту рідною мовою.

Розбудова духовного життя в Україні, зокрема актуалізація культурно–освітніх ініціатив, відбувалася під інтелектуальним впливом творчості В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, О.І.Маркевича, М.С.Шашкевича. Передова українська інтелігенція надавала особливого значення освіті народу, формуванню його національної самосвідомості як духовної передумови до загальнонаукових і світоглядних знань. У середовищі українського соціуму поступово виокремилася ціла плеяда освітян–професорів і викладачів університетів, гімназій, учителів народних шкіл, яка у процесі неперервного самостійного пошуку зразків світового освітнього ідеалу прагнула синтезувати знання про світ з національною ідеєю. В альтруїстичному поширенні раціонального знання українська інтелігенція вбачала оптимальну умову консолідації суспільства. На рівневий і змістовний компоненти освітньої практики впливало ознайомлення педагогів з досвідом освіти в Німеччині, Швейцарії, з діяльністю навчально–виховних закладів у Західній Європі.

У XIX ст. формується нове розуміння спільноти, яка спирається на спільність мови і культури, етнічну прив’язаність. Серед концептуальних засад

найвагомішою визначають доктрину модернізації угорського композитора–піаніста Ференца Ліста, яка стала моделлю для високо розвинутих країн, – освіта, наука, культура є найвигіднішими і найперспективнішими для капіталовкладень, тому держава, яка прагне подолати економічну й політичну відсталість, повинна дбати про ці сфери. Осмислення національної ідеї поступово захоплює прогресивну інтелігенцію слов'янських народів. У Росії розробці російської національної ідеї поклав початок відомий “Філософічний лист” П. Чаадаєва (1829), у Польщі – “Книга польського народу і польського палігримства” А. Міцкевича, у Чехії біля витоків філософії національної ідеї стояли Я. Колар, Ф. Палацький, Т. Масарик, у Словаччині – А. Штур, у Болгарії – П. Хілендарський та інші. Процес зародження і розроблення філософії національної ідеї не був специфічною особливістю слов'янських народів, а відбувався у контексті загальноєвропейських соціокультурних перетворень. У “Промовах до німецької нації” (1808) Й. Фіхте започатковує теоретичну розробку німецької національної ідеї, у Франції Ф. Мішлер у трактаті “Народ” обґрунтовує французьку ідею.

Переконливі докази про вагомість національних мов і фольклору виклав німецький філософ Й. Гердер у праці “Ідея до філософії історії людства” (1784–1791). Він першим наголосив, що людська цивілізація існує не у загальних та універсальних, а у конкретних національних проявах; кожен культурний прояв має бути неповторним, але ця неповторність виявляється у своєрідності національної спільності й національної мови [208, 201].

Приділяючи багато уваги етнічній культурі як архіву народного життя, Й. Гердер фактично став провісником історичного романтизму. На його думку, найважливішим компонентом національності є мова: “Чи має нація щось дорожче, ніж мова її батьків? У мові втілене все надбання її думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце й душа. Позбавити народ мови – означає позбавити його єдиного вічного добра” [208, 207].

Становлення мовознавчих студій в Україні дослідники пов'язують із заснуванням університетів та поширенням романтичних настроїв і ідей на початку ХІХ ст. [124, 1627]. Напрямок філософського мовознавства в дусі французьких енциклопедистів з незначними впливами німецького романтизму розроблявся вченими Харківського університету першої чверті ХІХ ст. Представники цього напрямку цікавилися питаннями універсальної граматики, походження й розвитку мов, вартості слова й використання його у поетичній творчості й риторичі. Серед праць заслуговують на увагу “Опыт риторики” (1805) і “Введение в круг словесности” (1806) І. С. Рижського, “Опытный способ к философическому познанию российского языка” (1811) І. Ф. Тимківського.

Романтичний період у мовознавстві та педагогіці пов'язаний з діяльністю І. І. Срезневського у Харкові та М. О. Максимовича у Києві. Концепція романтизму в основних рисах складається у 20–40-х роках ХІХ ст. також завдяки працям І. Кулжинського, О. М. Бодянського, М. І. Костомарова. Джерела морально–етичних цінностей для романтиків – у “духові” нації, сконцентрованому у фольклорних пам'ятках. Сам народ (народність) виступає як єдність етнічного типу, способу відчуття, мислення, своєрідності характеру і

психічного складу, а не як соціально–історична спільність.

Романтизм знаменував перехід від універсальних художніх систем до конкретно–історичних. На відміну від універсальних систем, де час і простір – тільки місце дії, арена вияву незмінної сутності, у романтиків – вони категорії історичні. У романтизмі з’являється історична свідомість, за якою світ перебуває у стані безперервного руху і розвитку. Звідси – не існує іншого виду самопізнання, крім історичного. Без знання минулого не можна зрозуміти сучасність, тільки знання історії дає розуміння ідеї розвитку людства. Людина і людство у романтизмі втягуються в історичний рух і виходять на зустріч з космосом, природою, народом, долею, Богом. Замість родинно–побутових конфліктів – драма народу і світу. Коли просвітителі прагнули встановити для всіх єдині правила розуму, мислення, “суспільну угоду”, над якою стоять закон і держава, романтики рішуче заперечували державу як орган, який пригнічує особистість, і вважали ідеалом суспільні відносини, засновані на безпосередніх контактах індивідів і самоврядуванні народу (природне право кожного народу на вільний розвиток своєї індивідуальності) [235, 19]. Проголосивши самоцінність індивіда, романтики зосередили увагу на його неповторному внутрішньому житті, що привело до перевероту у дослідженні психології особистості. За словами І.Я.Франка, український народ “після жахливих подій XVII століття починає жити більш спокійним, упорядкованим, хоча й не рожевим життям. Ціна людського життя зростає, особистість починає усвідомлювати себе і прагнути до самовираження...” [245, 6].

Найбільшу увагу романтиків привертала народна міфологія, яка, за визначенням Ф.Шеллінга, являє собою необхідну умову і первинний матеріал будь–якої культури. Вона найближче стояла до романтичного типу творчості як художнє узагальнення дійсності у вигляді чуттєво–конкретних персоніфікацій і одухотворення істот, що мислилися первісною свідомістю як реальні. Естетичною моделлю для романтиків була народнописанна традиція, яка, однак, не задовольняла їх концептуально своєю безособовістю, злитістю індивіда з середовищем. Виділившись з корпоративної спільності та усвідомивши свою самоцінність і відносну автономність, особистість в умовах більш або менш розвинутих ринкових відносин відчула самотність. У романтиків людина виступає суб’єктом діяльності, наділений можливістю свідомого аналізу й самоаналізу, хоч реального аналізу всієї дійсності дати не може, оскільки як частина суспільного буття не є людиною цілісною в усій своїй повноті людських якостей. Суспільство (друга природа) протистоїть людині як її відчужена сутність. Необхідну повноту вияву людських якостей особистість, отже, може дістати тільки у сфері суб’єктивній, духовній, адже об’єктивна дійсність у свідомості романтика переломлюється як світ символів.

Романтизм був необхідною формою розкриття дисгармонії тогочасного світу, суперечностей між високими пориваннями особистості і несправедливим соціальним устроєм, виразом прагнення до вільного розвитку людини і суспільства. Романтики поширювали ідеї народності, гуманізму, на основі фольклору розвивали багатства національних мов, оспівували національно–визвольні рухи, закликали до оновлення громадського життя.

У першій половині XIX ст. міністр народної освіти граф С.С.Уваров окреслив шлях до процвітання держави через зміцнення трьох принципово важливих суспільних основ – самодержавства, православ'я, народності. В офіційній тогочасній педагогічній думці ідеали церковного православ'я стали ідеалами моральності, освіта асоціювалася з абсолютистським управлінням та ідеєю підкорення авторитетам, народність була адекватна патріархальності, ототожнювалася з ідеалізацією простого життя. Українська інтелігенція вклала інший зміст у поняття “народність”, яке відтворилося у її свідомості як прагнення подолати станове розмежування, злитися з “народом”. Відтак “народ” став об'єктом ідеалізації, наслідування, служіння.

Українська інтелігенція спиралася на етнографічно–культурницьку світоглядну парадигму і мислила у контексті натурфілософії: єдності людини і природи, людини і Бога. Першим ідейно–організаційним оформленням нової української інтелігенції стало Кирило–Мефодіївське братство, організація створена у Києві 1845 року, пов'язана з М.І.Костомаровим, М.І.Гулаком, П.О.Кулішем, Т.Г.Шевченком, В.М.Білозерським. Члени товариства захоплювалися ідеями панславізму, який розуміли як об'єднання всіх слов'янських народів в одну сім'ю, що повинно розвинути у своєму середовищі християнські правила співжиття, широко застосувати їх у суспільстві.

Світогляд кирило–мефодіївців формувався у руслі ідей романтизму. Свою мету члени товариства вбачали у перебудові суспільства на засадах християнства, прагнули ліквідувати кріпацтво, стани, а головне – поширити освіту й об'єднати усі слов'янські народи в єдину федерацію, в якій кожен народ зберігав би свою внутрішню свободу. Погляди представників братства ґрунтувалися на ідеї месіанської ролі України у визвольній боротьбі слов'янських народів, на ідеї необхідності опори на широкі верстви населення у виборюванні свободи.

У 1847 році Кирило–Мефодіївське товариство припинило своє існування, члени його були покарані засланням. Однак в ідейному плані товариство на тривалу перспективу окреслило виміри спрямувань українського відродження.

Модернізація європейського суспільства, його трансформація в індустріальну цивілізацію, панування ідеології романтизму, позитивізму та реалізму, тотальна русифікація українців, заборона рідної мови, літератури, рідномовної школи й освіти в Україні, піднесення національно–визвольного руху і інтерес до національного відродження українців – все це тією чи іншою мірою впливало на формування світогляду молодого О.Потебні і виявлялося в подальшій його науковій творчості.

В автобіографічному листі до чеського славіста Адольфа Патери (1886 р.) О.Потебня писав: “По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству малороссийского казачества, которое в течение XVII века получило права российского дворянства... В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе... в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по–малороссийски” [250, 91 – 92].

А про пізніші, студентські роки, відзначав: “По окончании гимназии в 1851 году я поступил в Харьковский университет, потому что в нем кончили

курс три мои дяди по матери, на юридический факультет, не по влечению, а потому, что на этом факультете был в 30–х годах мой дядя А.И. В Харькове, который был тогда городом более малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства и перечел почти все, что было тогда на малорусском языке и по истории Малороссии” [Там же. – С. 92].

Під час навчання О.Потебня познайомився з М.Неговським, студентом медичного факультету, любителем і вмілим збирачем українського фольклору. Деякі думи, записані ним, були надруковані Д.В.Антоновичем і М.П. Драгомановим, але більшість зібрань втрачені. У М.Неговського була невелика бібліотека, складена з україномовної літератури, якою користувався О.Потебня, що мало позитивний вплив на його українознавчі студії. У Харківському університеті формувалося угруповання фольклористичної молоді, з якою приятелював О.Потебня: А.Шиманов, І.Біликов, М.Жученко, Ф.Павловський, В. Мова, В.Гнилосиров та інші.

У 1852 році під впливом М.Неговського О.Потебня перейшов на історико–філологічний факультет Харківського університету. Серед викладачів університету найбільший вплив на світоглядні орієнтири О.Потебні справили А.Л.Метлинський, П.О.Лавровський, М.О.Лавровський, А.П.Зернін та інші. А.Л. Метлинський читав лекції з російської граматики. На початку 1850–х років він готував до видання основну працю свого життя “Народные южнорусские песни ” (Київ, 1854), студенти активно допомагали йому збирати етнографічний матеріал. П.О.Лавровський читав курс фонетики слов’янських нарід, Олександр Потебня, який вільно володів трьома слов’янськими мовами, привернув увагу викладача. В автобіографічному листі О.Потебні є вказівка на те, що П.О. Лавровський ознайомив його з працями видатних слов’янських філологів Ф. Міклошича і В.Караджича, давав книги з особистої бібліотеки. А.П.Зернін викладав російську історію, конспектування курсу, за словами О.Потебні, було для нього корисним у багатьох відношеннях [250, 136 – 137].

В університетському дипломі, виданому О.Потебні у 1856 році за підписом ректора К.К.Фойхта і декана історико–філологічного факультету О.П. Рославського–Петровського, зазначено, що він слухав філософію, грецьку і римську словесність, історію російської літератури, слов’янські нарідчя, російську історію, політичну економію, статистику, педагогію, німецьку мову – ці предмети з відмінними успіхами, а богослів’я, всесвітню історію і церковну історію – з добрими. Випускний твір на тему “Перші чотири роки війни Б. Хмельницького” О.Потебня писав, спираючись на зміст українських літописів та фольклорний матеріал. Після ухвалення роботи факультетом 1856 року О. Потебня був затверджений у ступені кандидата університету.

Як казеннокоштный студент і за відсутності учительських вакансій, О. Потебня був призначений кімнатним (класним) наглядачем у Першу харківську гімназію. Водночас за порадою професора Харківського університету П.О. Лавровського О.Потебня почав готуватися до магістерського екзамену з слов’янської філології. П.О.Лавровський був і опонентом при захисті магістерської дисертації О.Потебні “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860). Завдяки наставництву братів П.О.Лавровського та М.

О.Лавровського О.Потебня простудіював праці провідних російських лінгвістів О.Х.Востокова, Ф.І.Буслаєва, І.І.Давидова, К.І.Аксакова та інших. З-поміж інших праць, які відіграли роль у визначенні науково-пошукових інтересів О.Потебні, він називав твір М.І.Костомарова “Об историческом значении русской народной поэзии” [250, 137].

Знайомство з працями одного з провідних філологів-русистів ХІХ ст. Ф.І.Буслаєва справило визначний вплив на молодого О.Потебню, який готувався до наукової діяльності. І хоча за час студентства О.Потебні не поталанило слухати лекції Ф.І.Буслаєва, він називав вченого своїм учителем.

На О.Потебню надзвичайне враження справила книга В.Гумбольдта “О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человечества” (В сучасному перекладі “О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества”, яка в перекладі П.Білярського була опублікована у 1858–1859 роках в “Журнале Министерства народного просвещения”).

У 1860 році О.Потебня був призначений магістром слов'янської словесності і став викладати окремі курси на кафедрі російської словесності та історії літератури слов'янських народів у Харківському університеті.

Науково-педагогічна діяльність стає пріоритетною для О.Потебні. Він ретельно готується до лекцій, бере активну участь у написанні статей для журналу “Филологические записки”, який з 1861 року до 1898 року редагував воронезький учитель російської мови О.Хованський, співпрацює з Харківською Громадою. Захоплений ідеєю просвіти українського народу, О.Потебня складає у 1860-х роках “Буквар” для недільних шкіл з метою викладання у народних школах рідною мовою. У підручнику реалізується ідея доступності, системності, послідовності, народності. Зміст черпається з народної творчості, буквар наповнений загадками, прислів'ями. Однак підручник О.Потебні був надрукований лише у 1899 році в журналі “Київська старовина”.

У 1863 році в Петербурзі був виданий збірник під назвою “Українські пісні, видані коштом О.С.Баліної”. За твердженням В.Ю.Франчук, збірник був складений з фольклорного матеріалу, зібраного О.Потебнею [250, 42].

Друга половина ХІХ ст. у соціально-політичній історії України позначилася новими тенденціями поступу українського суспільства: закладанням фундаментальних підвалин політичної структури українського соціуму, кристалізацією й консолідацією суспільних течій і напрямів. Важливим фактором, який впливав на соціально-політичну структуру українського суспільства, була національна самоідентифікація. Швидка індустріалізація зумовила значний приплив населення з центральних регіонів Росії, за рахунок прийшлих робітників, купців, дворян бурхливо зросло етнічно-російське населення таких міст, як Катеринослав, Миколаїв, Харків, Київ, Одеса та інших. Пріоритетними завданнями організацій, які очолювали й спрямовували суспільний рух, було розв'язання базових соціальних проблем українського народу, а у цьому контексті й ціннісних, життєтворчих.

Кримська війна та прихід на престол у 1855 році царя Олександра ІІ, який відзначався ліберальними поглядами, підштовхнули здійснення реформ.

Першим у комплексі реформ було скасування кріпосного права у 1861 році, що передбачало ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, створення органів селянського самоврядування, наділення селян землею та визначення за неї повинностей, викуп селянських наділів [24, 218].

За ліквідацією кріпосного права у 1862 році розпочато військову реформу, а через два роки проведено судову реформу та запроваджено земське самоврядування. Лібералізація та реформування суспільного життя сприяло пошвавленню національного руху. Саме у цей період повертаються із заслання члени Кирило–Мефодіївського товариства: М.І.Костомаров, П.О.Куліш, Т.Г.Шевченко, В.М.Білозерський, які у Петербурзі об'єднуються в Українську Громаду. Громади створюються у Києві, Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові.

Наприкінці 1850–х років під впливом західноєвропейських ідей з–поміж польської та спольщеної молоді зароджується культурницький рух, який дістав назву “хлопоманство”. Хлопомани прагнули демократизації суспільних відносин, активного служіння народові. Очолив групу В.Б.Антонович, до неї входили Т.Р.Рильський, Б.С.Познанський, К.П.Михальчук, Ф.Т.Панченко та інші вихідці з Правобережної України. Українська молодь (переважно з Лівобережжя) також почала думати про створення власних гуртків, в організації їх діяльності брали участь П.Г.Житецький, А.П.Свидницький, В.Л.Беренштам, О.П.Стоянов, М.П.Старицький, М.В.Лисенко, Ю.Ю.Цвітківський та інші. Студентська молодь і гімназисти із захопленням зверталися до історії та етнографії України, белетристики польською, російською і українською мовами з народного життя.

Впродовж 1858–1860 років діяльність гуртка В.Б.Антоновича поширювалася у регіонах Правобережної, Степової України, на Запоріжжі. Особистісне і національне самоусвідомлення “хлопомани” намагалися розвивати через організацію вивчення елементарних знань та рідного краю. Членами гуртка на Київщині була створена школа для селянських хлопчиків, в якій, крім навчання грамоти та елементів математики, діти вивчали історію регіону. Через зовнішні несприятливі умови школа проіснувала недовго, очікуваних знань з народознавства, історії слухачі не одержали [71, 18].

На початку 1861 року завершується процес консолідації громадських осередків у Києві, внаслідок чого відбувається заснування організації, до складу якої увійшли, з одного боку, хлопомани на чолі з В.Б.Антоновичем, а з другого – українці–наддніпрянці, які доти вели активну культурно–просвітницьку діяльність із заснування недільних шкіл.

Організована кампанія у російській пресі, Валуєвський циркуляр 1863 року, закриття недільних шкіл загальмували на деякий час діяльність Громад, яка відновилася на початку 1870–х років. У 1870–90–х роках Київська (згодом Стара) Громада стала осередком культурно–просвітницької роботи, до її складу входили визначні науковці і громадські діячі, зокрема В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов, К.П.Михальчук, М.І.Зібер, Ф.К.Вовк, П.Г.Житецький, П.П.Чубинський, Т.Р.Рильський, М.В.Лисенко, М.П.Старицький, О.О.Русов, І.С.Левицький (Нечуй), І.Я.Рудченко (Білик) та інші. Представники Громади дебатували актуальні соціокультурні проблеми у газеті “Киевский Телеграф” (

1875), з їх ініціативи було засновано Південно–західний відділ Російського географічного товариства (1873–1875).

Репресії 1875–1876 років обмежили діяльність громадівців, спричинили закриття південно–західного відділу, усунення з Київського університету М.П. Драгоманова й М.І.Зібера та виїзд їх за кордон. Важливим здобутком Старої Громади була наукова українознавча робота, очолена В.Б.Антоновичем і зосереджена переважно навколо журналу “Киевская Старина” (1882–1906), матеріально підтримуваного В.Симиренком, В.Тарновським та Є.Чикаленком.

Харківська громада, на думку Н.С.Побірченко, могла утворитися на самому початку 1861 року, коли в місті з’явився тісний гурток української студентської молоді, до якого увійшли В.Гнилосиров, А.Шиманов, А.Сакович, В.Зібер, О.Руденко та інші. Помітна роль у цій справі належить і О.Потебні. Саме в цей період В.С.Гнилосиров зблизився з молодим викладачем Харківського університету О.Потебнею. Четвертого січня 1861 року В.С. Гнилосиров у своєму щоденнику написав: “Від 11 ранку до 10 ночі пробули з дядьком (студент А.Шиманов) у Потебні. Час проведено з користю й задоволенням. У господаря знайшли приємного співрозмовника, теплу, живу, південну натуру – особистість цілком симпатичну. Багато було порушено дуже книжок і нових питань. Ол. говорив палко, виявляючи різнобічну начитаність і глибокий природний зміст, окрилений діяльним науковим розумінням і ознайомленням з європейською літературою” [267].

Згадуючи про ту пору, Х.Д.Алчевська писала: “Мне показали кумира их кружка профессора Потебню с античным, точно вытонченным профилем и светлыми золотистыми волосами, с каким–то вдохновенным взглядом голубых глаз. Он привлекал к себе самые горячие симпатии молодежи и когда говорил нам об историческом прошлом нашей родины, о нашей песне, о нашей поэзии и призывал нас к изучению и любви к ней, мы восторженно слушали его целыми часами” [147, 15–16].

О.Потебня болісно переживав події 1860–70-х років і засобами слова боровся проти русифікаторської політики царизму у галузі освіти українського народу. Педагог щиро вірив у майбутнє української мови і мав звичку говорити: “Розвиток українського письменства буде корисним для народу, дасть йому рідну шкільну грамоту і допоможе українцям, маючи поняття краси і правди, знайти добрі шляхи і до всеросійського або великоруського письменства... адже російська літературна мова ще довго пануватиме в научному вжитку, може років сто, а що буде далі – не варто гадати” [176, 17].

Емським указом 1876 року, підписаним Олександром II, заборонялося видання літератури українською мовою, театральні вистави, публічна декламація українських творів, друкування українського тексту до музичних творів. 1877 року не вийшло жодної української книги на усьому просторі царської Росії. Цензура не дозволила М.В.Лисенкові надрукувати текст до опер “Чорноморці” і “Тарас Бульба”, П.О.Кулішеві не дозволено друкувати у перекладі драми В.Шекспіра, а П.І.Ніщинському – переклад “Одісеї” та “Іліади”. Одеський цензурний комітет заборонив переклад оповідань М.В. Гоголя “Страшна помста” і “Зачароване місто”, творів В.Г.Короленка, Б.Д.

Грінченка, Л.І.Глібова, М.М.Коцюбинського. У 1877 році В.П.Науменко подав до цензури “Опыт грамматики малорусского языка”, отримавши рішучу заборону видавати “граматику мови, що приречена на небуття” [193, 390].

З початку дії Емського указу до середини 1890-х років тривала затяжна перерва у розвитку національно-визвольного руху на східноукраїнських землях. Цю добу науковці одностайно охарактеризували “найглухішою в історії українського руху у другій половині XIX віку” [71. – Т. II, 317].

На хвилі українського відродження 1860–70-х років у пресі актуалізується проблематика української національної школи. Найвиразніше вона була відтворена у матеріалах М.І.Костомарова, О.Ф.Кістяківського, П.О.Куліша, О.Я.Кониського, П.П.Чубинського та інших публіцистів. У статті “Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке” М.І.Костомаров відстоював право українського народу на визнання, на шкільну освіту рідною мовою; закликав українську інтелігенцію облишити літературне дилетантство, повернутися обличчям до народу, серйозно зайнятися його просвітою, ліквідацією неучтва і безкультур’я. Він переконував, що українська мова, яка своїми витокami сягає ще аж до часів Київської Русі, вже заявила про себе творами І.П.Котляревського, П.П.Гулака–Артемовського, Г.Ф.Квітки–Основ’яненка, Т.Г.Шевченка; українська мова є явищем самобутнім, з властивими граматичними і лексичними ознаками, а не наріччям великоруської мови, як про те твердили її вороги [99, 54].

Провідні діячі громадського руху критикували існуючу систему виховання (організацію освіти, завдання, зміст, методи навчання і виховання у церковнопарафіяльних школах, діяльність учителів-священників), висували вимоги розвитку жіночої освіти, вимоги до вчителя народної школи і його підготовки, накреслили програму просвіти українського народу, її основні завдання і можливі шляхи реалізації. Справжнім збурювачем громадсько-культурного і просвітницького життя з середини 1870-х років був М.П.Драгоманов. У статті “Народные наречия и местный элемент в обучении” він, відзначав, що навчання рідною мовою “є необхідним наслідком основного принципу новітньої педагогіки – спиратися на близьке, оточуюче, наявне в учневі і йти до далекого, від окремого до загального” [73, 563] і що дана проблема є надзвичайно злободенною для Російської держави.

Починаючи з 1860-х років, ідея відродження українського народу, його самосвідомості, мови, культури, освіти з плином часу міцніше утверджувалася в умах і серцях нових генерацій українців. У процесі багатогранної і конструктивної критики політики російського царизму і австро-угорського монархізму у галузі освіти пригноблених націй українською інтелігенцією у другій половині XIX ст. викристалізовувалася ідеологія національної системи освіти і школи, формувалися їх теоретичні засади. Пріоритетним завданням в освітній справі українська інтелігенція визначала необхідність навчання українських дітей їх рідною мовою, оскільки вбачала у цьому найоптимальніший шлях забезпечення гуманізації і демократизації освіти.

На початку 60-х років XIX ст. в російських університетах відкриваються нові кафедри порівняльного мовознавства, аналогічні до західноєвропейських.

Незаперечним претендентом на посаду завідувача новою кафедрою в Харківському університеті був О.Потебня. З ініціативи П.О.Лавровського він обробляє курс власних лекцій і публікує їх на початку 1862 року в “Журнале Министерства народного просвещения” під назвою “Мысль и язык”.

У 1862 році рішенням ради історико-філологічного факультету Харківського університету було порушено клопотання перед Міністерством народної освіти відправити ад’юнкта О.Потебню (вже представленого у званні виконуючого обов’язки екстраординарного професора) за кордон з метою удосконалення кваліфікації викладача і підготовки докторської дисертації.

В межичасі до отримання дозволу з Петербургу О.Потебня разом з Л. Чириковим здійснює поїздку до Полтави, Ахтирки, до свого товариша В.С. Гнилосирова. У середині серпня 1862 року О.Потебня вирушив в Петербург, де зустрівся з І.І.Срезневським, ученим, праці якого знав і високо цінував. І.І. Срезневський також знав О.Потебню за його науковими роботами, які з Харкова прислали брати Лавровські. Ця зустріч справила на О.Потебню значуще позитивне враження [250, 50].

З вересня 1862 року О.Потебня перебуває в Берліні, ретельно вивчає санскритську граматику за підручником видатного філолога XIX ст. Ф.Боппа і береться читати епізод із Махабхарати за книгою, яку підготував вітчизняний санскритолог К.А.Коссович. О.Потебня систематично відвідує заняття відомого спеціаліста-санскритолога професора А.Ф.Вебера. У літні місяці 1863 року мовознавець перебуває у Празі з метою відвідування лекцій відомого лінгвіста Гаттали, а згодом у Відні, де працював один з засновників слов’янського порівняльно-історичного мовознавства словенець Ф.Міклошич, автор першої “Порівняльної граматики слов’янських мов” (1852).

1863 рік став трагічним для родини Потебень. У полум’ї польського повстання загинули троє братів Олександра Потебні: Андрій, Микола, Петро. Олександр полишає мовознавчі студії, прямує до Загребу, відвідує Люблянну й Рієку, спиняється у Відні й у Львові. Як переконаний Ю.Шевелів, у Росію його гнала не ностальгія. В листі до О.М.Піпіна О.Потебня писав: “В Берлине я лекцій не слухав (находил, что не стоит), а школьным образом учился санскриту у Вебера: дома тщательно готовился, а в аудитории с глазу на глаз, сдавал урок: характерно, что, сидя один-на-один семестр по 4 или 5 часов в неделю, мы не сказали друг другу ни одного слова, не относящегося к уроку (А Губернатис тогда слушал у Вебера более элементарный курс, где слушателей бывало 5 – 10). Это могло бы иметь решительное влияние на мои позднейшие занятия, если бы продолжалось не семестр, а 2 – 3 года; но время тогда было мало располагавшее к таким занятиям; стала одолевать тоска, и я через год самовольно вернулся в Россию” [250, 137].

Прибувши до Львова, О.Потебня відразу розшукує однодумців, він ще горить бажанням взятися до справ українських. Виглядає так, що смерть братів на нього не вплинула, Валуєвського указу він теж не відчував, проте, невдовзі був викликаний у поліцію і отримав наказ протягом доби залишити Львів. Консервативна преса затаврувала його як російського агента. Закиди в шпигунстві з’явилися навіть у деяких віденських часописах.

Прибувши в Петербург, О.Потебня поспішає завершити всі формальності в Міністерстві народної освіти, 22 серпня 1863 року він одержав дозвіл повернутися до Харкова і викладати в університеті. Щоправда, одночасно до Харкова послано й таємний папір про “моральные достоинства” О.Потебні. У вересні він змушений був написати прилюдне спростування, надруковане в “Харьковских губернских ведомостях”. Рідні й друзі допомагають йому пережити трагічну втрату братів, позбутися гнітючого почуття туги.

Після повернення з закордонного відрядження поступово починають змінюватися відносини з П.О.Лавровським. Розходження між наставником і учнем в оцінці політичних питань, особливо пов’язаних з діяльністю української інтелігенції, стали особливо відчутні. Становище О.Потебні у Харкові було особливо драматичним. Географічно він жив у глухій провінції великої імперії, що мала тенденцію стягувати інтелектуальні й культурні сили до столиці. Немилосердний гніт було ще тяжче зносити через атмосферу секретності. У листі до Олени Штейн від 5 липня 1887 року О.Потебня писав з приводу свого старання видати невеличку збірку віршів І.І.Манжури: “Постановления на этот счет издаются тайком. Мы не знаем, что позволительно, что нет... Стыд и позор” [176, 33]. Минуло понад три роки, поки О.Потебня отримав дозвіл на друкування книги. В останні роки свого життя він старанно і наполегливо працював над перекладом “Одісеї” українською мовою, не маючи й найменшої надії, що переклад коли-небудь дочекається свого видання.

За твердженням Ю.Шевельова, існує різкий контраст між молодим Потебнею і Потебнею у зрілому віці [176, 27]. Зміна викликана пережитим у 1863–64 роках: загибель братів, безпосереднє зіткнення з поліцією двох держав, з авторитарним тиском. Даються взнаки відлуння загальнополітичних подій: розгром польського повстання, а, отже, й втрата тісно пов’язаного з ним сподівання на пробудження України, повсюдна перемога реакції. До останніх днів життя над О.Потебнею витав дух гіркоти, розчарування, песимізму. Втрачене в житті він намагався надолужити науково-просвітницькою працею.

У 1860–70-х роках О.Потебня активно друкується в періодичних виданнях. До того часу вчений зібрав значний матеріал, пов’язаний з українськими і російськими говірками, проаналізував існуючі фольклорні збірники, виявив багато цікавих фактів літературної мови, що потребувало обробки, наукових узагальнень (особливо те, що стосувалося історичного розвитку східнослов’янських діалектів). В цей період побачили світ його праці “О полногласии” (1864), “О связи некоторых представлений в языке” (1864), “О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров” (1865), “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” (1865), “О доле и сродных с нею существах” (1867), “О купальских огнях и сродных с ними представлений” (1867), “Переправа через воду как представление брака” (1868), “Заметки о малорусском наречии” (1870). Це були перші наукові дослідження у галузі східнослов’янської діалектології, в яких окреслено співвідношення між південновеликоруськими й північновеликоруськими говірками, диференційовані ознаки, якими вирізняється українська мова з-поміж інших слов’янських мов.

Дослідження “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” О. Потебня вирішив представити як дисертацію на ступінь доктора слов'яно-російської філології. Однак, захист не відбувся, оскільки на основі негативної рецензії П.О.Лавровського рішенням ради історико-філологічного факультету від 18 лютого 1866 року у захисті дисертації було відмовлено. Для О.Потебні це був могутній удар долі, але пізніше він сприйняв і осмислив усі зауваження П.О.Лавровського. Учений став значно суворіше ставитися до публікації кожної статті. Після смерті в його архівах було знайдено багато неопублікованих праць, чимало з яких фактично були готові до друку, але, очевидно, автором вважалися недосконалыми.

Безпосередня викладацька діяльність О.Потебні розпочинається з 1860 року, коли йому був присуджений науковий ступінь магістра слов'янської словесності за працю “О некоторых символах в славянской народной поэзии” та доручено викладати окремі розділи мовознавчих курсів на кафедрі російської словесності та історії літератури слов'янських народів у Харківському університеті, після складання іспиту на ступінь магістра слов'янської філології (1858). Через рік, у 1861 р. він був призначений ад'юнктом кафедри російської словесності, а в наступному році в “Журнале Министерства народного просвещения” надрукована фундаментальна праця О. Потебні “Мысль и язык”. Період 1857 – 1863 рр. – це період формування особистості О.Потебні як вченого, викладача Харківського університету.

Наступні 1863 – 1875 рр. – стали роками наукових пошуків та здобутків, удосконалення викладацької діяльності О.Потебні. Впродовж 1863 – 1874 рр. він працює на посаді доцента кафедри російської словесності. У 1865 р. його обирають делегатом Харківського університету на I-й Археологічний з'їзд у Москві та дійсним членом Московського археологічного товариства.

У 1874 році О.Потебня блискуче захистив дисертацію на звання доктора, представивши дослідження “Из записок по русской грамматике”, т. I, т. II. На той час виокремилася особистість науковця, який умів широко мислити, ретельно добирати емпіричний матеріал для досліджень, відчувати і розуміти народне слово. Народна пісня, повір'я, які відтворюють історію народу, стали для нього джерелом, базою для ґрунтовних наукових узагальнень. Ім'я вченого на той час було вже широко відомим у науковому світі, він мав зв'язок з багатьма філологами. У 1875 році О.Потебня був призначений ординарним професором Харківського університету, завідувачем кафедри російської словесності, яку він очолював до останніх днів життя.

У 1875 році І.І.Срезневський двічі готує документи у Друге відділення Академії наук про праці О.Потебні, особливу увагу звертаючи на перші два томи “Из записок по русской грамматике”. І.І.Срезневський пише “Записку о трудах профессора А.А.Потебни, представленную во 2-е отделение Академии наук” у зв'язку з висуненням О.Потебні в члени-кореспонденти Академії наук. У цьому документі І.І.Срезневський аналізує основні дослідження О.Потебні, починаючи з 1860 року. Досвідчений учений, відомий усім славістам світу відзначав, що “своими исследовательными трудами по русскому языку, доселе обозначенными, А.Потебня стал в ряд тех немногих наших деятелей на этом

поприще науного трудолюбия, которые действительно помогали и помогают раскрытию и уяснению строя русского языка и последовательности его изменения” [250, 79]. Далі в “Записке” особливо виділялися два томи “Из записок по русской грамматике”, де здійснено послідовне порівняння російської мови з іншими. 20 листопада 1875 року О.Потебня був обраний членом–кореспондентом Російської Академії наук.

Разом з висуненням О.Потебні в члени–кореспонденти Академії наук його дослідження “Из записок по русской грамматике” (т. I–II) за пропозицією І.І.Срезневського було представлено на здобуття Ломоносовської премії, яку Академія наук щорічно присуджувала за кращу філологічну працю. 27 листопада 1875 року О.Потебні була присуджена Ломоносовська премія Російської Академії наук [250, 81].

Сучасники О.Потебні чекали на продовження дослідження. Про те, що третій том “Из записок по русской грамматике” буде присвячений дієслову, говорив 29 листопада на урочистому засіданні у своїй промові у зв’язку з присудженням О.Потебні Ломоносовської премії І.І.Срезневський. Але плани О.Потебні змінилися. У 1885–1890 роках він читає в Харківському університеті курс “Об изменении значения и заменах существительного”, який став основою третього тому “Из записок по русской грамматике”. Праця над томом продовжувалася до останніх днів життя, учений з надзвичайною ретельністю відбирав мовні приклади, осмислював кожне положення. Лише в 1899 році, вже після смерті О.Потебні був опублікований третій том. Підготували його до друку дружина Марія Францівна та учні видатного мовознавця. Останній, четвертий том “Из записок по русской грамматике”, був складений за архівними матеріалами вченого і видрукований на початку Великої Вітчизняної війни у 1941 році в Ленінграді, дивом врятований від знищення.

1875 – 1891 рр. – період розквіту науково–педагогічної і громадсько–просвітницької діяльності О.Потебні. Він – ординарний професор і завідувач кафедри російської словесності Харківського університету, очолює Харківське історико–філологічне товариство (1877–1890). У 1878 році Академією наук вченому присуджена золота Уваровська медаль за аналіз праці П.Г.Житецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия”, у цьому ж році вийшла в світ праця “Слово о полку Игореве. Текст и примечания”. У наступному році О.Потебні Академією наук присуджена золота Уваровська медаль за аналіз праці Я.Ф.Головацького “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”.

Впродовж 1883 – 1887 рр. побачила світ двотомна праця науковця “Объяснение малорусских и сродных народных песен”, а у 1883 – 1890 рр. на замовлення Харківського земства за редакцією О.Потебні видруковано “Сочинения Григория Федоровича Квитки” (Т. 1–4).

У лютому 1887 року О.Потебня був обраний членом Королівського чеського товариства наук у Празі [273], у лютому 1890 року – дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті [274], а в 1891 році Російським географічним товариством вченому присуджена золота Костянтинівська медаль.

Про науковий авторитет дослідника–мовознавця засвідчують багаточисленні прохання професорів, викладачів університетів надати рецензії на наукові доробки, надіслати праці автора, зокрема професор слов'янознавства Новоросійського університету О.О.Кочубинський звернувся з проханням надіслати йому докторську дисертацію О.Потебні (1877) [287], професор слов'янознавства, член–кореспондент Петербурзької Академії наук Г.Крек [287] та історик, професор Празького університету І.Калоусек [285] дякували за надіслані книги автора, професор мовознавства Львівського університету О. Огоновський листовно просив пояснити вимову деяких слів у білоруській та українській мовах (1879) [288], професор російської мови Київського університету О.І.Соболевський звернувся з проханням дати відгук на його працю “Нариси” (1884) [291], професор слов'янської філології І.В.Ягіч, виявивши намір видати порівняльний словник слов'янських наріч, просив О. Потебню подати статті до “Архіву” і взяти участь у складанні історичного словника російської мови (1889) [293].

Про ускладнення роботи у Харківському університеті з середини 1880–х років через постійний політичний нагляд, атмосферу боротьби з українофільськими настроями засвідчують випадки, які трапилися з учнями О.Потебні. Коли М.Ф.Сумцов представив до захисту докторську дисертацію з історії української літератури, історико–філологічний факультет спочатку ухвалив її, а через деякий час відхилив, оскільки професор слов'янознавства П.Безсонов доніс міністрові, що дисертація написана в українофільському дусі. У 1887 році П.Безсонов подав негативну оцінку магістерської дисертації М.Г.Халанського на тему “Великорусскія биліни кievскаго цикла” проти позитивних відгуків О.Потебні і М.С.Дринова, через що авторові довелося захищати дисертаційне дослідження у Петербурзькому університеті. О.Потебня називав П.Безсонова “науково неосудним” у галузі слов'янської міфології та етнографії, а в останні роки життя повторював, що його єдиним гріхом у житті було запрошення П.Безсонова на кафедру слов'янської філології Харківського університету [193, 248], яку до нього очолював М.С.Дринов, призначений міністром народної освіти Болгарії.

Зі споминів Д.М.Овсяніко–Куликовського О.Потебня постає як вірний син українського народу, який боляче переживав трагізм тогочасної української дійсності. Свідомість безсилля української інтелігенції, низький статус української мови ятрили душу видатного мовознавця, О.Потебня почувався самотнім і розчарованим, відчуженим, перебував у песимістичному настрої, “разочаровывался в национальной дееспособности своих земляков и все успехи украинской культуры и литературы, какие были налицо, считал недостаточными. Припомню один разговор, оставивший во мне сильное впечатление, граничащее с изумлением. Речь зашла о возможных перспективах развития украинской национальности – языка, литературы, культуры. Александр Афанасьевич с некоторою резкостью заметил, что украинское образованное общество упустило благоприятный момент и что теперь, быть может, уже поздно: национальность пошла на убыль, захирела... Если бы тогда малорусское общество проявило хоть небольшую долю той национальной

инициативы и энергии, какую обнаружили, например, чехи и сербы, то украинская национальность к 80–м годам упрочилась бы настолько, что никакие запреты уже не могли бы остановить ее дальнейшее развитие. Но украинское общество оказалось не на высоте национальной задачи, и вот теперь дело дошло до того, что само дальнейшее существование украинской национальности ставится под знаком вопроса...” [176, 146].

Коли ж Д.М.Овсянико–Куликовський став заперечувати, посилаючись на Т.Г.Шевченка, О.Потебня рішуче кинув репліку, “произнесенную тоном, в котором слышались и ноты национальной скорби, и горечь сарказма: “Шевченко! Жизненность нации! Этнографический материал, а не нация!” [176, 182]. О.Я.Єфименко цитує знамениту відповідь О.Потебні на питання: чи можна вважати українську мову й український народ окремими? – “Вістимо, коли самі українці того забажають” [176, 35]. У цьому зосереджена сутність, він не міг не помічати, як ширилося збайдужіння до українських справ, не міг не бачити загрози розпаду української культури. В безпосередньому оточенні в рідному Харкові він спостерігав, що українська мова й культура були в занедбаному стані.

У 1890 році фізичні сили О.Потебні стали помітно згасати через важку форму стенокардії. Лікарі рекомендували провести зиму у Криму, але О.Потебня відмовився, пояснивши, що не зможе жити без університету. 29 листопада (11 грудня) видатний вчений–мовознавець помер. Похорон відбувся на Міському кладовищі, куди прийшли студенти, викладачі Харківського університету, учителі, слухачі публічних лекцій професора, ті, хто просто чув про вченого, визначну особистість.

Таким чином, для світоглядних позицій О.Потебні характерні філософія романтизму і прагматизму, гуманістична спрямованість і демократичні орієнтири, глибокий патріотизм, пріоритет загальнолюдських і національних цінностей, відданість науці, схильність до визначення принципів і фундаментальних її проблем, синтетичності й глибоких узагальнень наукової думки, настільки глибоких, що з ним не могли зрівнятися його сучасники і справжнє визнання здобутку вченого–мовознавця прийде задовго після його смерті. Він не був політичним активістом, а вже й поготів революціонером. Тогочасні течії суспільної думки – і радикальні і консервативні – немов би обминали його. Він унікав церковної обрядовості. Він був людиною науки, людиною чесною, порядною, національно свідомою, глибоко люблячою свій народ, що так виразно й проявилось у його творчості й науковій спадщині.

Науково-педагогічний світогляд вченого ґрунтувався на уявленні про синтез матеріального й ідеального, природних і соціальних процесів, чуттєвого й раціонального, єдності теорії і практики; відзначався критичністю і свободою мислення, творчістю, філософською вихованістю розуму.

У формуванні й становленні О.Потебні як вченого, педагога, громадсько-освітнього діяча чітко окреслюються наступні життєтворчі періоди:

Перший період – 1857–1863 рр. – період формування особистості О.Потебні як вченого, викладача університету (магістр слов’янської філології, присудження наукового ступеня магістра слов’янської словесності (1860),

ад'юнкт кафедри російської словесності (1861), видання праці “Мысль и язык” (1862), стажування за кордоном (1862–1863)).

Другий період – 1863–1875 рр. – період інтенсивних наукових пошуків та удосконалення педагогічної майстерності О.Потебні (робота на посаді доцента кафедри російської словесності (1863–1874), обрання дійсним членом Московського археологічного товариства (1865), присудження наукового ступеня доктора російської словесності (1874), призначення екстраординарним професором Харківського університету (1874–1875), обрання членом–кореспондентом Петербурзької академії наук (1875), присудження Ломоносовської премії за працю “Из записок по русской грамматике” (Т. 1–2)).

Третій період – 1875–1891 рр. – період розквіту науково–педагогічної і громадсько–просвітницької діяльності (ординарний професор і завідувач кафедри російської словесності Харківського університету, голова Харківського історико–філологічного товариства (1877–1890), присудження золотих Уваровських медалей (1878, 1879), редагування творів Г.Ф.Квітки (1883–1890), обрання дійсним членом Чеського товариства наук (1887), Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті (1890), присудження золотої Костянтинівської медалі Російським географічним товариством (1891)).

2.2. Науково–педагогічна діяльність О.О.Потебні

Аналіз формування світоглядних засад О.Потебні, його життєтворчості і наукової спадщини дозволив виділити три найважливіші напрями діяльності вченого–педагога: *науково–педагогічний, загальнодидактичний, громадсько–просвітницький.*

Науково–педагогічний напрям діяльності вченого містить: 1) розробку методології наукового та навчального пізнання; 2) майстерне лекційне викладання курсів мовознавства у Харківському університеті; 3) заснування авторської наукової школи.

Загальнодидактичний напрям діяльності О.Потебні передбачає: 1) оновлення, збагачення і удосконалення змісту, методів і форм викладання мовознавчих дисциплін; 2) написання підручників і посібників для вищої і народної школи; 3) загальноновизнаний внесок О.Потебні у методику викладання російської, української та інших слов'янських мов; надання методичної допомоги викладачам і студентам Харківського університету, вітчизняних і зарубіжних навчальних закладів, наставництво молодих науковців.

Оскільки науково–педагогічний і загальнодидактичний напрями діяльності вченого нерозривно пов'язані, то розглянемо їх комплексно.

О.Потебня, трактуючи мовознавство “наукою основною”, обґрунтував головні принципи раціонального освоєння дійсності – мова є засобом пізнання людиною світу і самої себе; дотримання об'єктивності в пізнанні; визнання домінуючої ролі практики у процесі пізнання; цілісне сприйняття науки й навчальної дисципліни; комплексне поєднання теоретичного і практичного складників пізнання; важливість забезпечення творчої активності особистості в пізнанні.

Відштовхнувшись від філософії раціоналізму, О.Потебня основним джерелом знання визнавав самостійність розуму суб'єкта, а головним завданням освіти не лише оволодіння учнями фактологічними знаннями, а розвиток здібностей до логіко–понятійного мислення. Для розвитку розуму необхідна витонченість здібності спостерігати, утримувати у собі (пам'ятати), комбінувати, узагальнювати, диференціювати спостереження, верифікувати ці дії. Педагог–мовознавець наголошує, що поза мовою розвиток інтелектуальних умінь неможливий. Ступінь влади над мовою є хоча й не єдиний, але найбільш важливий показник розумового розвитку і дитини, і дорослої людини. Будь–яке надбання, здійснене дитиною у галузі (рідної) мови, завжди відповідає надбанню у галузі думки і (з деякими виключеннями) навпаки.

Мислення й мова пов'язані між собою історично, виникаючи практично водночас і будучи відповіддю на потребу первісної людини у спілкуванні. Мова і мислення пов'язані між собою, оскільки будь–яка думка може бути виражена тільки мовними засобами. Мислення ідеальне за своєю природою, воно є відображенням властивостей, зв'язків та явищ навколишнього світу, й перевести його у матеріальний план можна тільки за допомогою мовленнєвих, мовних засобів: символів, слів, знаків, ієрогліфів. Кожний знак має свій фіксований символ і значення. Думка, висловлювання, судження мають

значення “істина” у тому випадку, коли знаки, символи та їх значення повністю збігаються, не викликають суперечностей або двозначностей.

У книзі “Мысль и язык” дослідник розкриває евристичну роль мови у пізнанні природи, суспільства, людини, способів мислення, відзначає: “Языки не только есть известная система приемов познания, как и познание не обособлено от других сторон человеческой жизни. Познаваемое действует на нас эстетически и нравственно. Язык есть вместе путь осознания эстетических и нравственных идеалов, и в этом отношении различие языков не менее важно, чем относительно познания” [158, 163].

Намагаючись вникнути в сутність і механізм чуттєвого сприймання і його зв’язність з мовою, О.Потебня стверджував, що динаміка розвитку відчуттів стає для нас помітною тоді, коли враження їх, сформувавшись в образи предметів, слугували кожне по-своєму для відтворення світу. Тим досконалішими є наші чуттєві сприймання, чим прекраснішим здається нам цей світ і чим більше ми виокремлюємо його для себе. Таке виокремлення не є відчуженням; воно є лише основою відмінності, обумовленої тим, що ми називаємо усвідомленим впливом людини на природу і власне життя.

О.Потебня мислить у контексті імперативної (традиційної) педагогіки: основою процесу пізнання для нього є розвиток сенсорики людини, який відбувається в процесі активного спостереження, сприймання, уявлення, усвідомлення явищ і процесів навколишнього світу. “Всякая наука коренится в наблюдениях и мыслях, свойственных обыденной жизни; дальнейшее ее развитие есть только ряд преобразований, вызываемых первоначальными данными, по мере того, как замечаются в них несообразности” [158, 40], – стверджує педагог–мовознавець.

Вагомим внеском О.Потебні у розвиток теорії пізнання є характеристика ним таких психолого–педагогічних категорій, як увага, уявлення, аперцепція, асоціація, судження, поняття, необхідних для обґрунтування проблеми еволюції людського мислення.

Уявлення, за означенням дослідника, є певним змістом думки, але воно має значення як форма, в якій чуттєвий образ входить у свідомість; воно – лише вказівка на цей образ, і поза зв’язком з ним, тобто поза судженням, не має смислу. Уявлення можливе лише у слові, а тому слово, незалежно від свого поєднання з іншими, взяте окремо у мовленні, є вираженням судження, двочленною величиною, що складається з образу і його уявлення. Багаторазове повторення неминуче для малорозвиненої людини: вона не може читати мовчки “про себе”, їй необхідно чути результат своєї розумової діяльності, незважаючи на те, що смисл її полягає у простому відтворенні письмових знаків у звуки, чи в осмисленні прочитаного. Безпосередньо істинним і справжнім спочатку здається людині лише те, що пізнається відчуттями.

Дитина спочатку говорить уривчастими словами, і кожне з них наближене до вигуків, вказує на утворюваний у неї процес аперцепції, на те, що вона або визнає нове сприймання разом з попереднім, пізнає знайомий предмет, або пізнає у слові образ бажаного предмета. І дорослі говорять окремими словами, коли захоплені новими враженнями, коли керуються почуттями і

нездатні до більш тривалого самоспостереження, передумовою якого є мова. Звідси дослідник робить висновок, що для первісної людини вся мова складалася з вираженням у слові лише одним присудком [158, 102].

Психологічне і генетичне розуміння творчого мовного процесу спонукало дослідника витлумачити різні значення одного слова як послідовний ряд мислительно–мовленнєвих актів, які виникають одне з одного, спираються одне на одного, утворюючи різні слова. Його цікавить слово як творчий акт мовлення і пізнання, а не як комунікативна одиниця мови. Виникнення слова – це процес утворення уявлень, які ґрунтуються на психічних законах асиміляції, аперцепції й асоціації, процес виникнення образу і поняття; це реалізація поняття у слові, створення останнього на базі внутрішньої форми.

Аперцепція, за О.Потебнею, – це участь певної сукупності уявлень в утворенні нових думок. В аперцепції сприйняте знову і пояснюване повинно певним чином поєднуватися з тим, що пояснюється, без цього неможливий здобуток душі, в якій здійснюється розуміння [158, 82].

Асоціація – це різні сприймання, подані синхронно чи послідовно, що взаємно не знищують своєї самостійності, залишаючись самими собою, поєднуючись в одне ціле.

Судження є актом аперцепції, тлумачення, пізнання, тому сукупність суджень, на які розклався чуттєвий образ, є аналітичним пізнанням образу, поняттям, яке вносить ідею законності, необхідності, порядку у той світ, яким людина оточує себе і який їй суджено приймати за дійсний.

Ґрунтовний аналіз і чітке означення О.Потебнею понять аперцепції, асоціації, уваги, уяви, судження сприяли формуванню й утвердженню понятійно–категоріального апарату тодішньої психологічної науки, яка почала виходити за межі емпіризму.

Педагогічна діяльність О.Потебні, зокрема робота викладачем у Харківському університеті, виявилася в оновленні змісту мовознавчої університетської освіти, в апробації у студентській аудиторії власних наукових мовознавчих студій, у майстерному лекційному викладанні, у розробленні принципово нових лекційних курсів з мовознавства для різних категорій студентів та слухачів, у збагаченні методики викладання, у наданні методичної допомоги викладачам і студентам Харківського та інших вітчизняних і зарубіжних вищих і середніх навчальних закладів.

Метою університету є забезпечення високого рівня загальнонаукового, спеціального і професійного індивідуально–творчого розвитку студента, який оволодіває основами професії, загальної культури, що дозволяють виявити їх у діяльності, у процесі безперервної самоосвіти. Ознаками університетської освіти О.Потебня вважав фундаментальність, універсальність, гуманітарну і науково–дослідну спрямованість. Інтегративним результатом університетської освіти є духовна, вільна, творча й соціально активна особистість компетентного спеціаліста [44, 198].

Серед пріоритетних дидактичних аспектів творчої спадщини О.Потебні можна виокремити його прихильність “класичній” спрямованості змістового освітнього компоненту. За переконанням О.Потебні, процес когнітивного

освоєння людиною світу не спрощується до накопичення емпіричного знання. Відштовхнувшись від філософії раціоналізму, вчений основним джерелом знання визнавав самостійність розуму суб'єкта, а головним завданням освіти не лише оволодіння учнями фактологічними знаннями, а й розвиток “формальних” здібностей, зокрема, логіко–понятійного мислення. Таким чином, питання про співвідношення формальної і матеріальної освіти, яке так палко дискутувалося у 60–х рр. ХІХ ст., О.Потебня, як і К.Д.Ушинський, вирішував діалектично. За переконанням О.Потебні, навчання за своїм змістом покликане, з одного боку, збагачувати учнів необхідними знаннями й навичками (дидактичний матеріалізм), а з другого, – розвивати здібності мислення, пам'яті, волі та інших якостей особистості.

Працюючи викладачем кафедри російської словесності Харківського університету, О.Потебня надзвичайно ретельно готувався до лекцій, уважно аналізував вітчизняну й зарубіжну філологічну наукову літературу, ознайомлював слухачів з найновішими досягненнями мовознавчої науки.

Знаючи його як глибокомислячого вченого, який цілком присвятив життя науці, студенти завжди очікували зустріти у ньому зосереджену серйозність, урочисту поважність, яка становить необхідне вираження інтенсивної духовної праці. Один з учнів видатного мовознавця, з 1891 року професор Харківського університету, М.Г.Халанський відзначав: “Всегда строгий к себе и другим, редко улыбающийся, всегда сосредоточенный – он внешним своим видом внушал почтение. Мы не знали за Потебней отклонений от правил законности, честности, правды и добра и он казался нам олицетворением идеала. В этом человеке с виду сухом, холодном, и подчас резком, билось нежное и любящее сердце. Для его слушателей всегда была открыта дверь его дома. Студентам он никогда не отказывал в своей нравственной помощи. Тяжело больных студентов–бедняков, нуждавшихся в особой помощи, Потебня посещал на квартире, делая это так, что об этом знали немногие... Кому из бывших его слушателей случалось приезжать в Харьков, тот считал нравственной потребностью побывать у него, поделиться с ним своим горем и радостью, освежиться в беседе с ним” [216, 13].

Учні О.Потебні згадують його щирю душу, високу напругу духовного життя, він не просто жив, а горів і пламенів у царині науки. Його красиве, благородне обличчя виражало відтінки найрізноманітніших відчуттів, а жива й захоплююча мова виражала блискучий оригінальний розум і багатство осмислених, з першоджерел здобутих відомостей. Як писав О.Г. Горнфельд, на кафедрі О.Потебня запам'ятався йому “с горящими глазами, с задумчивой улыбкой, с волнением человека, говорящего о самом важном” [48, 325].

У процесі лекційного викладання вчений–мовознавець не тільки виявив педагогічну обдарованість і талановитість, але й оригінальне бачення технології навчального процесу. Особливо важливим є те, що організація і виклад мовознавчого матеріалу через традиційні форми аудиторної роботи не лише сприяли ознайомленню з принциповою проблематикою змісту, але й

активізували пізнавальний інтерес студентів, захоплення світоглядними і моральними ідеями, стимулювали навчання прийомом самостійного опанування основами знань.

За свідченням Б.М.Ляпунова, на своїх лекціях О.Потебня рекомендував слухачам як майбутнім викладачам, вивчати мови безпосередньо за допомогою читання, не витратити багато часу на зубріння правил. Мовознавець доводив, що в дитячому віці, коли учні ще не в змозі зрозуміти абстрактні поняття граматики, необхідно у процесі викладання уникати різноманітних деталізувань. Він був переконаний, що у процесі навчання діти повинні отримувати потрібні відомості безпосередньо в класі, а не вдома, і в першу чергу, їх потрібно навчати, а не вимагати звіту за засвоєння навчального матеріалу в позаурочний час.

Із спогадів про лекції О.Потебні О.Г.Горнфельда вимальовується манера викладання мовознавця, його прагнення до вироблення у студентів креативного наукового мислення: “впечатление, вынесенное мною из первой лекции, только усиливалось в течение последующих; все показалось мне здесь новым, необычным и своеобразным, все призывало к иному отношению к делу и к словам профессора. Да, для нас это был именно “учитель” в наиболее возвышенном смысле, учитель, принесший сюда всего себя – всю многолетнюю работу мысли, все свои неисчерпаемые богатства знания, всю горячую любовь к истине, философское мирозерцание и – самое дорогое в нем – чисто юношеское одушевление, сообщавшееся непосредственно слушателям. Иногда он спрашивал: “Понимаете?” – и, несмотря на утвердительный ответ, посмотрев на студентов, говорил: “Нет, не понимаете” – и излагал мысль снова, в другой связи, в другом развитии. Иногда лекция переходила в диалог: он спрашивал, заставлял студентов самих задуматься, пользовался их ошибками для дальнейших выводов, указывая на характерность и психологическую необходимость этих ошибок. Тяжело подумать, как много унес этот человек в могилу, как много невысказанного, недоговоренного ушло вместе с ним. Тяжело людям науки терять такого мыслителя, но нам, имевшим счастье духовного общения с ним в трудные минуты безвременья, еще тяжелее потерять человека, который знал и умел учить, «чем люди живы»” [124, 162].

В дискусіях видатний науковець умів заперечувати чужу думку повністю, рішуче й неухильно і, разом з тим, м'яко й делікатно, так, немовби це стосувалося духовного життя найближчої і найдорожчої людини, згадував О.Г.Горнфельд. Учні О.Потебні підкреслюють, що властивим для нього було і почуття гумору, непримиренності й сарказму. Особливо дотепні й саркастичні насмішки мовознавця над претензійними потугами навмисне “наукового” мислення. Тут і ляпас на адресу “того дитячого погляду, що наука розпочиналася з останньої прочитаної книги”, і зауваження про “філософський розум, який над лісом бачить, а під носом не помічає”. Володіючи найбагатшим лексичним запасом, О.Потебня єдиною приказкою міг знищити відступників від ідеалів правди й добра.

Разом з тим, О.Потебня застерігав молодих колег від категоричності у висловленні наукових суджень і висновків: “К сожалению, у всех нас глубоко

укоренилась привычка принимать свое мнение за “истину” и выдавать ее за нечто подобное догмату. Так называемые истины науки не догматичны, – они всегда условны” [131, 168]. Сам О.Потебня завжди й неухильно дотримувався цього принципу, подаючи високий приклад для наслідування.

За допомогою своїх лекцій О.Потебня вдало й ефективно здійснював формування наукового мислення студентів як системи норм вироблених у процесі багатовікового розвитку науки, як глибокому сприйняттю і критичному відображенню явищ навколишнього світу.

Однією з найважливіших рис наукового стилю мислення є всебічний і різноплановий аналіз досліджуваних об’єктів і процесів. Останні повинні спиратися на конкретні факти, здобуті в процесі дослідження, звертатися до причин того чи іншого характеру плину процесів, а також керуватися логічною несуперечливістю при обґрунтуванні наведених висновків і рекомендацій. Реалізуючи сутнісний підхід до аналізу мовознавчих, соціологічних і педагогічних явищ, О.Потебня прагнув виявити максимально можливу кількість умов і факторів, які виявляли вплив на досліджуваний процес, оцінку ступеня їх значимості і виявлення ситуацій, в яких на початку ігнорований фактор набував помітної значимості, і навпаки (“Мысль и язык”, “Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка”, “Слово і міф” та ін.).

У своїх лекціях О.Потебня від ґрунтового аналізу емпіричних матеріалів і фактів вмів здійснити майстерний перехід до сутнісного аналізу, розкривав глибинні причинно-наслідкові зв’язки явищ, процесів дійсності. О.Потебня розвивав у своїх слухачів критично–рефлексивний стиль мислення, уміння скептично підійти як до власних узагальнень і висновків, так і до різноманітних джерел інформації, здатність побачити в предметі дослідження внутрішні властивості. Для лекційного викладу О.Потебні властивий був здоровий скептицизм в оцінці результатів, нестандартність мислення, антипатія до догматизму, максималізму, безапеляційності суджень, суб’єктивізму. О.Потебня майстерно користувався методичними прийомами, які характеризуються наявністю поряд з формально стверджуваними і смислопошукових фрагментів, які спонукали студентів не приймати на віру, а самостійно й критично оцінювати пропоновані ним твердження. У такий спосіб автор твердження виступав не в ролі речника, що повідомляв істину в останній інстанції, а в ролі дослідника, котрий залучав студентів до спільного пошуку істини, пропонуючи як незаперечні положення й висновки, так і хибні, які необхідно проаналізувати і виправити.

У лекційному викладі О.Потебні розкривався науковий метод ученого, про який Д.М.Овсянко–Куликовський писав: “Потебня был естествоиспытателем в филологии. Он был великий ученый–наблюдатель, Дарвин языкознания, мастер сравнительного метода...” [111, 175]. Завдяки характерним для наукового стилю О.Потебні стислості думки і лаконізму формулювань досягалася ясність і доступність викладу. О.Потебня намагався залучити своїх слухачів у здійснюваний на їхніх очах процес пізнання, прилучити і спрямувати їхню думку шляхом доказових висновків: “Все было рассчитано на то, чтобы будить и будить мысль, делать ее ясной,

последовательной, самостоятельной” [93, 76], – згадував О.В.Ветухов.

Досить яскраво виявляється у стилі і лекційному викладі матеріалу О.Потебні дотримання принципу єдності логічного та історичного.

Аналіз наукових праць О.Потебні дозволяє констатувати, що автором відображені історичні етапи в розвитку науки (зокрема мовознавства, психології). При цьому процес досягнень науки подавався в логіці боротьби різноманітних ідей, помилкових поглядів і уявлень, історично зафіксованих і виявлених самим мовознавцем. Крім того, у пропонованій студентам інформації О.Потебня нерідко акцентував їхню увагу на тому, як би могли розвиватися реально спостережувані явища, якби ті чи інші теоретичні побудови, що виявилися згодом невірними, були покладені в їх основу, а також на те, до чого могло б привести зневажання різноманітними умовами і факторами, що загалом вплинули на хід явища чи процес.

О.Потебня вміло використовував елементи математичного моделювання навчального процесу, що виражалося зокрема в об’єктивних одиницях виміру і представлення обсягу та кількісних показників навчального матеріалу (Див., наприклад, “Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка”).

Планування лекційного навчального матеріалу передбачало виявлення особливостей певної теми розділу чи курсу з аналізу його смислової структури. Це здійснювалося шляхом виділення блоків навчального матеріалу і представлення їх в єдиній понятійній формі, побудова блочних структур навчального матеріалу, розрахунку обсягу навчальної інформації окремими блоками за трьома характеристиками: семантичній, ентропійній, абстрагуючій.

Для змісту і викладу лекцій О.Потебні характерною була вимога наступності теоретичного і практичного знання, що передбачала, зокрема, шанобливе ставлення до минулого наукового і практичного досвіду і заперечувала такі аспекти буденного знання, як нігілістичне ставлення до досвіду минулого, заперечення цінностей, які засвоїли дослідники минулого, дотримання кон’юнктурної точки зору.

Для наукового стилю мислення О.Потебні характерною була і така риса критично–рефлексивного стилю мислення, як детермінізм, тобто такий принцип підходу до аналізу процесів і явищ, при якому увага акцентується на виявленні причин і механізмів, що забезпечують той чи інший характер плину аналізованих процесів.

Педагогічна майстерність О.Потебні яскраво проявилася у справі наставництва молодих науковців. На навчання до видатного мовознавця з різних університетів Російської імперії відряджались молоді здібні дослідники. Школу у О.Потебні проходили Б.М.Ляпунов, згодом академік, професор Новоросійського університету, Й.Миккола, з часом професор університету у Гельсінки, відомий балтист Е.А.Вольтер та інші. За наукового керівництва О.Потебні захищали дисертаційні дослідження О.І.Соболевський, згодом професор Петербурзького університету, дійсний член Російської Академії наук, М.О.Колосов, з часом професор Варшавського університету та інші.

Серед пріоритетних методів організації і управління науково–дослідною роботою, застосованих вченим, можна визначити наступні: вимогливий підхід

до інтелектуальної діяльності, виховання зосередженості, концентрованості уваги, дисципліни праці, формування нестереотипності мислення, забезпечення умов для свободи думки, формулювання науково виважених гіпотез і теоретичних узагальнень, використання демократичного стилю взаємин у міжособистісному спілкуванні і діловій взаємодії.

Навколо О.Потебні поступово гуртувалася школа молодих вчених – послідовників його науково–пошукової діяльності, до якої увійшли О.В.Попов, Б.М.Ляпунов, Д.М.Овсянко–Куликовський, О.Г.Горнфельд та деякі інші теоретики–мовознавці й літературознавці. На жаль, найвидатніший з учнів О.Потебні О.В.Попов, автор книги “Синтаксические исследования. Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежей” (Харків, 1881), рано помер. Дослідники творчості О.Потебні відзначають, що між учителем і учнями зберігалася дистанція, послідовники видатного мовознавця згодом не змогли піднятися до вершин, на яких працював їхній учитель. Серед учнів лише в Д.М.Овсянко–Куликовському і О.Г.Горнфельді О.Потебня здобув прихильників, які повністю перейнялися його ідеями і з часом започаткували наукову школу “потєбніанства” [185, 42].

Про демократичний стиль ділових взаємин О.Потебні зі студентською аудиторією, гуманістичне ставлення до особистості учня, істинне прагнення до підтримки особистісної реалізації людини свідчить лист професора порівняльної філології Казанського університету І.О.Бодуена–де–Куртене до українського педагога з проханням сприяти вступу до Харківського університету студентів, виключених з Казанського за участь у студентських заворушеннях [279].

Впродовж ХІХ століття специфіка функціональності вітчизняної освітньої парадигми обумовлювалася “адресним” характером – відкритістю до студентства, колег–фахівців, у спілкуванні з якими педагог університетської кафедри реалізувався як викладач, науковець, дослідник. У ставленні до студентської аудиторії відтворювалася принципова особистісна позиція педагога–наставника, рівень його педагогічного мислення, аксіологічні світоглядні засади його життєтворчості, прагнення до утвердження морального ідеалу особистості. У справі наставництва О.Потебня продемонстрував високу людяність, щирю повагу до учнів, почуття особистої відповідальності за долю кожного з послідовників.

Доречно відзначити і ще ряд штрихів, які характеризують громадсько-педагогічну позицію О.Потебні. Так, у листі до І.Белікова педагог писав: “Я хотел бы, чтобы в наших студентах развилась мысль, что они больше чем профессора отвечают за будущее университета... Если они признают университет за свой, то пусть и заботятся, чтобы со временем действительно стал нашим... Потом нужно из себя готовить профессоров, стало быть нужно заниматься” [176 54-55]. “Студенту ближе всего стать самому, положим, украинцем, потом стараться сделать университет украинским” [176, 55].

За свідченням В.І.Харцієва, до монологічної, лекційної системи О.Потебня ставився негативно, вважаючи лекцію одним з незадовільних засобів

викладання. Значно кращою формою, на думку ученого–мовознавця, була б бесіда, діалогічна форма, сократівський метод [155, 33]. Таким чином, у дидактичній концепції О.Потебні простежується тенденція до використання активних, евристично–пошукових методів навчання, до типу навчання, яке в подальшому розвитку дидактики отримає назву проблемного.

Але сучасні культурні умови обумовлюють значні труднощі в реалізації цієї системи. Учні Сократа, повноправні афінські громадяни, перебували на одному культурному рівні зі своїм учителем, і вести з ними бесіду було порівняно легко. А ось вибір такої порівняно простої і всім з дитинства добре відомої форми, як байка, і був своєрідним методичним прийомом з метою збереження відстані між учителем та учнями і наближення лекції до форми звичайної бесіди про речі, добре усім відомі. До того ж, слухачами були жінки, які вже вчителювали чи збиралися вчителювати, а казка, байка, прислів'я, форми народної поезії, що складали художній матеріал, найдоступніший дітям, що широко використовувався у школі.

Сократівський метод виявляється вже в першій лекції О.Потебні, яка розпочинається з аналізу, критики, заперечення стереотипної думки, забобону і повторюється неодноразово в подальших бесідах, щоб визначити певне положення, спочатку руйнує апріорний погляд, науковий забобон, розчищаючи шлях для нового поняття.

У процесі викладу О.Потебня використовує історичний метод пізнання, характеризує історичні й соціальні умови виникнення тієї чи іншої байки, роди і види байок, структуру байки, умови за яких художній твір є саме байкою, моральні аспекти байки, наскільки широко та чи інша байка охоплює конкретне загальне положення, наскільки вона є типовою, як часто можливе її використання, зв'язок байки з науковим доведенням та ряд інших.

На прикладі лекцій О.Потебня подає зразки використання наукових методів дослідження, зокрема таких, як аналіз, синтез, порівняння, аналогія, узагальнення, систематизація, класифікація, ретроспективний метод узагальнення інформативного змісту та ряд інших.

Лекційні курси О.Потебні вирізнялися змістовною фундаментальністю, науковою доказовістю, глибинністю теоретичних узагальнень та емпіричною наповнюваністю. Особливо важливим є те, що організація і виклад мовознавчого матеріалу через традиційні форми аудиторної роботи не лише сприяли ознайомленню з принциповою проблематикою змісту, але й активізували пізнавальний інтерес студентів, захоплення світоглядними і моральними ідеями, стимулювали навчання прийомом самостійного опанування основами знань.

За свідченням учнів О.Потебні, його лекції відзначалися науковістю, надзвичайною глибиною і широтою охоплення. З користю для себе їх могли б слухати і математики, і природодослідники, і юристи. За твердженням О.Г. Горнфельда, О.Потебня умів з характерною для нього “душевною витонченістю”, “поетичною життєдайністю” і “аргументованою переконаністю” донести до слухачів істину, пробуджуючи в їхніх душах віру в торжество розуму, справедливості, науки. “Нас охоплювала эта

атмосфера мышлення, это волнение творчества, это мучительное счастье стремления к истине, той настоящей, большой истине, нам сообщалась эта невысказанная горячая вера в будущее. В ответ на слова учителя наш внутренний мир вибрировал в том же тоне, том же тембре, в том же настроении. Мы не аплодировали – это было важнее рукоплесканий, – но каждый уносил домой сознание, что с ним произошло нечто хорошее, что сегодняшний день не потерял, что жить и работать еще можно – и должно...” [185, 11–12]. Кілька публічних лекцій, прочитаних О.Потебнею у 1880–х роках у Харкові, привернули увагу широкої публіки, однак їх було мало. Тогочасна журналістика не знала про нього, а без її сприяння і найвидатніший учений залишався маловідомим у суспільстві.

Один з учнів великого мислителя В.Бузескул у праці “Образы прошлого” згадує про викладацьку діяльність О.Потебні: “Часто називали його знаменитим, чудовим лектором. Якщо під тим розуміти лад і ясність викладу, оздобну літературну форму, дар слова, плавність мови, то Потебня не був таким промовцем. Чарував той творчий процес, що при ньому ми були присутні, та дослідницька праця, що її провадив він на кафедрі, не кажучи уже про глибину його думки, оригінальні висновки і спостереження. Ми бачили в Потебні немов ідеал ученого, що проголошує свої переконання, стійкого і непохитного в них. Ми почували себе ніяково в його присутності, торопючись перед ним. Він здавався нам суворим, неприступним. Але іспитував Потебня докладно, в оцінці наших відповідей був вибагливий” [26, 251].

О.Потебню нечасто згадують серед видатних методистів–мовників. Хоча безпосереднього відношення до середньої школи він мав мало і не проблеми шкільного викладання привертати його увагу, однак у процесі вивчення явищ мови педагог не міг обійти проблеми засвоєння мови.

В останній чверті XIX ст. здійснювалися спроби використання вчення О.Потебні для якісного поліпшення стану вивчення російської мови в початковій і середній школі. Перша з таких спроб належить учителеві російської мови гімназії м. Корочі Курської губернії О.Дмитревському, який у журналі “Филологические записки” наприкінці 1870–х років опублікував простору статтю “Практические заметки по русскому синтаксису”, в якій намагався вчення О.Потебні про речення, його головні і другорядні (за термінологією автора статті “придаточные”) члени витлумачити для практичного використання у процесі вивчення російської мови в школі.

Однак перша спроба використання вчення О.Потебні в шкільному навчанні мови виявилася невдалою. Про теоретичні міркування О.Дмитревського негативно висловився І.О.Бодуен де Куртене, про що сам автор повідомляв у листі до О.Потебні від 21 грудня 1881 року.

В останні десятиліття XIX ст. і перші роки XX ст. вийшло чимало підручників і навчальних посібників, автори яких прагнули застосувати мовознавчі ідеї О.Потебні до шкільного курсу російської і старослов'янської мов. Навчальні посібники складали як учителі середніх шкіл, так і окремі вчені–мовознавці (І.М.Белорусов, С.М.Браїловський, К.Брешенков, А.С.Будилович, Е.Ф.Будде, І.Ветроградський, В.М.Гусов, В.Г.Зимницький, Д.М.

Овсянико–Куликовський, В.І.Харцієв та ін.). У цей період було опубліковано ряд методичних статей, в яких використовувалися ідеї О.Потебні (А.Ф.Бобков, С.М.Браїловський, В.М.Гусов, Н.К.Кульман, М.П.Некрасов, С.О.Новицький, І.М.Стефановський, Д.А.Терновський, В.І.Харцієв та інші).

Ідеї О.Потебні завоювали чільне місце і в посібниках з мови, наприклад, у праці А.Л.Алфєрова “Родной язык в средней школе (опыт методики)” (1911), П.О.Афанасьєва “Методические очерки о преподавании родного языка и примерные уроки” (1914). Н.К.Кульмана “Методика русского языка” (1914), У передмовах до тогочасних підручників та в різних статтях відзначалися, часом досить гостро, недоліки у викладанні мови в середній школі та ненауковість посібників, за якими вивчали її учні. Так, В.І.Харцієв у статті “О преподавании грамматики русского языка в низших классах гимназий” писав, що для тогочасних підручників грамматики притаманні неясність, суперечливість, непослідовність, неправильність визначень та інші недоліки. А.С.Новицький додавав, що шкільна граматики нагадує собою погано складену і випадково підібрану бібліотеку, не даючи відповіді на значну кількість важливих питань.

Аналогічні оцінки шкільних підручників з мови і стану викладання грамматики в школі звучали досить часто, бо після виходу в світ праць О.Потебні і критики ним логічної грамматики Ф.І.Буслаєва стали виразніше помічатися недоліки тогочасних шкільних граматик, які створювалися на основі мовознавчої концепції Ф.І.Буслаєва. Дана концепція критикувалася і у тогочасній науково–методичній літературі, зокрема відзначалося, що вивчення шкільних граматик заводять у такий лабіринт, з якого немає будь–якої можливості вибратися [75, 106]. Вихід з лабіринту більшість прогресивних вітчизняних педагогів побачили у мовознавчому вченні О.Потебні, слово, речення, граматичні форми слова й взаємовідношення між морфологічними та синтаксичними категоріями, на основі якого, вважали вони, потрібно створювати шкільні підручники.

У 1886 році петербурзький педагог-мовознавець В.Славський опублікував працю “Грамматика как она есть и как должна быть”, що була результатом змісту його бесід у Петербурзькому педагогічному музеї про наукову граматику. С.М.Браїловський зазначав: “Серед вчених, яким зобов’язана наука про мову своїми успіхами, почесне місце займає О.Потебня, що належить до числа найталановитіших і найпродуктивніших діячів на ниві вивчення російської мови і літератури. О.Потебня був одним з перших російських вчених, що прищеплювали нам новий напрям у мовознавстві; він залишив велику працю у галузі російського синтаксису, яка охоплює майже всі питання, що порушувалися у його час”. Його праця “Из записок по русской грамматике” є “вихідним пунктом для наукової реформи нашої шкільної грамматики”. Він “перший взявся за очищення російської грамматики від внесених до неї вченими філологами чужих елементів” і дав перший поштовх до реформи шкільної грамматики. Вчення О.Потебні, крім “своєї великої наукової вартості, корисно і в тому відношенні, що створювані в його дусі підручники спрямовані на збудження і тренування мислення учнів у граматичних питаннях” [75, 107].

Автор “Синтаксиса русского языка” Д.М.Овсянко–Куликовський прямо вказував, що в основу його підручника “покладена система Потебні”, і що він “поділяє погляди, наукові принципи і більшу частину висновків цього вченого” [75, 107].

Послідовними прибічниками вивчення мови в школі на основі мовознавчих поглядів О.Потебні були також укладачі підручників П. Виноградов, І.М.Белорусов, В.М.Гусов, В.І.Харцієв та деякі інші. Проте в ряді шкільних підручників та тогочасних методичних розвідок їх автори намагалися знайти у вченні О.Потебні лише окремі теоретичні положення, використавши які можна було б поліпшити стан вивчення мов у школі, одночасно не порушуючи шкільну традицію.

Відомий методист М.Тростников зауважував, що досі важко було скласти певною мірою задовільний підручник, тому що доводилося зважати на два авторитетні, але зовсім протилежні погляди на граматику, – з одного боку, Ф.І. Буслаєва, з іншого – О.Потебні. Погляди Ф.І.Буслаєва і його послідовників одержали загальне поширення і прийняті в школах. Погляди О.Потебні і його послідовників, що приєдналися до нового вчення про мову, переважають положення Ф.І.Буслаєва науковістю і обґрунтованістю. Доводилося лавірувати між тим і іншим поглядом, прагнучи, де тільки можливо, переходити від старого до нового, хоч це далеко не завжди вдавалося [230, 452].

Розходження в оцінці потреби оновлення шкільних курсів граматики оригінальними теоретичними ідеями пояснювалося насамперед різним розумінням завдань у вивченні мови учнями середньої школи. Прихильники і послідовники вчення О.Потебні вважали, що вивчення мови в школі, її граматики має першорядне освітнє значення, на перший план треба висувати “не правила правопису, а наукові дані про мову, і перетворити таким чином граматику з довідкової книги з орфографії в елементарну науку про мову” (І.М. Белорусов), а, отже, виклад матеріалу в підручнику з граматики потрібно по можливості “узгодити з вимогами сучасної науки і усунути все зайве, не виправдане ні з наукового, ні з педагогічного боку” [75, 109]. Наукове розуміння мови взагалі, а рідної особливо, потрібно для того, щоб вивчення її учнями сприяло розвитку духовних здібностей, розширенню їх кругозору, а граматику треба розглядати як науку, що є “найбільш життєвою з усіх наук, яку ніколи не забуває освічена людина” [75, 109].

Варто підкреслити, що послідовники О.Потебні не нехтували практичною метою вивчення граматики, але вони не зводили її до однієї лише орфографії та пунктуації, як це мало місце в тогочасній середній школі, а наполягали на тому, що граматика має загальноосвітнє значення.

Найдискусійнішим у тогочасних методичних працях, присвячених вивченню мови в школі, було питання класифікації частин мови і їх співвідношення з членами речення. Йдучи за О.Потебнею, майже всі автори методичних статей і підручників з мови сходилися на тому, що при вивченні форм слова і частин мови потрібно завжди йти від речення, а не навпаки, бо вони пізнаються тільки на його основі. Проте єдності в розумінні частин мови та їх класифікації не було [75, 112]. Серед причин, які зумовлювали розбіжність

у класифікації частин мови в тогочасній навчальній літературі, що відтворювала мовознавчі позиції О.Потебні, основною була відсутність глибокого семантичного аналізу частин мови, домінування прагнення розглядати їх лише співвідносно з членами речення і зважати насамперед на синтаксичне функціонування розрядів слів та зводити всю багатогранність граматичних форм живої мови до “обмеженого числа членів речення”.

Вже в радянський час один з послідовників О.Потебні, автор підручника з російської граматики О.В.Ветухов писав, що він свідомо залишав не до кінця прямолінійне проведення “строкої потебнянської системи щодо взаємовідношення між частинами мови і членами речення, бо інакше могла б постраждати дидактична цілісність підручника” [31, 4].

Важливе місце в науковій спадщині О.Потебні належить вченню про внутрішню форму слова. Багато уваги приділяв він з’ясуванню значень зовнішньої форми, зокрема відмінкової, і форми внутрішньої. Його погляди знайшли широке відображення у багатьох тогочасних шкільних підручниках. І. М.Белорусов, наприклад, роз’яснював учням, ілюструючи спеціально дібраними рядками слів, що в слові потрібно розрізняти два аспекти: зовнішній і внутрішній. Зовнішній аспект передбачає звуки, з яких складається слово, а внутрішній – прикмети, властивості або ознаки, що обумовили створення слова.

О.Потебня неодноразово наголошував на обов’язковості історичного підходу до вивчення мови, на потребу дослідження еволюції, закономірностей її розвитку в усій складності її будови. Він стверджував: “Оскільки історичність є істотна риса мовознавства і оскільки синтаксис є момент історії мови, то позаісторичне мовознавство як наука, позаісторична етимологія і позаісторичний синтаксис однаково неможливі” [151, 48]. Дане положення знайшло позитивний відгук у ряді навчальних посібників, укладених послідовниками педагога–мовознавця, зокрема Є.Ф.Будде, Д.М. Овсянико–Куликовський, А.С.Будиловича та інших.

Вплив мовознавчих поглядів О.Потебні позначився, хоч і неоднаково у різних авторів шкільних посібників, також і на висвітленні багатьох інших мовних питань. За О.Потебнею викладались відомості про складний присудок, другорядні члени речення, безособові, або безсуб’єктні речення, діеприкетникові звороти, однорідні члени речення, складне речення тощо.

Підручники для школи, складені з використанням мовознавчих поглядів О.Потебні, привертала увагу передових учителів, вони жваво обговорювалися на сторінках філологічних і педагогічних журналів та в посібниках з методики викладання мови. У багатьох рецензіях і методичних статтях при позитивній оцінці нових шкільних підручників підкреслювалася непослідовність принципів, на яких ґрунтувалося визначення частин мови і граматичних категорій у багатьох з них, неоднакова теоретична основа класифікації мовних явищ і суперечливість у їх висвітленні в окремих навчальних посібниках.

Високо оцінювався “Учебник русской грамматики для младших классов средних учебных заведений” (1911) Д.М.Овсянико–Куликовського. Відомий методист А.Л.Алферов вважав, що цей підручник є цікавою спробою побудови науково–елементарної шкільної граматики і заслуговує уваги викладачів.

Інший відомий методист П.О.Афанасьєв високо оцінював новий напрям у шкільному викладанні мови, пов'язаний з іменем О.Потебні. Він відзначав, що на зміну логіко–граматичній школі приходять так звана школа новограматиків, які повністю реформують попередню граматичну теорію, які не розцінюють мову лише як засіб для вираження готової думки, а швидше як засіб, потрібний для створення самої думки, звідси й у шкільному навчанні вони більше уваги приділяють не готовому книжному мовленню, а спостереженням над живим мовленням [75, 117]. П.О.Афанасьєв позитивно відзивався про всі роботи Д.М. Овсянико–Куликовського, призначені для школи, зазначаючи, що для викладачів середньої школи велику послугу зробив у цьому відношенні їх автор, “талановито популяризуючи глибокого російського мовознавця–мислителя (але мало доступного) О.Потебню” [75, 117].

Мовознавча теорія О.Потебні про відношення мови і мислення, слово і граматичні категорії, синтаксична характеристика одиниць мови, розгляд їх у реченні, в живому мовленні, історичний аспект у висвітленні мовних явищ сприяли осмисленому вивченню учнями мови, зокрема граматики, певною мірою впливали на удосконалення змісту шкільного курсу і методів навчання рідної мови в початковій і середній школі.

Підручники послідовників О.Потебні, на жаль, не набули широкого застосування в педагогічній практиці. Це пояснювалося рядом причин: по–перше, складністю мовознавчого вчення О.Потебні й неглибокою обізнаністю деяких авторів шкільних посібників з усіма його теоретичними положеннями, що викликало ряд суперечностей у поясненні ними окремих мовних явищ. Тому правий був учитель ростовської гімназії А.Ф.Бобков, коли писав, що “те, що ми маємо зараз у цій галузі, часто можна назвати лише спробами наукового висвітлення тієї чи іншої категорії явищ мови” [75, 118]. Однак це зовсім не означає, продовжував він, що від них треба відмовитись, навпаки треба наукові відомості й висновки зробити доступними для дітей або вести справу ознайомлення учнів з новим синтаксисом дуже обережно. По–друге, заважала поширенню свіжих ідей у життя школи тогочасна офіційна урядова політика в освітній галузі, підтримання усталених традицій і створення всіляких перешкод на шляхах до реформи шкільного навчання на нових наукових засадах.

Науковий стиль О.Потебні позбавлений догматизму, у нього мало висловлювань рецептурного характеру, притаманного методистам–професіоналам. Його зауваження щодо проблем викладання мов є надзвичайно змістовними й оригінальними. Відповідні проблеми він висував гостро, актуально. Чимало з його думок виявилися дискусійними, а окремі й невірними, однак це не позбавляло суджень О.Потебні своєрідного інтересу, а нерідко й злободенної актуальності, та й сама постановка питання вченим вимагала серйозної, глибоко вмотивованої роботи думки.

Як відзначав академік І.І.Срезневський в “Записках о трудах проф. А.А. Потебни, представленную во 2–е отделение Академии наук”, “Читая эти произведения, нельзя не удивляться начитанности исследователя и его умению пользоваться знанием многих языков и произведений народной поэзии и

мифологии многих народов, а вместе с тем и его широкой сообразительности в приискании соотношений между представлениями и в сравнении годных для него данных, замеченных им в самых разнообразных источниках” [250, 62–63].

І ще одну рису, притаманну працям О.Потебні, відзначав І.І. Срезневський: “... это спокойствие в обсуждении данных и в извлечении выводов. Не защищать свое мнение как непогрешимое, во что бы то ни стало, не отмалчиваться в случае зародившихся сомнений, а ясно выставлять данные, ведущие к выводам, и вместе с тем уважать мнение других, как бы ни противны были они его собственным, лишь бы были научно ценны: такого правила держится он постоянно и поэтому остается сам и дает возможность читателю оставаться вне всяких полемических тревог” [250, 83].

Інший академік, професор Віденського університету І.В.Ягіч схвально відгукувався про наукові праці О.Потебні, особливо підкреслюючи ту обставину, що вони є надзвичайно цінні для світового слов’янознавства, а Олександр Опанасович продемонстрував у науковій діяльності глибинні знання, надзвичайне вміння користуватися запасами своєї пам’яті, незалежністю мислення, ґрунтовністю й обережністю у висновках [250, 86].

За споминами О.О.Русова, О.Потебня надто ретельно готувався до перекладу “Одісеї” українською мовою, – прочитавши оригінальний твір та його переклади на різні слов’янські мови, “професор прийнявся за читання образцов народной словесности и классических малорусских писателей, известных ему также очень хорошо. В особой пачке бумаг мы находим сделанные им выборки слов, выражений, речений, какие могли бы понадобиться ему при передаче встречающихся в “Одиссее” названий предметов, действий, эпитетов, определений, характеристик и т.п. Эти выписки лексического материала с указанием на страницы книг, употребляемых для этой цели профессором, показывают, что он пересмотрел Геродота, летописи Ипатьевскую, Самовидца, многие акты, изданные Археографическими комиссиями, сборники песен и пословиц Чубинского, Головацкого, Метлинского, Номиса, Кольбера, Романова, сочинения Котляревского, Квитки, Гулака–Артемовского, Гребинки, Кулиша, Марка Вовчка, Глебова, Манджуры и др. Выписок из этих книг сделано им более 2500” [185, 51–53].

Дослідник творчості О.Потебні Т.Райнов відзначав, що, крім здібності до теоретичних узагальнень, мислення вченого “выливалось обычно в отчетливую форму прекрасно выработанных понятий, которые он употреблял со строгим разбором и с мудрою осторожностью. В этом смысле строй его мысли и речи – обычно прозаический, прозрачный, четкий и сдержанный. Есть в нем этот чудесный лаконизм мысли, уверенной в себе и знающей свои пределы, всегда ограниченные” [185, 53].

Цю рису О.Потебні ще раніше відзначав Д.М. Овсянко–Куликовський: “Потебня писал вроде того, как пишут математики” [133, 32], до того ж, математики першокласні. Мовлення дослідника вирізнялося яскравістю, образністю, емоційністю. Багатьом слухачам лекцій О.Потебні запам’яталася, як О.Г.Горнфельду, витончена,

поетична рельєфна мова учителя. Настільки великою була у вченого жадоба до художньої думки, що, не задовольняючись її розсипами в науковій прозі, він звертався до художньої творчості, зачаровував слухачів майстерним художнім читанням зразків класичної літератури.

Таким чином, характерними властивостями науково–педагогічної діяльності О.Потебні є:

– *науково–теоретичний аспект* (дослідження в царині мовознавства, літературознавства, етнографії; розробка теорії і методології наукового пізнання; формування авторської наукової школи; переклад “Одіссеї” і “Слова о полку Ігоревім” українською мовою та написання відзивів на праці П.Г. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия” і Я.Ф. Головацького “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” та ін.);

– *педагогічний аспект* (викладацька діяльність, розробка цілком нового змісту мовознавчої університетської освіти, яка ґрунтувалася на нетрадиційних методологічних засадах; апробація в студентській аудиторії власних наукових мовознавчих студій, розробка нових лекційних курсів з мовознавства для різних курсів і категорій студентів та слухачів);

– *загальнодидактичний аспект* (укладання курсів лекцій для студентів, збагачення форм та методів викладання, розробка нового змісту навчання для народних шкіл для дорослих, методична допомога викладачам і студентам Харківського та інших вітчизняних і зарубіжних навчальних закладів);

– *навчально–виховний аспект* – гуманістичне ставлення до особистості учня, істинне прагнення до підтримки особистісної реалізації людини.

У процесі дослідження доведено, що найважливішими властивостями науково–педагогічної діяльності О.Потебні були: синтезування наукової і освітньо–виховної творчості, збереження і поширення кращих традицій просвітництва, реалізація духовних спрямованостей виробленого у світовій освітній практиці морального ідеалу особистості, логічна послідовність у служінні ідеалам гуманізму, демократизму, раціоналізму.

2.3. Громадсько–просвітницька діяльність науковця

Одним з пріоритетних напрямів громадсько–просвітницької діяльності О.Потебні можна визначити його конструктивну роботу у Харківській громаді. Мету діяльності Харківської громади сформулював її активний діяч В.Мова: “Найзагальніша й огульна наша мета така ж, як і в киян, полтавців і всіх українців: розвивати народ на його власних началах, виробляти літературну мову і допомагати складанню самостійної української літератури” [147, 64]. З–поміж найважливіших турбот громадівців були недільні школи, які заходами студентської молоді відкрили наприкінці 1860 року.

У серпні 1860 року була відкрита жіноча гімназія у Харкові, для влаштування якої було зібрано 15 тис. рублів сріблом. Учителі згодилися давати уроки без оплати [147, 64].

Для харківських громадівців, до числа яких належав і О.Потебня, однією з першочергових була проблема утвердження в народній школі української мови. Вони були переконані, що русифікація “знівечить духовну вроду” українського народу, внесе в його життя “моральний розлад”. В.Мова у 1862 році у листі до галицької молоді від імені харківських громадівців відзначав: “У народній школі українець не вивчиться як слід московській мові, а тільки привчиться нівечить свою рідну і починає дивитись на неї, як на мужицьку, недостойну уваги і шаноби – тисячі фактів піддержать ці слова. А занедбавши, занехаявши народну мову, чоловік необхідно з таким же недбанням дивиться на все, що складає його народність – народний побут, народні звичаї, пісні і моральну чистоту – бо такий закон духовної чоловічої вдачі” [147, 68].

З великим ентузіазмом сприйняли громадівці ідею створення школи для народних вчителів. У них працювали, окрім студентів, професори О.Потебня і М.Бекетов, учителі гімназій К.Парфенов, О.Ладовський та інші. Школи діяли на громадських засадах, учителі в них не отримували платні.

Громадівці вбачали свій конкретний внесок у справу просвіти народу в створенні та розповсюдженні українських книжок, збиранні коштів на їх видання, влаштуванні ділових взаємини з книгарнями, видавцями тощо. Нерідко одягаючись по–простому, переїздили крамарями з українськими книжками від села до села, несли слово просвіти до людей, а водночас найближче знайомилися з народним побутом, звичаями, піснями [147, 69].

Готуючись до подорожі по Східній Україні влітку 1862 року, О.Потебня писав В.С.Гнилосирову в Охтирку: “Казав я, здається, бачившись з Вами у Харкові, що до діла було б мені об’їхати або й пішки обійти якусь невелику частину України та придивитися та прислухатися до народного життя й мови. Тепер ось намірилися ми їхати літом (якщо несподіванка не завадить) удвох із Чириковим, а Вас третього просимо до товариства” [147, 70].

У червні 1862 року О.Потебня і Л.Чириков приїхали до В.Гнилосирова в Охтирку і звідси вирушили в експедицію. Насамперед вони відвідали Полтаву з метою встановлення ділових культурно–просвітницьких зв’язок між Харківською і Полтавською громадами, спілкувалися з місцевими громадівцями Д.Пильчиковим, В.Куликом, І.Локощенком, Д.Мохржицьким.

Наприкінці червня О.Потебня виїхав з Полтави до Ромен, де жили його батьки.

Г.Житецький відзначав в розмовах знаних громадивців турботи про популяризацію українських пісень, про естетично–духовне виховання населення; ініціатива щодо створення хору для виконання народних пісень йшла від О.Потебні. У цінному рукописному щоденнику В.С.Гнилоширова є запис, що 29 січня 1861 року він і А.Шиманов відвідали О.Потебню, “заговорили о песнях, и тут Александр Афанасьевич воодушевился, вытащил целую кипу бумаг, испещренных родными и германскими песнями, нашлось несколько мотивов, записанных по нотам... Затем Ал. Аф. заговорил, что недурно образовать вокальный хор из народных песен между студентами и, по крайней мере, хоть этим путем подействовать на развитие эстетического вкуса в простом народе, положим, хотя в земских воскресных школах” [147, 121].

Сам О.Потебня був знавцем народних пісень і неабияким вокалістом, розумівся у грі на різних музичних інструментах. В.С.Гнилоширов у щоденнику оповідає, що О.Потебня на товариських бесідах любив співати народні пісні, а під час подорожування у червні 1862 року в Охтирці пройняв його своєю музикою на флют–гармонії на мотив російської пісні “Что, селезень, смутен, невесел” [148, 124]. З голосу О.Потебні записував пісні композитор М.В. Лисенко. В збірнику “Песни кубанских козаков” Бігдая вміщена пісня, записана, за позначенням, “з голосу проф. Потебні” [148, 124].

Харківська громада часто була ініціатором та організатором літературних вечорів, віталень, святкування ювілеїв українських письменників тощо. 22 листопада 1901 року у зв’язку з десятиліттям від дня смерті О.Потебні у Харкові з ініціативи Громади було проведено панахиду, а Харківський університет провів засідання, присвячене пам’яті О.Потебні. На засіданні Харківського історико–філологічного товариства 29 листопада професор М.Г. Халанський розповів про листи О.Потебні до І.Белікова, датовані початком 1860–х років, в яких яскраво відображена оригінальна особистість автора, його любов до вивчення народності, зокрема української. 30 листопада відбулося засідання педагогічного відділу історико–філологічного товариства, відкрите промовою професора М.Ф.Сумцова, присвяченою характеристиці педагогічних і наукових заслуг О.Потебні [147, 79].

Багатоаспектність громадсько–просвітницької діяльності О.Потебні засвідчують численні прохання учителів гімназій, народних шкіл, повітових училищ про допомогу у розв’язанні проблем методичного характеру. У 1881 році до О.Потебні звернувся викладач VI гімназії М.Баталін з Москви з проханням роз’яснити деякі питання російського синтаксису [277], викладач російської мови при гімназії О.Дмитрієв з Корочі просив про допомогу у вивченні російської мови [284], викладач російської мови гімназії І. Стефановський звернувся до видатного вченого з проханням сприяти збереженню за ним посади викладача у Білгородській гімназії [292]. Деякі вчителі листовно зверталися до мовознавця з побажаннями отримати відгуки та рецензії на праці, зокрема викладач російської мови І.Боголюбов (1882) [278], викладач Кишинівської гімназії Є.Будде (1886) [280], народний вчитель І. Гордик з Оріхова (1889) [283], викладач російської мови Тифліської гімназії А.

Словинський (1889) [290]. О.Потебня намагався відповідати і на пропозиції участі у збиранні пожертвувань на благодійні акції, й на численні прохання подарувати наукові праці автора.

У 1872 році міністерство освіти звернулося до університетів із запитом про бажані зміни в статуті 1863 р. (який відновив університетську автономію), маючи на увазі посилення контролю за процесом навчання в університетах та запровадження суворішої дисципліни для студентів через політичну нестабільність у країні. Рада професорів Харківського університету у відповідь на запит міністерства висловила за збереження автономії та основ статуту 1863 року. У 1878 році хвиля студентських заворушень охопила всі університети Російської імперії і спричинила перегляд університетського статуту. У фондах Харківського обласного архіву зберігається документ, який містить уривок з листа професорів Харківського університету на ім'я міністра з протестом проти покарання студентів нагаями, чернетка якого написана рукою О.Потебні [274].

Однією з маловідомих сторінок діяльності О.Потебні є багаторічне завідування Музеєм образотворчого мистецтва Харківського університету. Перші біографи О.Потебні М.Ф.Сумцов та М.Г.Халанський лише констатують даний факт у житті вченого–мовознавця. За пропозицією історико–філологічного факультету наприкінці 1867 року на основі рішення Ради Харківського університету О.Потебню було призначено завідуючим Музеєм образотворчого мистецтва. У той період він був доцентом кафедри російської словесності. Доручення було почесним і відповідальним. Незважаючи на труднощі, пов'язані з новим дорученням, О.Потебня з усією відповідальністю береться за справу.

На посаді завідувача музею О.Потебня перебував з 1867 до 1884 року. На першу половину цього періоду припадає особливо інтенсивна наукова й академічна робота О.Потебні: створення і публікації ґрунтовних творів: “Заметки о малорусском наречии” (1870), “Из записок по русской грамматике” (1873–1874) та ряду інших.

Історія музею бере свій початок з відкриття Харківського університету (1805). За планом В.Н.Каразіна, засновника університету, серед дев'яти відділень мали бути й відділення “приятных искусств” та “изящных художеств”. І для них В.Н.Каразін придбав у академіка Ф.Аделунга повну колекцію гравюр західноєвропейських майстрів, чим був покладений початок майбутньому університетському музею. Університет купував предмети мистецтва, переважно західноєвропейського, проводив експедиції з метою вивчення історико–культурної спадщини українських земель, в яких безпосередньо брав участь О.Потебня.

Головним джерелом поповнення художнього зібрання університету були пожертвування професорів університету та їх вихованців. Дарували переважно картини, гравюри, книги, предмети історії й культури, побуту, народного мистецтва. Завдяки багаторічному збиранню і пожертвуванням Харківський університет вже до середини ХІХ ст. володів значними художніми та історико–культурними цінностями. У 1861 році університетське зібрання творів

мистецтва було відкрито для широкої публіки, що стало надзвичайною подією в культурному житті міста і всієї України, оскільки на той час не було жодного доступного для широкої громадськості культурно–естетичного закладу.

У 1864 році в університеті згідно зі Статутом 1868 року створюється Музей образотворчого мистецтва як самостійний навчально–допоміжний заклад. Основу музейних фондів складав кабінет старожитностей: картини, естампи, фотографії, статуї і бюсти – загальною кількістю понад дві тисячі найменувань. Музей отримав нове приміщення, де була розгорнута експозиція. Відтоді його очолював завідувач, який призначався з числа викладачів історико–філологічного факультету, а при ньому помічник, або консерватор, обов’язком якого було забезпечення цілісності і збереження “довольно ценного имуществва” [96, 71]. Головна складність в організації Музею образотворчого мистецтва як самостійної одиниці в структурі університету і як одного з культурних закладів у місті припала саме на час, коли ним завідував О.Потебня

У своїй практичній діяльності О.Потебня керувався “Правилами для заведования Музеем изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета”, затвердженими Радою у грудні 1864 року [107, 71]. Завідувач і його помічник повинні були турбуватися про зберігання предметів музею, розміщення їх у певному порядку, ретельне ведення матеріальної книги, каталогів і описів, які зберігалися в самому музеї. Завідувач був зобов’язаний проводити “службові заняття” в самому музеї, бути присутнім (самому чи помічнику) у дні навчальних занять, що проводилися в музеї, а головне – в недільні дні з 12 до 14 години, коли музей був відкритий для всіх бажаючих познайомитися з його експонатами. Завідувач мав стежити за дотриманням “Правил для занятия живописью в Музее изящных искусств” і “Правил пользования музеем” для відвідувачів, які також були затверджені Радою університету.

На посаду помічника О.Потебня рекомендував Л.Чирикова, який мав ґрунтовні знання з мистецтвознавства, вирізнявся ретельністю в роботі і зацікавленістю у музейній справі. Відразу ж було наведено порядок у книзі записів експонатів, створено нову експозицію, складено каталоги, поряд з вивченням старих фондів доводилося займатися новими надходженнями, предметний і ціннісний діапазон яких був досить широким і різноманітним.

Багато праці вимагала від О.Потебні і Л.Чирикова колекція картин І.Бецького, випускника Харківського університету, який, перебуваючи тривалий час в Італії, зібрав і подарував своєму університету значне зібрання картин італійських майстрів XVI–XVII ст. двох шкіл – флорентійської і болонської, загальною кількістю 543 найменувань. Ця колекція стала основою картинної галереї університетського музею. Між І.Бецьким і музейними співробітниками здійснювалася постійна ділова переписка, в якій брав участь і О.Потебня. Музей був членом Аронделевої організації і мав можливість купувати копії картин відомих західноєвропейських майстрів епохи Відродження, які продукувалися цією організацією.

У 1873 році музей поповнився цінними пожертвуваннями іншого випускника Харківського університету – О.М.Алферова, оригінальними творами західноєвропейських художників, репродукціями загальною кількістю понад три тисячі номерів, книгами з історії живопису. Така цінна колекція вимагала великої уваги і компетентності з боку завідувача музеєм О.Потебні.

З 1873 року до музею почали надходити твори вітчизняних художників. Передумовою для таких придбань стали пересувні виставки, які від 1871 року влаштовувалися в Україні – Києві, Харкові. Саме завдяки О.Потебні двері університетського Музею образотворчого мистецтва відкрилися для творів вітчизняних авторів. За перші десять років завідування музеєм О.Потебнею в матеріальних книгах вже налічувалося 11379 номерів порівняно з початковими 2 тисячами. Популярність музею зростала, він виконував не лише навчальні функції, але й став часто відвідуваним культурним центром у Харкові. Як було відзначено у путівнику Харкова, виданому у 1881 році, “музей украшают до 280 картин итальянской школы и несколько картин русских художников... Коллекции его достигают до десяти тысяч предметов” [107, 73].

Вершиною діяльності О.Потебні і його помічника Л.Чирикова стала наукова каталогізація музейних фондів, видання “Указателя произведений, хранящихся в Музее искусств при Харьковском университете”, який складався з трьох випусків: “1.Скульптура (1870, 70 с.); II.Живопись. Масляные картины. Акварелия и рисунки (1877, 251 с.); III.Гравюры офорты, хромолитография и проч. Коллекция эстампов Фридриха Аделунга (1883, 194 с.)” [107, 73]. На початку 1880–х років почалася робота над каталогом колекції, подарованої О.М.Алферовим, але завершилася вона значно пізніше (видана тільки в 1911 році). Видання цього покажчика виявилось останнім в історії Музею образотворчих мистецтв Харківського університету. Важко переоцінити культурно–історичне значення укладених покажчиків, тому що вони з документальною точністю демонструють високий художній і науковий рівень першого на Слобожанщині загальнодоступного музею образотворчих мистецтв.

Музей став частиною життя О.Потебні, і він з властивою йому принциповістю відстоював інтереси установи. Коли у 1879 р. університетська комісія висловилася за переведення музею в інше приміщення, О.Потебня аргументовано й лаконічно довів непристосованість нового приміщення для музею, і більшістю голосів Рада вирішила справу на його користь [107, 74].

В іншому випадку питання про долю університетського Музею образотворчих мистецтв виникло у зв'язку зі створенням у Харкові міського музею, який мав на меті сприяння мистецькій освіті юнацтва і поповнення міста Харкова художнім закладом. Міський музей передбачалося відкрити на базі Музею образотворчих мистецтв. Підготовчий комітет складався з представників міської Думи і призначених університетом професорів, у числі яких був і О.Потебня. Комітет цілком підтримав ідею створення міського музею, проте на засіданні під головуванням О.Потебні відхилив план безоплатної передачі університетських мистецьких скарбів у власність міста. У своєму рішенні комітет керувався не тільки юридичними, а в першу чергу, морально–естетичними міркуваннями, вважаючи, що “Музей изящних искусств

и древностей состоит преимущественно из предметов, пожертвованных университету, а потому право собственности на обозначенные коллекции не может быть никому передано и должно оставаться за университетом” [107, 75].

З точки зору О.Потебні, у цих жертвуваннях “на вічні часи” проявилися вдячні почуття дарувальників своєму університету як осередку духовних цінностей і центру освіти в краї. Рада університету підтримала рішення підготовчого комітету. Музей образотворчих мистецтв і стародавностей зберігся до 1918 року як самостійна одиниця в структурі університету, а міський Промислово–художній музей відкрився у Харкові у 1886 році і отримав частину експонатів університетського музею.

У 1877 році О.Потебня очолив засноване при Харківському університеті Історико–філологічне товариство (ХІФТ). Згідно зі Статутом, воно повинно було сприяти розповсюдженню і розвитку історичних і філологічних знань, а також піклуватися про збирання архівних матеріалів, про розвиток у суспільстві наукових і педагогічних інтересів, про збереження пам'ятників старовини, про ушановування славетних діячів науки і літератури [107, 75].

Членами Товариства стали майже усі викладачі історико–філологічного факультету. Очолювали Товариство ініціатори його створення – професори О.І. Кіріпичников, М.С.Дринов, А.С.Лебедєв. Спочатку головою Товариства був декан історико–філологічного факультету професор В.К.Надлер, а через півроку на цю посаду був обраний О.Потебня [2, 162]. На думку більшості членів Товариства, очолити нову громадську організацію і вирішувати різноманітні завдання міг учений широкого кругозору й ерудиції.

О.Потебня був головою ХІФТ впродовж 12 років (1877–1890). При ньому були закладені основи Товариства, визначилися принципи і форми його діяльності, що залишилися визначальними й надалі. З початку роботи Товариства провідне місце зайняли питання, пов'язані з історією Лівобережної України. Перше повідомлення на засіданні Товариства в 1877 році О.Потебня зробив на тему “Выдержки из неизданного сочинения Г.С.Сковороды “Израильский змий” на основі рукопису, подарованого товариству.

Доповіді і реферати О.Потебні торкалися етнографії краю, народного побуту, народної педагогіки, рідної мови, літератури, народної поезії, як–то: “Село, деревня і т.п. слова (до історії побуту)”, “Про значення слова „Русь” у зв'язку з деякими явищами російського повноголосся”, “Про запозичення з німецької в малоросійській мові”, “Про „Щоденник Ф.М.Достоевського”, “До історії літературного спілкування південних слов'ян і Русі”, “Сербська пісня про Юрія Дининіча” і багато інших. Частина цих доповідей надрукована в “Русском Филологическом Вестнике” (1877–1888), а в “Харьковском календаре на 1885 год” був вміщений звіт “О деятельности Харьковского Историко–филологического общества” з переліком усіх рефератів, прочитаних на засіданнях за п'ятнадцять років, і їхніх авторів.

Особиста участь О.Потебні в засіданнях завжди була жвавою і повчальною, збуджувала наукову допитливість і відкривала нові оригінальні судження, писав М.Ф.Сумцов, який протягом декількох років був секретарем ХІФТ за головування О.Потебні.

Активній участі членів Товариства в засіданнях сприяв О.Потебня і своєю особистою привабливістю. У доброзичливій атмосфері засідань формувалися наукові інтереси молодих учених, апробовувалися майбутні дисертації. Тут починали свій шлях у велику науку М.Ф.Сумцов, М.Г. Халанський та інші відомі професори Харківського університету.

О.Потебня всіляко заохочував прагнення студентів університету займатися вивченням рідного краю, його історії, народного побуту і творчості. Так, Товариство знайшло можливим виділити 75 руб. для дослідження Запорізької Січі студенту Д.І.Яворницькому.

Значну роль у поширенні в місті гуманітарних знань відігравали публічні лекції, присвячені переважно творчості письменників. У грудні 1878 року О.Потебня прочитав в актовій залі університету публічну лекцію з нагоди 100-річчя з дня народження Г.Ф.Квітки–Основ'яненка, відомого українського письменника і громадського діяча.

На прохання повітової управи О.Потебня погодився безкоштовно зредагувати розпочате земством видання шеститомного зібрання творів Г.Ф. Квітки–Основ'яненка, однак встиг відредагувати тільки чотири томи.

Помітний резонанс викликала промова О.Потебні про Ф.М.Достоевського, виголошена 11 лютого 1881 року на засіданні Історико–філологічного товариства, яка зібрала численну слухацьку аудиторію. Скорочено вона була опублікована в газеті “Южный край” (№ 52, 1881).

Крім викладачів університету, членами ХІФТ були й викладачі гімназій, народних училищ, діячі народної освіти, чиновники, краєзнавці–аматори, причому не тільки жителі Харкова, але й багатьох міст півдня Росії й України. І завжди вони знаходили зацікавлену підтримку з боку О.Потебні. У цьому зв'язку не можна не сказати про взаємини О.Потебні з І.І.Манжурою, українським поетом, фольклористом і етнографом, дійсним членом ХІФТ, а в 1891 році обраним членом Московського Товариства аматорів природознавства, антропології й етнографії. У нелегкій драматичній долі цієї талановитої людини О.Потебня взяв найактивнішу участь, допомагаючи йому матеріально у важкі моменти життя і морально – своїми листами, порадами, гостинністю у власному будинку. О.Потебня високо цінував прекрасне знання І.І.Манжурою української мови, його дослідження у галузі українознавства, збирання народних творів, переважно на Харківщині й Катеринославщині. Завдяки ґрунтовній доповіді О.Потебні про велику цінність етнографічних записів І.І. Манжури вони були придбані Товариством для видання. І.І.Манжура виступав і як перекладач на українську мову творів М.О.Некрасова, Г.Гейне, а за порадою О.Потебні взявся за переклад “Вія” М.В.Гоголя. О.Потебня чимало сприяв утвердженню І.І.Манжури як поета і видав за власний рахунок його твори, в яких цінував чистоту української мови, оригінальність, щирість, художній стиль.

З метою залучення інтересу широкої громадськості до діяльності ХІФТ в періодичних виданнях Харкова містилися звертання, написані О.Потебнею і М.Ф.Сумцовим, в яких пояснювались мета і завдання товариства, зокрема, відзначалася науково–історична цінність відомостей про старовину і

необхідність колекціонування стародавніх речей. Вказувалося, які види речових і духовних пам'яток становлять історичний і культурний інтерес, давалися поради щодо їх пошуку, опису і зберігання. До Товариства починають надходити від різних осіб стародавні рукописи і книги, а також цілі архіви, як, наприклад, Чернігівський архів, архіви з Новгород–Сіверського, Полтави. До початку 90–х років XIX ст. в історичному архіві ХІФТ було сконцентровано понад 52 тис. справ, він став найбільшим сховищем документів з історії Лівобережної і Слобідської України XVII – першої половини XIX ст.

Не маючи свого постійного видання, члени ХІФТ спочатку друкувалися в “Киевской старине” і “Русском Филологическом Вестнике”. В результаті невтомних турбот членів Товариства і його голови О.Потебні у 1886 році вийшов перший том “Сборника Харьковского Историко–филологического общества”, який започаткував видання наукових матеріалів ХІФТ.

Смерть О.Потебні, що настала 29 листопада 1891 року, була сприйнята громадськістю як велика втрата для вітчизняної науки. На екстреному засіданні ХІФТ, присвяченому увічненню пам'яті видатного вченого й громадського діяча було прийнято рішення про встановлення премії імені О.Потебні. Спеціальною комісією, утвореною з членів Товариства, були вироблені Правила її присудження і затверджені урядом.

Премія була своєрідною, вона призначалася за конкурсні твори, тематика яких торкалася предмету наукових досліджень О.Потебні [107, 78]. Присуджувалася премія лише студентам Харківського університету, видавалася з відсотків, отриманих з коштів, зібраних спеціально у наукових і навчальних закладах Росії. Зібрання пожертвувань на премію О.Потебні проводилося на основі “высочайшего разрешения”. Було розіслано 311 передплатних аркушів, за два роки (1892–94) було зібрано 2600 руб. У списках пожертвувачів були не лише університети і вчительські інститути, але й гімназії, реальні училища, семінарії й інші навчальні заклади Росії, а також багато приватних осіб. Так відгукнулася освічена Росія на встановлення премії для гідного вшанування пам'яті О.Потебні, праці якого складають гордість вітчизняної науки.

Вручення премії відбувалося в урочистій обстановці 29 листопада (у день смерті О.Потебні) на відкритому засіданні ХІФТ. Комісія, що складалася з трьох членів Товариства, на підставі представлених відзивів на конкурсні твори ухвалювала рішення про присудження премії, оголошувалося ім'я автора відзначеного твору. Цей академічний акт був помітною подією в культурному житті Харкова і широко висвітлювався на сторінках місцевих газет.

Перше присудження премії імені О.Потебні відбулося в 1895 році за твір на тему: “Наполеон I у російській художній літературі”. Автором був студент четвертого курсу історико–філологічного факультету М.К.Грунський, в майбутньому професор Київського університету, автор багатьох праць з славістики, історії вітчизняного мовознавства, заслужений діяч науки УРСР.

Таким чином, громадсько–просвітницька діяльність О.Потебні виявлялася в наступному: виконання функцій члена–кореспондента відділення російської мови і словесності Академії наук Російської імперії; керівництво Харківським історико–філологічним товариством; завідування музеєм

образотворчого мистецтва Харківського університету; редагування на прохання місцевого земства творів українських авторів; написання відзивів на праці народних учителів та з питань вивчення російської та інших мов; участь в діяльності Харківської Громади; надання методичної допомоги авторам у складанні підручників і методичних посібників з мови на основі наукових ідей О.Потебні; участь у розв'язанні проблеми громадського виховання студентської молоді тощо.

О.Потебня зробив вагомий внесок у розвиток університетської дидактики . У своїх лекціях він умів здійснити майстерний перехід від ґрунтового аналізу емпіричних матеріалів і фактів до сутнісного аналізу, розкривав глибинні причини аналізованих явищ, виявляв характер зв'язку між ними, розвивав у своїх слухачів критично–рефлексивний стиль мислення.

У процесі лекційного викладання педагог–мовознавець не тільки виявив педагогічну обдарованість і талановитість, але й оригінальне бачення технології навчального процесу. Організація і виклад мовознавчого матеріалу через традиційні форми аудиторної роботи не лише сприяли ознайомленню з принциповою проблематикою змісту, але й активізували пізнавальний інтерес студентів, захоплення світоглядними і моральними ідеями, стимулювали навчання прийомам самостійного опанування основами знань.

Серед пріоритетних методів організації і управління науково–дослідною роботою, застосованих вченим, були: вимогливий підхід до інтелектуальної діяльності, виховання зосередженості, концентрованості уваги, дисципліни праці, формування нестереотипності мислення, забезпечення умов для свободи думки, формулювання науково виважених гіпотез і теоретичних узагальнень, використання демократичного стилю взаємин у спілкуванні і діловій взаємодії.

Незаперечний і загально визнаний внесок О.Потебні у методику викладання російської, української та інших слов'янських мов.

Висновки до другого розділу

Аналіз наукової літератури, мемуарних та епістолярних матеріалів дає підстави стверджувати, що на формування світоглядних засад О.Потебні, становлення його особистості як ученого–мовознавця і педагога найважливіший вплив мали наступні фактори:

- соціальне середовище, з якого вийшов О.Потебня;
- система освіти, в умовах якої здійснювалося формування особистості О.Потебні, освоєння ним фундаментальних знань у Роменській гімназії та у Харківському університеті;
- соціокультурні чинники, які обумовили життєтворчий шлях видатного науковця, просвітителя (модернізація європейського суспільства, національний рух на українських землях, проведення соціальних реформ, поширення філософії романтизму, становлення вітчизняного наукового мовознавства, українська духовно–педагогічна традиція);
- активна науково–пошукова творчість дослідника.

Значний вплив на формування світоглядних і особистісних якостей О.Потебні мала духовність родинного оточення, в якому він вперше почув і запам’ятав багато українських пісень і оповідань, навчання в Роменській гімназії, навчання в Харківському університеті (1851–1856), ознайомлення під час навчання з найважливішими працями провідних російських (К.Аксаков, Ф.Буслаєв, О.Востоков, І.Давидов) і європейських (Ф.Міклошич, В.Караджич) філологів, з етнографічними матеріалами М.Костомарова, співпраця з викладачами Харківського університету П.Лавровським та М.Лавровським особливо позначилися на формуванні світоглядних позицій О.Потебні, визначенні його науково–пошукових інтересів, українознавчих орієнтирів.

Науково–просвітницька діяльність О.Потебні багатогранна, широкоаспектна, різновекторна. Педагогічна, загальнодидактична, науково–теоретична, громадсько–просвітницька спрямованості діяльності мислителя змістовно інтегрують його власні пошуково–креативні орієнтири, морально–естетичні детермінанти самореалізації особистості, базові цінності життєтворчості просвітителя, наставника, викладача.

У процесі дослідження встановлено, що визначальною рисою педагогічної діяльності вченого є поєднання наукової й освітньо–виховної творчості. Це простежується в усіх видах його науково–педагогічної діяльності, зокрема таких, як: розробка методології наукового пізнання; збагачення змісту, методів і форм викладання мовознавчих дисциплін; удосконалення лекторської майстерності, написання підручників і посібників для вищої школи. О.Потебня, трактуючи мовознавство “наукою основною”, обґрунтував принципи раціонального освоєння дійсності: мова є засобом пізнання людиною світу і самої себе; дотримання об’єктивності в пізнанні; визнання домінуючої ролі практики у процесі пізнання; цілісне сприйняття науки й навчальної дисципліни; комплексне поєднання теоретичного і практичного складників пізнання; важливість забезпечення творчої активності особистості у процесі пізнання. Педагог розробив

теоретичний зміст мовознавчих дисциплін, що будувався на принципах науковості, логічної послідовності, доступності, систематичності, зв'язку теорії з практикою, історизму наукового знання, цілісної загальнонаукової картини світу; використання виховного потенціалу навчальних дисциплін. Учений на власному прикладі переконував у важливості використання методів, прийомів і форм викладання, які ґрунтуються на врахуванні пізнавальних інтересів, активізації когнітивних, психічних, перцептивних та емоційних процесів. Лекції О.Потебні вирізняли такі характерні особливості: наукова концептуальність, раціональний добір матеріалу, послідовність, системність логічної побудови, наявність інформації, що дає можливість отримати орієнтири для самостійної роботи; наукова цінність для майбутньої спеціальності слухачів.

У процесі лекційного викладання український педагог продемонстрував не тільки величезний таланти і конструктивні можливості професійної самовідданості, але й оригінальне бачення технології освітнього процесу. Відстоюючи ідею дослідницького університету, О.Потебня визначав домінуючу наукової творчості як вирішальний фактор формування спеціаліста–професіонала, людини–громадянина, раціонально мислячої, духовно багаті особистості. Творчий підхід, активізація пізнавального інтересу студентів, змістовна фундаментальність у моделюванні власних мовознавчих студій – імперативи науково-педагогічної діяльності О.Потебні.

Методика організації й управління науково–дослідною роботою, застосована вченим–наставником, передбачала виховання дисципліни праці, концентрованості уваги, формування нестереотипності мислення, вимогливий підхід до інтелектуальної діяльності, формулювання науково виважених гіпотез і теоретичних узагальнень, демократичний стиль взаємин у міжособистісному спілкуванні і діловій взаємодії.

Завідування Музеєм образотворчого мистецтва при Харківському університеті засвідчило про великий організаторський таланти вченого, його вміння виконувати доручену справу відповідально, добросовісно, творчо, виявляючи ерудицію, тонкий мистецький смак, вміння відстояти власну громадянську позицію.

Очолюючи при Харківському університеті Історико–філологічне товариство, О.Потебня сприяв популяризації історико–філологічних знань, піклувався про збирання архівних матеріалів, про збереження пам'ятників старовини, про вшанування славетних діячів науки і мистецтва. Завдяки його конструктивній діяльності були закладені основи Товариства, визначені принципи і форми його функціонування, провідне місце у науково–дослідній роботі зайняла проблематика, пов'язана з культурною історією Лівобережної України.

РОЗДІЛ 3 ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ О.О. ПОТЕБНІ

3.1. Принципи педагогіки О.О.Потебні

Аналіз джерельної бази, застосування системи наукових методів дозволили визначити наступні принципи педагогіки О.Потебні: *реалізму, антропоцентричності, гуманізму, народності виховання, соціокультурної детермінованості, активності людської свідомості.*

Основна вихідна позиція науково–теоретичних пошуків О.Потебні – принцип *реалізму* як єдності значення, змісту і смислу слова. Диференціація у слові зовнішньої форми, звуку і внутрішньої форми, яка виступає як найближче етимологічне значення слова і спосіб відтворення змісту, стала для вченого фундаментальною основою дескриптивного аналізу не лише природи слова, але й світорозуміння. За єдністю значення змісту і смислу слова він побачив об’єктивний механізм розуміння людиною іншої людини, реальність емпатичного проникнення у внутрішній світ іншої людини. Реалістична спрямованість інтерпретації природи слова дослідником виявила базове тлумачення єдності викладання і навчання, інтегративності педагогічного процесу, цілісності трансмісії соціального досвіду людства.

У праці “Слово и миф” автор відзначав, що “язык есть средство или, лучше, система средств видоизменения или создания мысли” [163, 227], а не вираз вже готової, сталої, внаслідок чого розуміння полягає не у передаванні думки, а в її збудженні, а в книзі “Мысль и язык” писав: “язык есть средство не выражать уже готовую мысль, а создавать ее, что он не отражение сложившегося мирозерцания, а слагающая его деятельность” [158, 120].

Вказуючи на мислетворчий потенціал мови, О.Потебня з психологічною витонченістю підходить до сутності процесу розуміння, спрямованого на виявлення суттєвих властивостей предметів і явищ дійсності. Згідно з вченням О.Потебні зрозуміти відоме явище означає зробити його предметом думки. Розуміння – це процес декодування здобутої інформації. У ході спілкування людина не привласнює чужу думку, а дешифрує її, співвідносячи з власною категоріальною системою найбільш загальних понять і відношень.

Слово однаковою мірою належить і мовцеві, й слухачеві, значення слова зумовлене не тим, що воно має певний смисл для мовця, а тим, що воно здатне мати смисл взагалі, відзначав педагог [158, 129]. Слово не є зовнішнім додатком до готової вже у людській душі ідеї необхідності. Воно є засіб, що впливає з глибини людської природи для створення цієї ідеї, бо тільки за допомогою нього й відбувається диференціація думки [158, 114]. У слові вперше людина усвідомлює свою думку і в ньому ж, насамперед, бачить ту визначеність, яку згодом переносить на світ, тому слово для самого мовця є засобом об’єктивувати свою думку [163, 213]. Між перетворенням і творенням немає суперечності: адже творчість природи є не що інше як перетворення, і будь-яка людська творчість є також видозміною вже існуючих елементів.

Оскільки думка виникає у тієї особи, яка прагне мислити, хоча й не без впливу на неї з боку інших осіб, то слово і взагалі мова потрібні, перш за все, самому мовцеві, відзначає вчений [163, 213].

Виходячи з положення про відмінність у розумінні однієї й тієї ж словесно вираженої думки у мовця і слухача, О.Потебня виводить тезу про нетотожність розуміння взагалі. Пояснюючи цей феномен, він виділяє у слові два “змісти”: 1) народне чи найближче етимологічне значення, яке відтворює головну ознаку, завдяки якій слово є засобом спілкування і взаєморозуміння; і 2) індивідуальне, суб’єктивне значення, яке відтворює множину ознак, відмінних за якістю, пов’язане з особистою творчістю думки мовця [158, 74].

Іншою вихідною позицією педагогічного світогляду О.Потебні є *принцип антропоцентричності*, що полягає у розумінні людини як відкритої системи, яка постійно оновлюється й змінюється разом з оновленням і зміною в процесі її активної діяльності з навколишнім світом, поваги до людини. Тобто процес виховання людини не може бути обмежений нормами чи орієнтований на ідеал, оскільки не може бути завершеним. Достатньо лише програмувати процес розвитку людини – що необхідно зробити вихователеві, щоб зберегти людське у вихованцеві і допомогти йому в процесі саморозвитку, виявитися індивідуальності і творчості, набути духовного багатства. Згідно з принципом антропоцентричності процес виховання повинен будуватися так, щоб вихованець міг удосконалювати себе у всій різноманітності його проявів.

Принцип антропоцентричності у спадщині О.Потебні виявляється через бачення педагогом-мовознавцем особистості як суб’єкта освітнього процесу, розуміння людини як активної істоти, здатної до виконання перетворювальної функції у природі, як унікального свідомого діяча з властивою природою мислення, світосприйняття, як духовної індивідуальності, яка прагне до самовираження, пізнання, взаємодії зі світом, комунікації, творчості, в першу чергу, через мову, яка є “известная система приемов познания”, а “познание не обособлено от других сторон человеческой жизни. Познаваемое действует на нас эстетически и нравственно. Язык есть вместе путь осознания эстетических и нравственных идеалов” [158, 163].

Принцип гуманізму – визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і прояв власних здібностей. Повага до особистості, її потреб, терпимість до її недоліків, виховання у неї прагнення до самоудосконалення, конструктивного ставлення до світу як базові цінності гуманістичної платформи педагогіки О.Потебні визначили спрямування його життєтворчості.

Гуманізм О.Потебні багатогранний, водночас він центрує усі спектри його світорозуміння. Насамперед педагог закликає людину до саморозвитку духовних сил, здібностей, умінь, які дозволяють долати життєві труднощі. Необхідно забезпечити стремління і спроможність до праці для себе і для інших, отже, треба зміцнити зв’язок з іншими людьми, – наголошує О.Потебня.

Іншою стороною гуманістичної педагогіки вченого є *аксіологія освіти*, розуміння феномену освіти як самоцінності, імперативу духовного зростання людини. Освіта в інтерпретації мислителя – єдиний універсальний засіб

досягнення інтелектуально–моральної свободи людини, її особистої автономії і щастя. Без свідомості (усвідомлення) не було б ні зв'язку між людьми, ні руху вперед (прогресу, історії); життя людини було б вічним повторенням тісного кола явищ, встановлених зовнішніми обставинами; усвідомлення відбувається за допомогою слова і мистецтва, – відзначає О.Потебня.

Реалізація культурно–гуманістичних функцій освіти обумовлює необмежений у соціокультурному просторі демократично організований, інтенсивний освітній процес, у центрі якого перебуває особистість учня. Освіта є засобом трансляції культури, завдяки чому людина виконує перетворювальну функцію. Інтегруючись у суспільство через механізм інтерналізації загальноприйнятих норм, відношень, осмислення культурного досвіду людства, людина прилучається до історичного простору, який витворюється лише зусиллями багатьох поколінь.

Виокремлюється й інша ціннісна засада гуманістичної педагогіки О.Потебні – *пріоритет виховання, поваги до рідного народу, його культури, історії, прагнення до збереження й удосконалення рідної мови*. Усвідомлення народності передбачає пожертвування особистих інтересів на користь народу, – відзначає педагог–мислитель. У листі до І.Белікова, аналізуючи стан українського суспільства на початок 1860–х років, він стверджував: “Если не спасет идея национальности, которая одна способна пробудит и любовь к науке и искусству и разумные гражданские стремления, то университет осужден на продолжительное ничтожество. Разобщенность предполагает в лицах, составляющих общество, преобладание эгоистичных стремлений... Единственно прочный прогресс тот, который начинается с личностей и от них расходится кругами, который идет изнутри общества” [176, 56].

О.Потебня розуміє особистість цілісно, як мікрокосм, що єднає світ і свідомість, буття і пізнання, індивідуальне і народне, ірраціональне і смислове. Особистість як окремих світ, індивідуальна природа, самобутня істота цінна своєю унікальністю, неповторністю, єдністю, але вона можлива у співбутті з іншими особистостями. Екзистенційне бачення людини у світі, багатовимірності самого світу, що розтлумачується мислителем як полілог поколінь, як співіснування істотно різних світоспоглядань (мов) засвідчило діалектичність усіх його теоретичних побудов.

Фундаментальним положенням теоретичних зведень О.Потебні є принцип *народності виховання*, розтлумачений дослідником через призму розуміння мови як компоненту культури, духовного життя народу.

Розробка національної ідеї, яка викристалізувалася українською громадськістю впродовж ХІХ ст. в процесі національно–визвольного руху, – це пошук смислу існування народу, процес пізнання народного буття, усвідомлення народу як феномену.

В історії педагогічної науки найвиразніше ідею народності виховання сформулювали К.Д.Ушинський (“Про народність у громадському вихованні”, “Рідне слово”) та О.В.Духнович (“Народна педагогія в пользу училищ і учителей сельських”). Для корифеїв вітчизняної педагогічної думки принцип народності – базове положення у побудові теорії освіти, виходячи з якого

школа і виховання можуть і повинні будуватися лише у повній відповідності з особливостями і потребами рідної країни, нації, народу, тому вони вимагали створення школи, доступної для народу, керованої самим народом, відтворюючої його інтереси.

Поняття народності виховання для О.Потебні визначається мовою, традиція народу міститься “переважно у мові”; це твердження є основою поглядів дослідника на народність і народ, виявляється у різних його працях, в яких розкрито генезис й етимологію, внутрішні аспекти ідеї народності виховання, нерозривно пов’язані з мовою, яка слугує вираженню думки, є найважливішим засобом “преобразования первоначальных, доязычных элементов мысли” [158, 163].

Акценти О.Потебні на етнічній ідентифікації, “свідомості народної єдності”, засвідчують мисленнєве ототожнення особистості з сучасною для неї спільнотою, яка об’єднується мовно; людина розуміє себе часткою етносу. Для мовознавця етнічна ідентифікація аксіологічна: її цінність у тому, що вона єднає, центрує суб’єктивність різних свідомостей. Етнічна самобутність – не якась ірраціональна сила, а цілком природне, психологічно вмотивоване явище. Особливість і своєрідність народів існує не всупереч їх взаємному впливу.

Хоча О.Потебня найвагоміший науковий внесок зробив у розвиток російської мови (бо того вимагали тогочасні суспільні відносини в Російській імперії), він завжди пам’ятав українське походження. Він вбачав серйозну шкоду для української нації у надмірному зростанні кількості відступників, що тяглися до російського, бо вважав цей процес не наслідком природних міжнаціональних взаємин, а результатом застосування примусових засобів: “Вообще денационализация сводится на *дурное воспитание* (підкреслення О. Потебні), на нравственную болезнь: на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабою связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление” , – відзначав мислитель [176, 73].

З іншого боку, застерігає вчений, збереження народності ніколи не повинно зводитися до замкнутості, відчуття ізолювання. Природний еволюційний процес у взаємозв’язках з іншими народностями неухильно веде до змін і може викликати навіть повне “лишь бы постепенное отрицание содержания”, не спричинивши шкоди народності. Якщо між націями існує добровільна, толерантна взаємосприйнятливність у різноманітних сферах буття, то така теорія має право на існування.

Принцип народності виховання реалізується, в першу чергу, завдяки навчанню рідною мовою, що передбачає вироблення в учня вміння говорити рідною мовою, мислити рідною мовою, “чтобы довести до сознания ученика тот путь, по которому принуждена направляться его мысль именно в силу того, что он говорит и думает на отечественном языке” (виділено О. Потебнею) [163, 204]. Якщо ми говоримо, що слово “стіл” означає предмет, а “стоїть” – дію, то це означає, що за властивістю нашої мови кожна думка

розподіляється за цими категоріями предмета, дії, ознаки тощо, і як би хтось не прагнув спрямувати нашу думку в інше русло, вона змушена йти по ньому. Ця риса мови – національна, наголошує О.Потебня. І, якщо у німців та інших народів зустрічаються такі ж чи відповідні категорії, то лише тому, що німці і росіяни – близькі родичі; якщо ж взяти, наприклад, татар чи фінів, то побачимо, що думка у них плине іншим шляхом [163, 204].

У рецензії на збірник Я.Ф.Головацького “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”, О.Потебня відзначав, що іншомовна школа призначена готувати з свідомості учнів рід палімпсесту, до того ж її учні за рівності інших умов будуть відставати від тих, хто відразу навчається рідною мовою [161, 12].

Саме рідна школа розуміється вченим як підвалина формування духовності, освіченості, культури, моральної відповідальності і свободи людини. У листі до Олени Штейн, характеризуючи проблему двомовності у ранньому дитинстві, О.Потебня робить висновок: “надо учить дитя уму, выбравши для этого один инструмент, т. е. язык матери. В первые годы (до школы) мать должна больше говорить на этом языке с ребенком и заставляют его рассказывать и болтать. Это будет наилучшая подготовка к жизни, наиболее рациональная подготовка мыслителя, ученого или практического деятеля” [176, 140]. Тут же він рішуче картає не лише чужомовну школу, а й будь-яку освіту, що ґрунтується на багатомовності; російську школу, в якій 10-11-річні хлопчики змушені були одночасно вивчати аж п’ять мов, називає “идиотской”. Заведений у дворянських колах звичай змушувати дитину змалечку вивчати кілька мов, за переконанням О.Потебні, – традиція шкідлива, бо з такого виховання “не выходило бы такое подавляющее количество дураков” [Там же].

Рациональне вивчення іноземних мов мало б передбачати, на думку О.Потебні, два завдання: 1) практичне (для торгівельних та інших відносин); 2) “для расширения пределов мысли”. У ранньому дитинстві ці завдання не є актуальними і іноземне слово, стаючи поряд з рідним, нічого не додає до знання, проте, як стороннє мертве тіло в організмі, загальмовує і спотворює діяльність цього організму. А далі він безпосередньо пише про українців, які змушені змалку навчатися нерідною мовою: “Страны, в которых связь единства языка разорвана, как Малороссия, в некоторых отношениях сами осуждены на гибель и принесут погибель другим. Это великое море горя” [176, 140].

У статті “Язык и народность” О.Потебня переконливо доводить безпідставність тверджень ворогів української нації про те, що успіхи людської цивілізації, спрямовані на вивчення природи, і наслідування, яке притаманне людині від природи, є вирішальними чинниками нівелювання націй і народностей. Навпаки, “цивилизация не только сама по себе не сглаживает народностей, но содействует их укреплению” [158, 175].

О.Потебня був переконаний у тому, що в майбутньому для українського народу і його мови наступлять кращі часи. Люди, зазвичай, не відмовляються від своєї мови, оскільки їм властивий неусвідомлений страх отримати спустошення власної свідомості, відзначав педагог [158, 171].

Мови різноманітні не лише за ступенем своєї зручності для думки, але й якісно, тобто так, що дві окремі мови можуть мати однаковий ступінь

досконалості при глибокій різниці будови. За концепцією О.Потебні, дві різні мови відмінні саме за своєю будовою; вони є глибоко різноманітними системами прийомів мислення (українець і росіянин при аналізі одного й того ж явища користуються різними прийомами мислення). Коли дві особи, які розмовляють певною мовою, розуміють одна одну, то зміст даного слова в обох різний, але уявлення настільки схожі, що може без помітної шкоди для дослідження прийматись за тотожне. Особи, які спілкуються однією мовою, з допомогою даного слова трактують різноманітні в кожному з них змісті цього слова під одним кутом, з однієї й тієї ж точки. При переході на іншу мову процес ускладнюється, бо тут не лише зміст, а й уявлення різні: вони є найважливішим засобом перетворення початкових, домовних елементів думки, засобом її формування й розвитку.

Розкриваючи значення мови для утворення думки, О.Потебня порівнював мову з зором. Як найменші зміни в будові ока і діяльності зорових нервів неминуче дають інші сприйняття і цим впливають на світосприйняття людини, так і кожна дрібниця в будові мови повинна давати особливі комбінації елементів думки. Вплив будь-якої дрібнички мови на думку своєрідний, єдиний і нічим не замінний [158, 163-164].

Переклад з однієї мови на іншу являє собою не передачу певної думки, а збудження іншої, відмінної, стосується не лише самостійних мов, але й наріч однієї й тієї ж мови, що мають надзвичайно багато спільного.

Аналізуючи проблему впливу іноземних мов на формування національної свідомості, О.Потебня відзначав: “Даже в школе переводы с иностранных языков на отечественный, при соблюдении некоторых условий, оказывается могущественным средством укрепления учащихся в духе и преданиях отечественного языка и возбуждения самостоятельного творчества на этом языке” [158, 169].

О.Потебня критикує заможні верстви Російської імперії за схилення перед іноземними мовами. Такі росіяни розглядають знання іноземних мов як засіб відрізнити себе від “чорного люду” і як засіб спілкування з іноземцями. Причому, в мові вони вбачають лише звуки, а не думку, а тому заради правильної вимови розпочинають навчання з раннього дитинства і “как во времена «Недоросля», поручают детей Вральманам. Так, из детей с порядочными способностями делаются полуидиоты, живые памятники бессмыслия и душевного холопства родителей”, - наголошував О.Потебня [158, 170]. Таке явище було поширеним наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли російська літературна мова була лише надбанням любителів словесності. Багато російських державних чиновників, прекрасно володіючи французькою мовою, писали російською мовою найнезграбнішим, варварським способом.

Оригінальною є думка О.Потебні про те, що знання двох мов у ранньому дитинстві не являє собою володіння двома системами зображення і повідомлення одного й того ж кола думок, а роздвоює це коло і наперед ускладнює досягнення цільності світоспоглядання, заважає науковій абстракції. “Если язык школы отличен от языка семейства, то следует ожидать, что школа и домашняя жизнь не будут приведены в гармоничные отношения, но будут сталкиваться и бороться друг с другом. Ребенок, говорящий: “du pain” к родителям и гувернантке и (тайком) “хлебца” к прислуге, имеет два различные понятия о хлебе” [158, 167], – відзначає педагог-мовознавець.

Людина, яка володіє двома мовами, переходячи від однієї мови до іншої, змінює характер і спрямування плину власної думки, причому так, що зміцнення її волі лише змінює річище думки, а на подальший плін її має лише посередній вплив. Це певною мірою усвідомлювалося і раніше (граматика М. Ломоносова). Якщо дві або декілька мов є звичними для того, хто говорить, то разом зі зміною змісту думки невимушено, мимовільно він звертається то до

однієї, то до іншої мови. Подібне можна спостерігати у деяких західно–російських грамотах, вказує О.Потебня, в яких вибивається то польський, то малоросійський, то церковно–слов’янський струмінь [158, 164].

Духовно–культурне життя людини, становлення її свідомості, виявлення психічних новоутворень – не автономний і ізольований процес, а детермінований навколишнім світом, суспільною взаємодією і культурно–цивілізаційною рефлексією феномен. За теорією О.Потебні, зовнішнє середовище визначає не тільки чуттєве відображення реальності людиною, емпіричне освоєння дійсності, але й слугує основою раціонального пізнання. Принцип *соціокультурної детермінованості* пізнання учений розглядав як всезагальний принцип зв’язку явищ об’єктивної дійсності.

У вченні О.Потебні мова аналізується у нерозривній єдності з людиною, при цьому визнається: 1) єдність людини і природи (світу, Всесвіту); 2) єдність людини і суспільства; 3) єдність у людині природного і соціального начал; 4) єдність у людській психіці несвідомого і свідомого, пізнавальних та емоційно–вольових компонентів свідомості, чуттєвого й раціонального відображення дійсності; 5) єдність загального, особливого й окремого у людині, тобто її загальнолюдських, групових (насамперед національних) та індивідуальних властивостей [84, 5].

У наш час одним з найактуальніших завдань є вивчення людського чинника у мові з метою забезпечення можливості адаптації людини до постійно змінюваних умов існування, пошуку відповіді на будь–яку пізнавальну потребу людини, оцінки зміни у розвитку суспільства. Людина ніколи не досягла б сучасного рівня розвитку, не маючи такого могутнього засобу, як мова.

Специфічною складовою пізнавальної діяльності людини, спрямованої на вивчення суспільства і природи та їх перетворення, *активності людської свідомості* є мистецтво – “засіб творення думки”. Створюючи образ, письменник не втілює готову ідею, навпаки – ідея як передумова, як ґрунт образу виникає у процесі акту творчості. Ідея народжується в образі і не може бути витягнена з нього та сформульована у понятті чи в іншому образі. У мистецтві О.Потебня шукає підтвердження думки про мову як творчу діяльність: “Искусство есть язык художника, и, как посредством слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить в нем его собственную, так нельзя ее сообщить и в произведении искусства; поэтому содержание этого последнего (когда оно окончено) развивается уже не в художнике, а в понимающих” [172, 27].

Питання про специфіку мистецтва О.Потебня розглядає у зв’язку з загальними закономірностями розвитку мислення, а саме: специфікою міфологічної свідомості як нерозчленованості образної й поняттєвої сторін її мови, специфікою форм художньо–поетичного мислення, в якому значення розкривається через образ, і наукового мислення, в якому значення переважає над образом. Підходячи до мистецтва слова з погляду гносеологічного розуміння природи образу, дослідник сприяє проникненню у сутність творчого процесу, пояснює соціально–історичні основи художньої творчості та її комунікаційну функцію, психологічні механізми сприймання художніх творів,

евристичну роль художнього образу. Розвиваючи думку про те, що мистецтво є творчістю у тому ж сенсі, що й слово, вчений ігнорує корінну відмінність між словом і твором мистецтва, яка полягає в особливостях виконання ними комунікативної функції. Ототожнення слова і твору мистецтва у даному випадку є методологічно неможливим: спілкування людей за допомогою мови і спілкування за допомогою мистецтва відмінні одне від одного.

З мистецьких творів лише поетичні найтриваліші в обігу людського суспільства. О.Потебня пояснює це тим, що завдяки величезній гнучкості символічної структури, поетичний твір придатний до безмежного оновлення. Властивість поезії містити загадку (символ), яку читач повинен доповнити і відгадати у конкретно–смісловому плані, забезпечує її “вічність”. Інтерес науковця сконцентрований переважно на розкритті креативної сутності суб’єкта пізнання, виявленні механізмів перетворення даних чуттєвого досвіду свідомістю людини і зворотнього зв’язку практично обумовленого пізнання з об’єктивною дійсністю.

Художній твір аналогічний природі слова; він є не лише засобом вираження готової думки, а водночас і способом створення останньої. Не від ідеї до вираження йде митець слова, а навпаки, сам художній твір у процесі творення, формування образів роз’яснює автору ідею (смісл, мораль) того художнього змісту, творцем якого він є. Зміст художнього твору багатозначний настільки, за О.Потебнею, що можна говорити про множину змістів, які змінюють один одного у процесі історичного побутування твору.

Теза про рухливість об’єктивного смислового ряду (“внутрішніх форм”) стосується насамперед читача, який творить разом з автором, підставляючи у твір нові змісти. У праці “Мысль и язык” О.Потебня концентрує увагу на етапах здійснення творчості від виокремлення з дійсності комплексу явищ, фактів, споріднених або протилежних поглядам митця на світ, через входження об’єктивної інформації у свідомість письменника до її перевтілення у конкретно–чуттєву форму художнього образу й сприйняття реципієнтом, який фактично є співавтором, бо відбирає з тексту суголосне власній психофізіології, перетворюючи його у свідомості. Оскільки автор і реципієнт є постійно внутрішньо змінними, що й зумовлює існування безмежної кількості інтерпретацій тексту, то у кожний момент їх існування текст одночасно той самий і інший. Художній твір у сталому, закінченому вигляді, згідно з теорією О.Потебні, не існує взагалі, він завжди перебуває у процесі безперервної трансформації.

Світ для креативного відношення постає як у собі самому незавершений, неповний, недобудований, і саме з позицій такого відношення суб’єкт бере на себе зобов’язаність будувати світ далі (точніше добудовувати). Звідси з’являється здатність до корінних новоутворень у світі, але не заради утилітарно–людської користі чи своємірної “самооригінальності”, а заради всесвітньої, безмежної об’єктивної діалектики як діалектики вічного удосконалення, космогенезу. Недоступний людині зміст буття відкривається їй, проблематизується лише тоді і тією мірою, якою сама людина оновлюється власними трансцендентальними пластами буття, тобто креативне відношення є

насамперед не мислительно–когнітивне, а буттєве (онтологічне) відношення. Креативне відношення завжди сприймає світ таким, як нібито він утворювався знову, навіть якщо і не привносить у нього нічого нового. У процесі розуміння якогось твору суб'єкт повинен побудувати його або надати йому модифікованого прочитання.

О.Потебня акцентує увагу й на об'єктивно–суб'єктивній сутності чуттєвого образу: суб'єктивність його у тому, що він є результатом винятково індивідуальної творчої діяльності і у свідомості кожної людини витворюється своєрідно; об'єктивний же він тому, що з'являється лише при певних впливах зовнішніх явищ. Дослідник глибоко проникає у пізнання суспільної сутності суб'єкта, його зв'язку з естетичним об'єктом. Розглядаючи суб'єкт як соціально–психічний індивід, він виходить з якісної визначеності об'єкта як результату пізнавальної діяльності митця. Розуміючи творчу діяльність як діяльність для себе, для вираження власного внутрішнього світу думок і почуттів, О.Потебня підкреслював залежність цього світу від істинності відображення реальності. Життєвість художніх творів обумовлена їх суспільною актуальністю, співзвучністю їх проблематики з проблемами, які хвилюють майбутні покоління. Між об'єктом і суб'єктом існують реальні відносини, через які розкриваються різні сторони твору. Характер цього розкриття визначається суб'єктом, у той час як об'єкт завжди виступає як єдність усіх властивих йому якостей. Зі зміною суб'єкта змінюються й реальні відносини між ним і об'єктом та характер розкриття різних його сторін.

Значну увагу О.Потебня приділяє аналізу ролі мови у створенні міфів і походженні міфології. Існуючі форми думки – поезія і проза – є результатом розвитку міфологічного світобачення, яке у синкретичному вигляді містило у собі погляди первісних людей на явища природи і життя, першопочатки наукових знань, релігійні уявлення та художньо–естетичне відчуття народу.

Міфологічне мислення, згідно з вченням О.Потебні, властиве людям усіх епох, які перебувають на відомому ступені розвитку думки, і це мислення є єдино можливим, необхідним, раціональним. Воно виникає тоді, коли вже є мова, яка об'єктивує думку, функціонує як засіб утворення загальних понять. Міфологія виникає як відображення і інтерпретація явищ матеріального світу, тому міфічний образ – не випадкова довільна комбінація чуттєвих даних у свідомості, а закономірний їх синтез, що здавався людям найбільш відповідним до дійсності. Образи міфічних героїв та взаємовідносини між ними, на думку мовознавця, відображають земне життя людини та її суспільні відносини.

Міф не існує поза словом. Вирішальне значення для виникнення міфології мала внутрішня форма слова, яка часто виступала посередником між тим, що пояснювалося, і тим, що пояснювало, при цьому в якості пояснюючих запасів думки виступали спостереження і досвід.

Міф у розумінні О.Потебні споріднений з науковим мисленням у тому відношенні, що він є акт свідомої думки, акт пізнання, пояснення невідомого за допомогою сукупності раніше даних ознак, об'єднаних і доведених до свідомості словом чи образом [172, 13]. У процесі міфоутворення, як і у науковому мисленні, значна роль відводиться мисленню за аналогією.

Міф є словесним вираженням пояснення, при якому образ (який має суб'єктивне значення) наділяється об'єктивністю, дійсним буттям. Звідси специфічною рисою міфа є ототожнення образу й предмета, суб'єктивного й об'єктивного, внутрішнього й зовнішнього; це мислення формальне у тому розумінні, що воно не виключає жодного змісту (релігійного, наукового, філософського). Удосконалення пізнавальних здібностей людини приводить до виникнення неміфічного мислення, відмінність якого полягає у тому, що “чем немифичнее мышление, тем явственнее сознается, что прежнее содержание нашей мысли есть только субъективное средство познания” [172, 13].

О.Потебня виділяє два види міфів, що характеризують різні етапи у розвитку людської свідомості: 1) міфи–порівняння, які пояснюють одні предмети і явища за допомогою інших; такі міфи є основою поетичного жанру народної творчості; 2) релігійні міфи, які потребують виконання обрядів, – пояснення явищ дією вищих сил та істот. Подальший прогрес думки, пов'язаний з подоланням міфологічної свідомості, обумовлює біфуркацію функціональності мови.

У неміфічному мисленні, на думку дослідника, слово виявляється у двох формах: в одному випадку слово зберігає зв'язок з живими уявленнями, а в іншому – втрачає, тому виникає розмежування поезії і прози, залежне від стану розвитку слова і мови. Оскільки прозаїчні елементи мови похідні, О.Потебня задається питанням, чи не буде коли–небудь поезія взагалі витіснена прозою, а мистецтво – наукою, і заперечує: незважаючи на розвиток науки, образність мови не зменшується, адже постійно утворюються нові слова, а обов'язковою умовою їх виникнення є життєвість уявлення. Педагог–мовознавець формулює оригінальне положення: якщо наука роздроблює світ, щоб укласти його у струнку систему понять, то поезія підказує недосяжне засобами аналізу знання гармонії світу своїми конкретними образами, сила яких у заміні безкінечної множини сприйнятів єдністю уявлення.

Таким чином, найважливішими педагогічними ідеями у творчій спадщині О.Потебні є: принципи гуманізму, антропоцентричності, реалізму, народності, соціокультурної детермінованості, активності людської свідомості; ідея про нероздільність усіх структурно–утворюючих факторів мови й літератури із загальним рухом людської думки в її історичному розвитку; ідея порівняння та історизму в осмисленні синтаксичної, психологічної, педагогічної чи будь–якої іншої системи, ідея широкого педагогічного значення мови.

3.2. Роль рідної мови у формуванні української ідентичності у творчості О. О.Потебні

Питання пізнавальної цінності мовного моделювання дійсності, словесного підтексту думки, вербального бачення світу, його лінгвістичної проекції у свідомості людей тією чи іншою мірою перебували в руслі дослідницьких інтересів філософів, мовознавців, антропологів протягом багатьох сторіч. Досеміотична теорія пізнання (І.Кант, класичний позитивізм, герменевтика Ф.Шлейєрмахера і В.Дільтея) розглядала проблеми пізнання у межах відношення суб'єкт–об'єкт, залишаючи поза увагою те, що суб'єкт–об'єктне відношення аперцептивного пізнання опосередковане знаковою системою відношення суб'єкт–суб'єкт, тобто інтерпретативним пізнанням. Тільки семіотична трансформація теорії пізнання (Ч.Пірс, герменевтика М.Хайдеггера і Г.Гадамера, К.–О.Апель) поставила у центр уваги реального суб'єкта використання знакових систем, а не чисту свідомість. Ідея трансцендентальної комунікації, як і ідея герменевтичного кола, закладеного у підвалину будь-якого розуміння, пояснюють не лише процес пізнання, а розкривають насамперед екзистенційні передструктури буття.

Концепція лінгвістичної відносності бере початки у працях німецького державного діяча й мовознавця В.Гумбольдта. Його лінгвістичні погляди формувалися не тільки на основі нових філософських позицій, але й як філософська інтерпретація фактів мовної дійсності. Висунута В.Гумбольдтом ідея “внутрішньої форми” мови означала, що у самій мові закладений суб'єктивний погляд на світ, який контролює формування понять про об'єктивну дійсність. Розглядаючи проблему взаємовідношення людських мов і духовного розвитку людства, В.Гумбольдт відстоював тезу про те, що природа мови обумовлює мислительну функцію людини; мислення людини до певної міри визначається тією мовою, якою вона виражає свої думки, у кожній мові закладений певний світогляд. Тоді сприйняття і діяльність людей пояснюються уявленням про навколишній світ, яке цілком обумовлене мовою.

Наслідуючи В.Гумбольдта, О.Потебня визначив мовний зміст як форму, символ, спосіб уявлення і усвідомлення позамовного змісту. Під позамовним змістом розуміється: 1) думка, відірвана від зв'язку із словесним вираженням, або “інваріантний” смисловий зміст; 2) особистий чи особистісно–об'єктивний зміст, який складає приналежність тільки особи й у кожній особі різний, а самою особою сприймається за щось існуюче поза нею. Наприклад, у реченні “Если он не вернется, мы погибли” содержание языка имеет категорию прошедшего времени – “погибли”, тогда как объективная мысль есть будущее; первая есть форма, второе — содержание, но не языка, а мысли” [152, 119].

В аналітичній філософії у вирішенні проблеми “мова і дійсність” вирізняються дві лінії. У першій половині ХХ ст. переважає трактування мови як “образу реальності”, за останні десятиріччя здатність мови співвідноситися з дійсністю розглядається в рамках загальнішої проблеми “мова і діяльність”.

Для першої тенденції характерне пряме і безпосереднє співвідношення мови з дійсністю – крім процесів практичної і пізнавальної діяльності людей,

які детермінують її відношення. Таке трактування мови називають “реалістичним”. В його межах позначення розглядається як головне і вихідне відношення у мові, тлумачиться як простий (нічим не опосередкований) зв’язок слова з безпосередньо даним об’єктом. Вираженням “реалістичного” підходу є онтологічне трактування мовного існування, зведення об’єктів мовного вказування до “реально існуючого”. Послідовним здійсненням “реалістичних” принципів був “логічний атомізм” Б.Расела і Л.Вітгенштейна. Головним пунктом програми “логічного атомізму” була розробка логічної мови, структура якої відображала б структуру світу. За Б.Раселом, у логічно досконалій мові речення однозначно відповідають фактам, слова – конститuentам фактів; існує одне і тільки одне слово для кожного простого об’єкта; все, що не є простим, виражається комбінацією слів.

Представники іншого напрямку визначають мову як засіб категоризації реальності (аналізу, синтезу, класифікації і т.п.), при цьому мовні засоби усвідомлення світу не є довільними “конструктивними проектами духу”, вони детерміновані соціально–практично. Мова має дві основні функції – комунікативну і сигніфікативну, завдяки яким вона є і засобом спілкування, і формою існування думки, свідомості. *Узагальнюючи, класифікуючи, мова за своєю сутністю є першою елементарною формою знання.* Через посередність мови і мовлення суспільство формує мислення людини і визначає структуру її свідомості. Саме формулювання думки у слові приводить до розуміння: формулюючись, думка формується.

Мислення і мова виявляються ключем до розуміння природи людської свідомості. Слово відіграє центральну роль у свідомості в цілому, а не в окремих її функціях. Слово і є у свідомості те, що, за виразом Л.Фейєрбаха, абсолютно неможливе для однієї людини і можливе для двох. Воно є найпрямішим вираженням історичної природи людської свідомості. Слово відноситься до свідомості, як жива клітина до організму, як атом до космосу, воно є мікрокосм свідомості. Для того, щоб пояснити найскладніші форми свідомого життя людини, необхідно вийти за межі організму, шукати джерела свідомої діяльності і “категоріальної” поведінки не у глибинах мозку і не у глибинах духу, а у зовнішніх умовах існування, насамперед у зовнішніх умовах суспільного життя, у соціально–історичних формах існування людини.

Виникнення мови привело до появи цілої системи кодів, які позначали предмети і дії; пізніше система кодів стала виділяти ознаки предметів і дій та їх відношення, і, нарешті, утворилися складні синтаксичні коди речень, що могли формулювати складні форми висловлювань. Мова, яка спочатку була глибоко пов’язана з практикою, вплетена у практику і мала “симпрактичний” характер, поступово стала виокремлюватися від практики і містити у собі систему кодів, достатніх для передачі будь–якої інформації. У процесі суспільної історії мова виявилася вирішальним знаряддям людського пізнання, завдяки якому людина змогла вийти за межі чуттєвого досвіду, виокремити ознаки, сформулювати відомі узагальнення і категорії. Можна сказати, що якби у людини не було праці й мови, у неї не було б абстрактного “категоріального” мислення.

Сягаючи глибинних пластів української ментальності, закодованої в мові та фольклорі, О.Потебня звертається до генезису понять народ, народність, національність. Зокрема відзначає, що слово *народ* походить від одиничного значення “народження” (людина) і тяжіє до узагальненого значення (багатьох людей); *народність* є те, чим один народ відрізняється від іншого. “Не по единству происхождения, и не по сходству внешнего типа мы называем народ - народом“ [158, 186]. Народна єдність “не состоит ни в географическом единстве территории, ни в государственном, ни в религиозном единстве, ни в сходстве внешнего образа жизни, пищи, одежды, характера построек, нравов, обычаев, ни в степени экономического, юридического, научного и художественного развития... , единственная примета, по которой мы узнаем народ и вместе с тем единственное, незаменимое ничем и непременное условие существования народа есть единство языка” – відзначав О.Потебня [158, 186-187].

Знецінюючи метафізичний погляд на мову як на засіб вираження готових думок, незалежних від мови, як на зовнішній прояв тільки незмінних загальнолюдських форм думки, О.Потебня формулює множинну визначень мови, які взаємно доповнюють одне одного, й окреслює систему функцій, притаманних мові. “Язык есть необходимое условие мысли отдельного лица, даже в полном уединении, потому что понятие образуется только посредством слова, а без понятия невозможно истинное мышление. Однако в действительности язык развивается только в обществе, и притом не только потому, что человек есть всегда часть целого, к которому принадлежит, именно своего племени, народа, человечества не только вследствие необходимости взаимного понимания, как условия возможности общественных предприятий, но и потому, что человек понимает самого себя только испытавши на других людях понятность своих слов” [158, 27], – стверджує педагог–мовознавець, виокремлюючи одну з основних функцій мови – *сигніфікативну* (або *семантичну*) і, розглядаючи мову як форму існування думки, що знаменує собою перехід від несвідомості до свідомості.

Визнаючи ідею активності людської свідомості, О.Потебня розвиває теорію В.Гумбольдта про мову як діяльність, необхідну умову думки, про її творчу сутність, про суперечливу єдність у мові суб’єктивного й об’єктивного, індивідуального й соціального начал.

З функціональної точки зору, мова є засобом пізнання людиною світу і самої себе (*гносеологічна* функція), а тому і засобом спілкування (*комунікативна* функція). Взавши за основу принципи історичного мовознавства, розглядаючи історію мислення у зв’язку з еволюцією мови, О.Потебня зробив висновок про те, що елементи мови є актами думки, в яких звукова форма вказує на значення. Роль мови у психічній діяльності полягає в тому, що уявлення про зміст звукового сигналу, або аперцепція у слові, є головною передумовою самосвідомості. “Слово не есть внешняя прибавка к готовой уже в человеческой душе идее необходимости. Оно есть вытекающее из глубины человеческой природы средство создавать эту идею, потому что только посредством него происходит и разложение мысли. Как в слове человек сознает свою мысль, так в нем же прежде всего он видит ту законность,

которую потом переносит на мир. Мысль, вскормленная словом, начинает относиться непосредственно к самим понятиям, в них находит искомое знание, на слово же начинает смотреть как на посторонний и произвольный знак, и представляет специальной науке искать необходимости в целом здании языка и в каждом отдельном его камне” [158, 114–115].

Гносеологічна функція мови детально проаналізована О.Потебнею у творах “Мысль и язык” та “О национализме”. Мова “есть орудие сознания и элементарной обработки мысли, и, как орудие, условливает приемы умственной работы и, до некоторой степени, ее совершенство; но пределы ее усовершенности не могут быть указаны наперед. Поэтому народность, т.е. то, что делает известный народ народом, состоит не в том, что выражается языком, а в том, *как* выражается” [158, 187], - наголошував педагог-мовознавець.

Мова є засобом не стільки виражати вже відому (готову) істину, скільки відкривати раніше невідому, – стверджує О.Потебня, доводячи, що мова – один з найпотужніших факторів наближення і досягнення об’єктивної думки, тобто істини. Мова існує у формі творчості, діяльності, спрямованої до пізнання. Жодна міра людського знання неможлива без слова, відзначає дослідник в іншій науковій праці “Слово и миф” [163, 269].

О.Потебня розрізняє поняття мова і мовлення. “Речь... существует лишь как часть большего целого, именно языка. Для понимания речи нужно присутствие в душе многочисленных отношений данных в той речи явлений к другим, которые в самый момент речи остаются, как говорят, ”за порогом сознания”, не освещаясь полным его светом” [163, 34–35]. Мовлення – це частинна реалізація мови, жива й конкретна форма творчого її втілення. Справжнє існування слова здійснюється лише в мовленні. Речення – це основний організаційний осередок мовлення. Воно повинно вивчатися з точки зору формально–граматичної структури. У мові все оформлено. “Формальность языка есть существование в нем общих разрядов, по которым распределяется частное содержание языка одновременно с своим появлением мысли” [158, 53]. Ці загальні розряди, або інакше формальні категорії мови, зовсім не співпадають з логічними категоріями мислення. Граматичних категорій незрівнянно більше, ніж логічних, стверджує вчений. Граматичні категорії, що формують граматичний ряд, розрізняються за мовами. Ці індивідуальні відмінності у мовах “не могут быть понятны логической грамматике, потому что логические категории, навязываемые ею языку, народных различий не имеют” [158, 62].

Генетично мова є однією з форм мислення, яка з’являється на певному ступені його розвитку і знаменує собою становлення людської свідомості, оскільки свідомо розумова діяльність людини поза мовою неможлива. Розрізнення у слові зовнішньої форми (членоподільного звука), змісту, об’єктивованого за його допомогою, та внутрішньої форми, яка виступає як найближче етимологічне значення слова і спосіб передачі змісту, стає для О. Потебні основою пояснення не тільки природи слова, а й структури художнього твору, мистецтва в цілому, феномена творчості.

Мова не просто впливає на думку, вона ще й могутній засіб подальшого розвитку думки, й суттєва умова її удосконалення. Розвиваючи думку, мова й сама змінюється з часом під впливом діючої на неї думки.

За своєю будовою мова є системою знаків, придатною до безмежного розширення. Теорію мовного змісту О.Потебня розробляє у пристосованому до слова вигляді. У слові мовознавець розрізняє три елементи: 1) членоподільний звук; 2) значення, яке об'єктивується за допомогою звука; 3) внутрішню форму – і на цій основі розкриває знакову природу слова. Звук – це зовнішня форма знака, “членораздельный звук определяется тем, для чего он годится... Другого определения членораздельному звуку найти нельзя. В природе он встречается только в человеческой речи, служит только для изображения мысли, а потому только от свойств мысли заимствует все свои признаки” [158, 67].

Утворення слова є надзвичайно складним процесом. На початковому етапі має місце просте відображення відчуття у звуці, таке, наприклад, як у дитини, яка сама під впливом болю утворює комбінацію “вава”. Потім – утворення звуку, коли дитина помітила, яку саме дію здійснює її звук; достатньо їй почути свій звук вава від іншої людини, щоб згадати спочатку свій попередній звук, а потім вже біль і предмет, що його викликав.

Кожне значення історично похідне від попереднього значення, на яке вказує внутрішня форма (етимологічне значення) як ознака–посередник між старим та новим значенням. Внутрішня форма виникає синхронно з розумінням. Не важко вивести з аналізу слів будь-якої мови, що слово виражає не всю думку, яка приймається за його зміст, а лише одну її ознаку. Образ стола може мати багато ознак, але слово стіл означає лише простлане (корінь стл, той же, що й у дієслові стлати), пояснює О.Потебня.

Таке розуміння значення слова, особливо, якщо воно було доповнене вказівкою на зв'язок історії значень слова з історією суспільства, народу, не втрачає свого значення й нині. “Ближайшее значение слова народное, между тем дальнейшее, у каждого различно по качеству и количеству элементов, – лично. Из личного понимания возникает высшая объективность мысли, научная, но не иначе, как при посредстве народного понимания, т.е. языка и средств, создание коих обусловлено существованием языка”, – відзначає О.Потебня [158, 8–9].

У системному аналізі мови О.Потебня не ігнорує її *експресивну* функцію, адже мова – це компонент духовного життя народу, універсальний засіб вираження внутрішнього світу людини, а відтак аксіологічний показник стану суспільства. Беручи за основу лінгвістичну теорію, вчений звів множину побудов у галузі поезики та естетики. Не випадково його найбільш важливі ідеї у цьому відношенні (про ізоморфізм слова художньому твору, внутрішньої форми слова – образу у художньому творі) базуються на мовознавчих категоріях. Поетичність мови дослідник розглядає через призму символізму, знаходить наявність у художньому творі тотожних слову “стихій”: 1) зміст (чи ідея), що відповідає чуттєвому образу або розвинутому з нього поняттю; 2) внутрішня форма, образ, який вказує на зміст і відповідає уявленню; 3) зовнішня форма, в якій об'єктивується художній образ [158, 128].

Дослідження О.Потебні у сфері символіки мови і художньої творчості не тільки проклали міст від загального мовознавства до теорії літератури і сприяли становленню школи послідовників мовознавця (Д.М.Овсянико–Куликовський, В.І.Харцієв, Б.О.Лезін, О.В.Ветухов та інші), але й привернули на початку ХХ ст. пильну увагу теоретиків символізму – А.Белого, В.І.Іванова, В.Я.Брюсова, які розглядали думки та ідеї вченого як теоретичну платформу символізму. Кожен з них знаходив у О.Потебні підтвердження своїм гіпотезам: А.Белый – про “містику слова”, “теургічну функцію мистецтва”; В.Я.Брюсов – про поетичний твір як синтетичне судження; В.І.Іванов – про зв’язок поезії з фольклором. “Человек таков от природы, что только при помощи языка он добывает себе такие средства знать о своей мысли, как письменна и искусства; до этого единственным свидетелем о движении его мысли служило ему слово” [169, 269], – підсумував учений, утверджуючи *культурологічну функцію* мови.

О.Потебня вважав, що художній образ веде людину до такого пізнання, в якому здійснюється осягнення світу не тільки і не стільки суто логічним, розумовим шляхом, а переважно синтезом думки і почуття, невіддільними одне від одного. На відміну від науки створення поетичного образу і користування ним не пов’язане з емоційним хвилюванням, останнє виникає у читача не як результат “передачі” думки, а як резонанс певних настроїв автора.

Структура слова складна. Слово має предметну відповідність – означає предмет і викликає “сислове поле”, слово несе функцію певного “значення”, виділяє ознаки, узагальнює ознаки й аналізує предмет, відносить його до певної категорії і передає загальнолюдський досвід. Воно дозволяє людині виходити за межі безпосереднього сприйняття, забезпечуючи тим самим істотний для людської свідомості перебіг від чуттєвого до раціонального. Нарешті, слово виконує “лексичні функції” – входить у відомі класи смислових відношень, містить апарат, який створює потенційну необхідність зв’язку одних слів з іншими, забезпечуючи перехід від одиничних слів до їх “синсемантичних” зв’язків, визначаючи ті закони, за якими воно вступає у зв’язки з іншими словами. Усе це є важливим механізмом, який дає можливість зробити зі слова основне знаряддя свідомої діяльності людини.

Досліджуючи мову, різні жанри народної творчості, О.Потебня показує органічний зв’язок мови з психологією людини, її мисленням, яке найглибше характеризує національну специфіку народу. Народ є творцем мови. А мова – один з найістотніших і найважливіших індикаторів культури народу, його національної свідомості і самосвідомості. Народний дух породжує мову, яка найглибше характеризує національну специфіку народу, бо є однією з найголовніших ознак нації. Мова виникає природно, а не створюється штучно, не дається Богом, не є продуктом фізіологічної діяльності організму. Мова – це активна, творча, евристична діяльність, своєрідне знаряддя утворення думки. Мова є засобом творення думки, а не вираженням вже готової, мова не просте світоспоглядання, а діяльність, яка формує, складає картину світу.

Мова, її історичний розвиток, механізми функціонування обумовлені життям суспільства, його еволюцією. Процес розвитку суспільства стимулює розвиток мови: прискорює чи гальмує темпи мовних змін, сприяє перебудові

окремих елементів мовної системи, її збагаченню новими аспектами. О.Потебня наголошує: “В действительности язык развивается только в обществе... Усовершенствование языка стоит в прямом отношении к степени живости обмена мыслей в обществе, – обмена, который обуславливается сходством человеческой природы и еще более сходством между лицами, составляющими известные отделы человечества (племя, народ)” [163, 225].

Розуміючи мову як фактор реалізації передачі соціального досвіду, О.Потебня обгрунтовує ідею онтологічної *комунікативності*. Міжперсональна взаємодія виступає не лише як реальність, що безпосередньо переживається, але й як полілог буття. Слово, являючи собою духовний витвір, “архетип” мислення, слугує для людини універсальним засобом співіснування з іншими людьми, розуміння й осмислення культурно–історичного простору, передачі соціального досвіду.

Обмін інформацією пізнавального чи афективно–оцінюючого характеру відбувається у процесі взаємодії людей, у процесі спілкування. У концепції О.Потебні комунікативність виражена суспільною природою мови. На його думку, слово є не тільки продуктом індивідуальної свідомості, але й умовою соціального життя, бо мова – насамперед соціальний феномен, “язык нужен для общества, для согласного течения его дел, но он предполагает уже договор, следовательно общество и согласие” [158, 10-11].

Комунікативний процес за своїм характером діалогічний, і розуміння завжди передбачає нерозуміння, оскільки кожне мовленнєве висловлювання є творчий акт і несе на собі відбиток неповторності. “Когда два лица, говорящие на одном языке, понимают друг друга, то содержание данного слова в обоих различно, но представление настолько сходно, что может без заметного вреда для исследования приниматься за тождественное. Мы можем сказать, что говорящие на одном языке при помощи данного слова рассматривают различные в каждом из них содержания этого слова под одним углом, с одной и той же точки. При переводе на другой язык процесс усложняется, ибо здесь не только содержание, но и представление различны. Если слово одного языка не покрывает слова другого, то тем не менее могут покрывать друг друга комбинации слов, картины, чувства, возбуждаемые речью; соль их исчезает при переводе; остроты непереводимы. Даже мысль, оторванная от связи с словесным выражением, не покрывает мысли подлинника” [158, 167], – стверджує науковець. Якщо людина розмовляє двома мовами, то, змінюючи одну мову на іншу, вона змінює характер і напрям течії своєї думки; і навпаки, якщо дві чи кілька мов звичні для мовника, то, змінюючи зміст думки, він невідільно звертається то до однієї, то до іншої мови.

Основою розвитку суспільства О.Потебня вважав нагромадження й передачу знань від покоління до покоління, був глибоко переконаний у тому, що розвиток цивілізації відбувається в інтересах усього людства, теоретично обгрунтовуючи право кожного народу розвивати власну культуру і духовні здібності на принципах рівноправності і взаємоповаги.

Таким чином, одним із завдань розкриття історії розвитку мови для О.Потебні було “показать, как известные свойства известного языка отражаются в

деятельности говорящего им народа“.

Завдяки самостійності думки і природному дару проникати в найтонші відділки синтаксичної будови мови і в глибинні таємниці її творчості, завдяки запропонованій власній системі дослідження мови, О.Потебня запропонував науковий виклад внутрішнього складу історичного розвитку української мови (поряд з російською та деякими іншими слов'янськими мовами), причому вченим чітко диференційовані і відзначені різноманітні відтінки змін у часі у будові української мови з найдавніших часів і до часу О.Потебні.

О.Потебні дав аналіз основних функцій мови: *гносеологічна* (мова виступає джерелом і засобом пізнання); *евристична* (забезпечує одержувати нові знання, продукувати невідомі раніше властивості, закономірності, можливість пошуку нового знання); *семантична* (значення мовних одиниць - окремих слів, фразеологізмів, частин мови у структурі й будові мови як системи); *(сигніфікативна)*; *комунікативна* (мова як засіб спілкування); *експресивна* (означає силу виразності, вияву почуттів, переживань за допомогою мови); *культурологічна* (мова виступає як носій і виразник культури , творчості).

О.Потебня прагнув виділити українську мову в контексті загальної еволюції людської мови і мислення. В концепції О.Потебні поняття літературної мови охоплювало не лише загальнонаціональну писемну і усно- побутову мову з її діалектами і стилями, але й народно фольклорну традицію, а також мову як засіб вираження і розвитку національної науки.

Актуалізація О.Потебнею проблематики ролі мови як першооснови когнітивного освоєння світу, факторності мови у процесі нагромадження духовно-культурних цінностей людства, ліквідності реалізації передачі соціального досвіду, функціональності мови у процесі становлення особистості, універсальності мови як педагогічного інструментарію засвідчила глибинність його науково-теоретичних побудов, неоціненний внесок мислителя-мовознавця у розкриття ролі рідної мови у формуванні української ідентичності, у розробку методологічних підвалин педагогіки.

Рідній мові педагог-мислитель відводить провідну роль у формуванні світогляду особистості. За вченням О.Потебні, мова народу відтворює його світоспоглядання, тому, тільки оволодіваючи рідною мовою, людина здатна навчитися мислити, пізнавати світ, долучитися до культурно-історичного простору. Дослідник обґрунтовує ідею широкого педагогічного значення мови, він розтлумачує її як інструментарій знань (освітній фактор), як засіб спілкування (соціальний фактор), як засіб особистісного розуміння довкілля (філософський фактор).

3.3. Духовно–культурні цінності виховання особистості у вченні О.О. Потебні

О.Потебня жив в епоху, коли, з одного боку, російська офіційна школа висувала головними освітніми цінностями тріаду “православие, самодержавие, народность”, з іншого боку, – у суспільстві починали формуватися альтернативні ціннісні освітні орієнтації під впливом загальноєвропейського реформаторського руху і національної традиції.

В Україні на перше місце висувалися національні цінності: рідної мови, літератури, народної культури, традиції сімейного виховання, ставлення до праці, врешті ідентифікації свого “Я” як українця, носія певної ідентичності. Ці тенденції розвивалися прогресивними культурно-освітніми діячами, Громадами, різноманітними товариствами, Просвітами, нечисленною пресою.

Крім національних цінностей освіти, українські педагоги відстоювали і цінності вільного виховання – свободи, працелюбства самодіяльності, творчості, які також розглядалися в контексті самоідентифікації.

Загальнолюдські цінності у творчості О.Потебні впливали як з української національної культури (поезія, проза, мистецтво, міфологія, морально-естетичні звичаї, традиції, обряди, пісенна творчість тощо), науковому аналізу яких у своїй творчості він приділив особливе значення, так і в реалізації основних принципів університетської освіти, найважливішими з яких для професора О.Потебні були: високий теоретичний рівень науки; взаємозв’язок науки і практики в процесі підготовки спеціалістів; наступність і взаємозв’язок між рівнями освіти, культуротворчості і висока корпоративність випускника університету; інтелігентність і висока духовність університетського життя, незалежно від політичного устрою і економічних умов у країні; громадянськість виховання та ін.

Серед усіх загальнолюдських цінностей провідною для О.Потебні стала мова. Розуміння ним мови як творчого, евристичного процесу створило можливості по–новому розглянути численні явища і факти соціокультурного життя суспільства. Насамперед це стосується поглиблення розуміння самого процесу соціального пізнання, визначення таких понять як етнос, народ, народність, націоналізм, національна свідомість і самосвідомість та ін.

Національні та етнічні проблеми займають одне з чільних місць у творчості О.Потебні. З аналізу першоджерел випливає, що найважливішими національними цінностями, які виділяв мовознавець, були почуття патріотизму, національної гідності, історична пам’ять, національна єдність, традиції сімейного виховання та ін. В сукупності вони становлять сутність національної ідеї, мета якої – зміцнення національного середовища, актуалізація духовно-культурного розвитку народу, сприяння процесові національного розвитку. Реалізація національної ідеї сприяє формуванню національної свідомості, без якої народ не може усвідомлювати себе дійовою особою історії і сучасності, передбачити майбутній розвиток національного життя, виявити власні духовні надбання і цінності, інтереси і потреби.

Мова, згідно з концепцією О.Потебні, є знаряддям формування мислення, національної свідомості, духовної культури народу. Національна свідомість – найважливіший атрибут національного життя, усвідомлення своєї національної незалежності, ідентифікації індивіда з національною спільнотою на основі уявлень про типові її риси, етнічну територію, мову, історичні та духовні цінності, релігійні вірування, міфи, легенди. Процес формування національної свідомості і самосвідомості тривалий у часі: від першого дихання немовляти, перших материнських слів і пісень рідною мовою, домашнього побуту, дозвілля і впродовж зростання та дозрівання особистості, коли кожен день збагачує і розширює її свідомість. Отже, зникнення мови обумовлює втрату етнічної самотності національності, оскільки саме мова “індивідуалізує” як окремі особистості, так і народи.

Маючи на увазі, перш за все, пригноблене становище українців, О. Потебні вказував: коли націю чи етнос намагаються денаціоналізувати, позбавити історичної пам’яті, формується почуття національної меншовартості: “Даже когда подавляющие довольно близки к подавляемым, а последние не лишаются насилием имущества и не обращаются в рабство грубейших форм, денационализация все таки ведет к экономической и умственной зависимости т служит источником страдания... известно до чего вредно для дальнейших успехов уныние, порожаемое сознанием даже мнимой невозможности выбиться из последних рядов. Для денационализируемого народа одна умственная и нравственная подчиненность создает ряд неблагоприятных условий существования” [176, 73]. За таких умов народ не має усіх ознак культурної самостійності, всіх цінностей, які вирізняють його серед інших. Нація, яка відчуває свою повноцінність обов’язково береже власну історичну пам’ять і має національну гідність, самоповагу й гордість, які виникають як наслідок морально-етичного оцінювання власних вчинків, моральних якостей, мотивів, свого культурного і правового статусу, через співвідношення з іншими націями. Завдяки здатності до національного самовираження нація здобуває можливість берегти культурні та політичні цінності, самовиховуватися. Національна самоповага значною мірою впливає на менталітет нації. Оцінка реального внеску в світову культуру та цивілізацію викликає почуття національної гордості.

Національна свідомість передбачає не лише наявність спільної мови, території мешкання, психічного складу й особливих рис характеру, які виникають стихійно на рівні побутової свідомості, суспільної психіки і є способом осмислення, поцінування мотивів поведінки як окремої особистості, так і цілої спільноти, її властивостей і досягнень, але й систему ідеологічних і політичних цінностей, і, що особливо важливо, для неї центральною є ідея національної держави. “Сознание народности наоборот предполагает пожертвование личных интересов в пользу народа. И так от нашей ненародности наша разобщенность, эгоизм, общественная слабость; стремление к сознанию народности – вместе стремление к связи, к освобождению себя от господства грубых личных интересов, и общественной силе, как следствии силы личности” [176, 56].

Отже, виховний процес має будуватися таким чином, щоб зростання національної свідомості виявлялося не лише в зміцненні національних почуттів, усієї емоційної сфери, а й у глибокій усвідомленості корінних національних інтересів та потреб розвитку держави. Повнокровним джерелом національного розвитку будь-якої нації є не лише суто національні цінності, внутрішній потенціал саморозвитку, а й співробітництво з іншими націями, взаємозв'язки та взаєморозуміння.

Національне виховання має орієнтуватися на вирішення найактуальніших для нації завдань і спрямовувати свої зусилля на формування найголовніших складових національної свідомості, тобто сприяти усвідомленню особистістю своєї належності до етнічної спільності, національного загалу, оволодівати національними цінностями, мовною культурою свого народу, глибоко засвоювати його духовну спадщину.

З творчої спадщини О.Потебні випливає, що у кожної дитини необхідно виховувати любов до Вітчизни, до самотності свого народу, віри в його духовну силу і можливості, навчити осмислювати історію, культуру, мистецтво, духовні якості, мораль, звичаї, традиції і обряди, державну і народну символіку, створювати умови для оволодіння рідною мовою, системою вчинків, яка мотивується бажанням служити інтересам України. Важливою умовою формування національної свідомості є забезпечення засвоєння учнями знань з історії, народного мистецтва, народних традицій, звичаїв, рідної мови, ознайомлення з досягненнями сучасної вітчизняної науки, культури і мистецтва.

Яскравим виявом національної свідомості є відповідність поведінки людини вимогам національного менталітету, дотримання нею у повсякденному житті основ народної моралі, сімейно-побутової культури, розвитку національної психології і характеру.

Відповідно до власної педагогічної концепції О.Потебня створив “Буквар” для народних шкіл, який став видатною вітчизняною педагогічною пам'яткою другої половини XIX століття. У свій час він мав особливий вплив на подальшу розробку букварів та іншої навчальної літератури для народних шкіл. Так, перші українські букварі (Н.Пухальського, Т.Лубенця), що виходили після 1905 року, мали на собі відчутний вплив “Букваря” О.Потебні. А буквар, складений С.Ф.Русовою, так і називався “Український буквар. По підручнику О.Потебні. Уложила С.Ф.Русова” і наслідував “Буквар” педагога-мовознавця.

В “Букварі” О.Потебні простежуються ідеї доступності, систематичності, ґрунтовності навчального матеріалу, зв'язку навчання з практикою, життям українського народу. Від вивчення однієї букви до іншої матеріал збільшується кількісно і поступово ускладнюється. Природно, що спроба знаходження знайомого, доступного і тому легкого для навчання матеріалу обумовила звернення вченого до народної творчості - прислів'їв, загадок, приказок тощо. Народна творчість є джерелом формування світогляду учнів, засобом духовно-інтелектуального виховання. Її вивчення сприяє збагаченню лексики і мовної активності дітей, розвитку їхнього мислення і пам'яті, формуванню вмінь та навичок свідомого читання, письма і лічби, набуттю необхідних знань про природу і суспільство, а художня довершеність

фольклорних творів посилює доступність і вплив на сенсорику та інтелект.

Народна фразеологія стає основою матеріалу букваря: у ньому понад 200 прислів'їв і приказок, 30 загадок. О.Потебня приділяв особливу увагу вивченню цього масиву знання, маючи на увазі не лише пізнавальний, але й виховний і розвивальний характер фольклору. На відміну від інших українських букварів того часу, що містили молитви, псалми та уривки з священної історії, підручник О.Потебні характеризується світським змістом. У ньому лише зрідка вживалися слова, пов'язані з релігійним культом.

Добірки тексту і прикладів свідчать про симпатії автора до трудящої, знедоленої людини: “Ворон ворону ока не виклює; найнявся – продався; казав пан – кожух дам, та слово його тепле; половина світу плаче, половина світу скаче; на чийм возі сидиш, того й волю чиниш” тощо.

Доля “Букваря” О.Потебні виявилася трагічною, як і доля недільних шкіл. Підручник був складений ймовірно у 1862 році і адресований учням недільних шкіл, які на хвилі громадсько-педагогічного руху 60-х років XIX ст. набули особливої популярності і поширення в Україні. Проте, надрукований він не був. Вже в червні 1862 року царизм став закривати недільні школи, вбачаючи в них серйозну політичну небезпеку, а Валуєвським указом від 20 липня 1863 року взагалі була заборонена українська мова, література, преса, школа, освіта. Тож про друкування букваря не було й мови.

У 1864–65 роках О.Потебня передав рукопис складеного ним букваря одному з своїх учнів В.Гавришеві (В.С.Гнилосирову) з надією на те, що зроблена праця не пропаде марно, а колись знайде належне місце в історії української просвіти. І лише в червні 1899 року В.Гавриш рукопис букваря надіслав до редакції журналу “Киевская старина”, на сторінках якого він і був опублікований у серпні того ж року. У “темну добу” середини 70-х – першої половини 90-х років XIX ст. журнал “Киевская старина” (1882–1906), який гуртував навколо себе весь цвіт української науки, культури, літератури, просвіти, був власне єдиним “світлим променем” україністики. У період з 1893 до 1906 року його очолював видатний діяч українського руху, член Старої Громади Володимир Петрович Науменко, завдяки якому з'явилась можливість друку букваря О.Потебні.

Буквар О.Потебні цінний не лише як творчий доробок автора, а й як свідчення про стан освіти у другій половині XIX ст., про прагнення трудового народу до знань, освіти, культури.

Правопис букваря фонетичний з повним використанням російського алфавіту. Голосний звук *i* передавався за тим же принципом, що й у тогочасній російській орфографії, двома літерами – *и* та *і*: хлибъ, надія; звук *и* передавався літерою *ы* (жыто), вживалася літера *е* для позначення звукосполучення *йо* і голосного *о* після пом'якшеного приголосного (ему, лехъ), літерою *е* передавався голосний *е* і звукосполучення *йе* (брехнею свить пройдешъ, та назадъ не вернесся), зберігався *ѣ*, відповідно до сучасного апострофа ставилася літера *ь* або *ѣ* (бьють, пьятниця).

Приголосні звуки подаються в букварі після голосних і розташовані за їх звучанням, спершу йдуть сонорні – *м, л, р, в, н*, потім щілинні парами –

дзвінкий і глухий: **з – с, г – к, д – т, б – п, ж – ш, ч – ц** і окремо **к і ш**.

У вивченні букв особливої уваги заслуговує використання складів, які закінчуються голосними буквами. Так, при вивченні букви **м** автор подає наступні слова і склади: **Мо–я ма–ма. Ма–ю ма–му. Моє–ю ма–мою. Я–ма, ї–мо, ми–мо, у–мі–є–мо, умі–ю, у–ми–ю**, а букви **л – Ла–ю, ла–ма–ю, ма–ла–я, ма–ло, ме–лю, мо–лю**. Букви вивчаються спочатку в одно– і двоскладових словах з відкритими складами, а далі здійснюється перехід до складніших слів.

Шукаючи відомий і доступний для сприйняття учнів матеріал, автор звертається до прислів'їв, приказок, загадок, з якими учні ознайомлюються досить рано. Наприклад, педагог використовує прислів'я, приказки: “Куля мине, а материне слово не мине”, “Материнська молитва зо дна моря дістане”, “Язик до Києва доведе”, “Сім років мак не родив, а голоду не було”, “Добре роби, добре й буде”, “Багато панів, а на греблю нікому”, “Коли не піп, то в ризи не вбирайся”, “За дурною головою і ногам лихо”, “Людей слухай, а свій розум май”, “Голодній кумі хліб на умі”, “Коли мед, то й ложкою”, “Дорога ложка до обіду”, “На злодію шапка горить”, “Брехнею світ пройде, та назад не вернешся”, “Дешева рибка, погана юшка” та багато інших; загадки: “Їду, їду – не сліду” (човен); “У вогні не горить, у воді не тоне” (слово правди), “Стоїть дід над водою, коливає бородою” (очерет), “Загадаю загадку, закину на грядку, нехай моя загадка год до году лежить” (посіяне жито), “Біла рілля, чорне насіння” (папір і письмо), “Мати гладуха, дочка красуха, а син кучерявий” (піч, вогонь і дим), “Без вікон, без дверей, повна хата людей” (огірок, гарбуз).

Як бачимо, усі вони проникнуті українським духом, народним життям, спрямовані на виховання мислення та зв'язного мовлення, характеру, кращих морально-естетичних, етичних і духовних якостей, таких як совість, доброта, чесність, справедливість, відвага, мужність, патріотизм, повага до своєї мами і старших, норм народної моралі як однієї з форм суспільної свідомості.

Буквар О.Потебні написаний одночасно з букварем К.Д.Ушинського “Родное слово”, а, можливо, й раніше від нього. У цих букварях “багато спільного... методична структура їх багато в чому близька” [141, 71], – відзначав О.М.Пархоменко – дослідник методичної побудови букваря О.Потебні, хоч у них, продовжував він, “є чимало й відмінного, бо підручники створено для різних типів шкіл” [141, 71].

Струнка система викладу матеріалу, реалізація принципу народності, доступності, природовідповідності робили буквар О.Потебні привабливим особливо серед прогресивно налаштованих українських культурно–освітніх діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином, О.Потебня проголошує найвищою цінністю людину, її унікальність та неповторність. Ідеалом особистості для мовознавця є людина, що гармонійно поєднує в собі високі духовні, культурні, розумові, етично-естетичні та фізичні якості, активно стверджує себе як трудівник, громадянин, патріот, гуманіст і демократ. Тому першочерговими освітніми завданнями

вважав забезпечення навчання, виховання, спілкування дітей і дорослих рідною мовою, реалізацію всебічного й гармонійного розвитку особистості, побудову всього навчально-виховного процесу на гуманістичних, демократичних, наукових, емоційно-моральних, культурно-естетичних імперативах та загальнолюдських цінностях – совість, любов, терпимість, співчуття, співпереживання, шана, повага, обов'язок, свобода тощо.

3.4. Значення творчої спадщини О.Потебні для розвитку сучасної освіти

Феномен педагогіки О.Потебні інтегрує у собі самобутню педагогічну позицію, особистісне бачення духовно–ціннісних засад поступу людства, аксіології освіти як фактору становлення особистості людини і розвитку цивілізації, практику викладання, досвід самореалізації і самоактуалізації.

За переконанням О.Потебні, навчання за своїм змістом покликане, з одного боку, збагачувати учнів необхідними знаннями, уміннями й навичками (дидактичний матеріалізм), а з другого, – розвивати інтереси, здібності, мислення, пам'ять, волю та інші пізнавальні процеси особистості (дидактичний формалізм). Організація і викладання мовознавчого матеріалу О.Потебнею через традиційні форми аудиторної роботи не лише сприяли ознайомленню з принциповою проблематикою змісту, але й активізували пізнавальний інтерес студентів, захоплення світоглядними і моральними ідеями, стимулювали навчання прийомом самостійного опанування основами знань.

Актуальна аксіологія педагогіки О.Потебні; гуманізм, антропоцентричність як духовно–ціннісні спрямування теоретико–методологічної платформи педагога–філософа, методична досконалість, виваженість наставництва, унікальність особистісного досвіду як сформовані у процесі педагогічної практики якості персоналії становлять неоціненний інтелектуальний фонд для вивчення української педагогіки, науки.

Постать О.Потебні оригінальна не лише філософсько–педагогічною позицією, але й особистісним інтелектуальним і досвідним фондом непересічного таланту, дивовижної майстерності, виховного потенціалу. Гуманістична спрямованість і демократичні орієнтири, глибокий патріотизм, пріоритет загальнолюдських і національних цінностей, відданість науці, схильність до визначення принципових і фундаментальних її проблем, синтетичності й глибоких узагальнень наукової думки, поміркованість у політиці й релігії, що були притаманні О.Потебні, залишаються привабливими й для сучасної молоді, яка прагне в майбутньому стати елітою української нації

Видатний український мовознавець – насамперед Вчитель, його життя – служіння педагогічним ідеалам: істині, благу, красі; його людяність – неухильна віра у світло людської душі.

На основі парадигмального підходу, що зумовлює дослідження творчості О.Потебні з позицій виникнення й трансформації концептуальних педагогічних теорій і принципів, встановлено розвиток його ідей в основних положеннях державних освітніх документів (Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття), Національна доктрина розвитку освіти та ін.) і в результатах сучасних науково–педагогічних пошуків (В.П.Андрущенко, М.Я.Антонець, Л.Д.Березівська, І.Д.Бех, А.М.Бойко, В.І.Бондар, Л.С.Бондар, В.А.Василенко, М.С.Вашуленко, А.В.Вихрущ, В.О.Вихрущ, О.І.Вишневський Л.П.Вовк, С.У.Гончаренко, П.М.Гусак, Н.М.Гупан, Н.М.Дем'яненко, О.Д.Дубогай, Н.П.Дічек, М.Б.Євтух, І.Г.Єрмаков, Т.К.Завгородня, С.Т.Золотухіна, І.А.Зязюн, А.Й.Капської, Є.І.Коваленко, В.П.Кравець, В.Г.Кремень, В.Г.Кузь, В.С.Курило, М.В.Левківський, В

.І.Лозова, В.М.Мадзігон, О.Г.Мороз, Н.Г.Ничкало, Г.М.Падалка, М.І.Пентиліук, Н.С.Побірченко, О.В.Попова, І.Ф.Прокопенко, Н.Г.Протасова, Ю.Д.Руденко, І.С.Руснак, О.Я.Савченко, М.І.Сметанський, О.В.Сухомлинська, Л.П.Сущенко, Є.М.Хриков, Г.Г.Філіпчук, С.М.Філоненко, Г.П.Шевченко, М.І.Шкіль, О.П.Щолокова, М.Д.Ярмаченко, О.Г.Ярошенко та ін.).

У дослідженні виявлено освітні погляди О.Потебні, що не втратили своєї актуальності на сучасному етапі розвитку педагогічної науки (обґрунтування пріоритетного значення освіти в еволюції суспільства; визначення джерел і принципів оновлення змісту освіти; прагнення до забезпечення полікультурності й неперервності освіти; ствердження необхідності створення цілісної системи знань з навчальних дисциплін та ін.).

У дослідженні на теоретико–методологічному рівні обґрунтовано педагогічну концепцію вченого як сукупність, взаємозв'язок і взаємодію його методологічних позицій, що базувалися на принципах науковості й природовідповідності, домінуючої ролі практики в пізнанні, цілісного сприйняття науки й навчальної дисципліни, творчої активності особистості у процесі раціонального освоєння дійсності; теоретичних положень, які відзначалися високим рівнем узагальнень, суспільною значимістю, конструктивністю, прогресивністю, культуровідповідністю, інтеграцією і диференціацією наукового знання й освітніх ідей; дидактичних здобутків О.Потебні, зумовлених прагненням до єдності теорії і практики, зв'язку з життям та використанням у досвіді широкого спектра методів, форм і видів педагогічної діяльності.

Принцип народності виховання, виражений у соціально-психологічному і суспільно-політичному аспектах і розтлумачений О.Потебнею через етнічну ідентифікацію особистості з сучасним для неї соціумом на основі мовного критерію, особливої актуальності набув у сучасних умовах розвитку теорії і практики педагогіки як один з найважливіших теоретико-методологічних принципів розбудови національної школи, освіти і національного виховання в Україні.

У ході локального експерименту з'ясовано, що у досвіді педагогів–практиків науково–просвітницькі ідеї О.Потебні використовуються лише вчителями мови і літератури, та й то далеко не в повному обсязі, а в курсі історії педагогіки вищих педагогічних навчальних закладів III – IV рівнів акредитації ім'я О.Потебні згадується лише епізодично, про вивчення його творчої спадщини навіть не мовиться. Такий стан зумовив необхідність розробки і впровадження у зміст професійної підготовки вчителів та післядипломної освіти педагогічних кадрів спецкурсу “Наукова спадщина і педагогічні ідеї О.Потебні (1835 – 1891)” (24 години), спрямованого на осмислення сучасних проблем педагогічної теорії та практики крізь призму ідей і досвіду діяльності вченого.

Мета курсу полягала у вивченні провідних аспектів творчості О.Потебні, розгляді їх у контексті модернізації національної системи освіти. Локальним експериментом було охоплено 150 студентів денної і 120 студентів заочної форми навчання Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та 28 учителів загальноосвітніх шкіл м. Чернігова; 200 студентів денної форми навчання та 256 студентів заочної форми навчання Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; 100 студентів денної та 75

студентів заочної форми навчання Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; 128 студентів денної та 64 студенти заочної форми навчання Глухівського державного педагогічного університету.

Аналіз результатів експериментальної роботи показав, що опанування курсу сприяло: 1) розширенню знань з історії та теорії педагогіки; 2) підвищенню рівня теоретичних знань слухачів; 3) розумінню гострих суперечностей педагогічної практики і шляхів їх подолання; 4) піднесенню зацікавленості та формуванню позитивного ставлення до використання педагогічної спадщини О.Потебні.

На основі здобутих результатів дослідження вважаємо, що перспективними напрямками впровадження педагогічних ідей та досвіду діяльності вченого в практику загальноосвітніх і вищих сучасних навчальних закладів, зокрема можуть бути:

- 1) розвиток й актуалізація педагогічних поглядів О.Потебні в сучасних наукових пошуках учених та в досвіді педагогів–практиків;
- 2) ознайомлення широкої педагогічної громадськості з малодослідженими науковими працями вченого;
- 3) пропаганда творчих надбань О.Потебні в педагогічних фахових виданнях;
- 4) дослідження маловідомих фактів життя й діяльності вченого, що розкривають його внесок у розвиток освіти та світової педагогічної думки;
- 5) вивчення педагогічної спадщини О.Потебні викладачами вищих навчальних закладів, студентами, учителями шкіл з урахуванням досягнень сучасної педагогічної теорії та практики (уведення до навчальних планів і програм педагогічних навчальних закладів усіх рівнів акредитації та закладів післядипломної освіти спецкурсів з вивчення творчого доробку вченого, включення спецсемінарів з визначеної проблематики в курс історії педагогіки, соціальної педагогіки, історії психології, філософії освіти, методики викладання мови);

Висновки до третього розділу

У третьому розділі дисертації проаналізовані принципи реалізму, антропоцентричності, гуманізму, народності виховання, соціокультурної детермінованості, активності людської свідомості, суспільної спрямованості виховання, зв'язку виховання з життям, практикою та ін., що є основою, педагогічної концепції О.Потебні, які виражають закономірності розвитку не лише педагогічної, а й філософської, психологічної, психолінгвістичної, історичної, лінгвістичної науки. Вони обумовлені поглядами О.Потебні на мету і завдання освіти й виховання, рівнем розвитку тогочасної науки, у тому числі й педагогічної, середовищем, в якому жив мовознавець, його світоглядом, життєвим і практичним досвідом професора, завідувача кафедри Харківського університету, громадського, культурно-освітнього діяча.

Принципи педагогіки О.Потебні засвідчують своєрідність і оригінальність його педагогічної концепції, її науковість, гуманістичну спрямованість, практичну значущість і таким чином розробка їх вченим-педагогом є досить помітним і важливим внеском у розробку теоретико-методологічних засад не лише української, а й світової педагогічної думки, у розвиток теорії і практики освіти й виховання. І в цьому цінність педагогіки О.Потебні для нашого сьогодення.

Проаналізувавши сутність і значення евристичної, семантичної, гносеологічної, комунікативної, культурологічної, експресивної, функцій мови, а також понять народ, народність, національність і зробивши висновок про те, що головною і єдиною, нічим не замінимою ознакою і неодмінною умовою існування народу є єдність мови; що мова розвивається лише в суспільстві і вона є індикатором національної свідомості й самосвідомості; переконливо довівши, що генетично мова є однією з форм мислення, яка з'являється на певному ступені його розвитку і знаменує собою становлення людської свідомості; що мова є засобом не лише вираженням вже готової думки, а й засобом творення думки; що мова – це активна, творча, евристична діяльність, яка формує думку, складає картину світу; проаналізувавши історію становлення і розвитку української мови, О.Потебня, тим самим, розкрив роль мови у формуванні української ідентичності.

Найважливішими духовно-культурними цінностями виховання особистості О.Потебня є: *національні* (рідна мова, почуття патріотизму, національної гідності, історична пам'ять, національна свідомість і єдність, традиції сімейного виховання, усвідомлення своєї належності до етнічної спільності, національного загалу, оволодіння національними цінностями, мовною культурою свого народу, глибоке засвоєння духовної спадщини, почуття гордості за свою належність до свого народу); *соціоцентричні* (людина найвища цінність, виховання спрямоване на кожну людину окремо, її діяльність, творчість, гуманізм, демократизм, солідарність, свобода тощо); *антропоцентричні* (індивідуальність у структурі людських цінностей); *освітні* (всебічний і гармонійний розвиток особистості, розвиток розуму, пізнавальних здібностей і наукового світогляду, формування моральної

свідомості, почуттів і навичок моральної поведінки, естетичних смаків та ідеалів, фізичного і психічного здоров'я, творчої, працелюбної особистості; виховання на принципах народності, реалізму, природовідповідності, культуровідповідності, пріоритету загальнолюдських цінностей: демократизація і високий науковий рівень вищої освіти та ін.): *культурологічні* (пріоритет науки, мистецтва, моралі, права, перетворення людини природної в людину культурну) цінності, які органічно впліталися у його педагогічну концепцію, є її домінантою.

Сучасні науково-педагогічні пошуки засвідчують життєвість і актуальність багатьох наукових і педагогічних ідей видатного українського мовознавця-мислителя О.О.Потебні.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації на основі вивчення історико–педагогічної, філософської, історико–мовознавчої, психолого–педагогічної літератури та інтерпретації архівних джерел розкрито сучасні теоретико–методологічні підходи (біографічний, феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний) до вивчення персоналій як одного з найважливіших напрямів історико–педагогічного дослідження; доведено, що науково–педагогічна спадщина О.Потебні (наукові праці, епістолярні матеріали, науково–педагогічна і громадсько–просвітницька діяльність) є цінним джерелом для вивчення його світоглядних, науково–педагогічних засад і педагогічних ідей, виокремлення самостійної педагогічної позиції, розкриття непересічного наукового і педагогічного таланту, визначення внеску вченого у розвиток вітчизняної педагогіки.

Аналіз і періодизація (I-й період – 1886 – 1900 рр.; II-й період – 1900 – 1960 рр.; III-й період – 1960-ті рр. – до сьогодення) стану дослідження персоналії О.Потебні, дозволили виявити певну спрямованість інтересу дослідників до його творчості (мовознавчі, етнологічні, естетичні, філософсько–педагогічні, філософсько–мовознавчі, психолінгвістичні, культурологічні, проблеми), а також розкрити науковий феномен особистості О.Потебні в контексті становлення педагогічної науки й освітньо–культурної практики

2. Показано, що на формування світоглядних засад О.Потебні, становлення його особистості як вченого і педагога найважливіший вплив мали: *соціальне середовище*, з якого він вийшов; *система освіти*, в умовах якої здійснювалося його навчання і освоєння фундаментальних знань у Роменській гімназії та Харківському університеті; *соціокультурні чинники* – модернізація європейського суспільства, національний рух в українських землях, проведення соціальних реформ, поширення філософії романтизму, становлення вітчизняного наукового мовознавства, українська духовно–педагогічна традиція; *активна науково–пошукова діяльність дослідника*.

Для світоглядних позицій О.Потебні характерні філософія романтизму і прагматизму, гуманістична спрямованість і демократичні орієнтири, пріоритет загальнолюдських і національних цінностей, відданість науці, схильність до визначення принципових і фундаментальних її проблем, синтетичності й глибоких узагальнень наукової думки, поміркованість у політиці й релігії.

3. Періодизація життєтворчості О.Потебні (I-й – 1857–1863 рр. – період формування як вченого, викладача університету; II-й – 1863–1875 рр. – період інтенсивних наукових пошуків та удосконалення педагогічної майстерності; III-й – 1875–1891 рр. – період розквіту науково–педагогічної і громадсько–просвітницької діяльності) дозволила ґрунтовніше розкрити його педагогічні ідеї, науково–просвітницьку діяльність, її основні напрями - *науково-педагогічний, загальнодидактичний, громадсько-просвітницький*, - які змістовно інтегрують його особистісні пошуково–креативні орієнтири, морально–естетичні детермінанти самореалізації особистості, базові цінності життєтворчості просвітителя.

Сутність науково–просвітницької діяльності полягає в майстерному лекційному викладанні курсів мовознавства у Харківському університеті, оновленні змісту університетської мовознавчої освіти, наданні методичної допомоги викладачам і студентам Харківського університету, інших вищих і середніх навчальних закладів, наставництві молодих науковців.

Загальнодидактичний напрям діяльності О.Потебні характеризується оновленням, збагаченням і удосконаленням змісту, методів і форм викладання мовознавчих дисциплін; написанням підручників і посібників для вищої і народної школи; внеском у методика викладання російської, української та інших слов'янських мов.

Громадсько–просвітницька діяльність О.Потебні виявлялася у виконанні функцій члена–кореспондента відділення російської мови і словесності Петербурзької Академії наук; керівництві Історико–філологічним товариством та завідуванні музеєм образотворчого мистецтва Харківського університету; редагуванні творів українських авторів; написанні відзвітів на праці народних учителів з питань вивчення російської та інших мов; участі в діяльності Харківської Громади; наданні методичної допомоги авторам у складанні підручників і методичних посібників з мови на основі його наукових ідей; участі в розв'язанні проблеми громадського виховання студентської молоді.

Внесок О.Потебні у розвиток університетської дидактики полягає в оригінальному баченні технології навчального процесу, умінні здійснити майстерний перехід від ґрунтового аналізу емпіричних матеріалів і фактів до сутнісного аналізу, синтезу й узагальнення, розкривати глибинні причинно–наслідкові зв'язки аналізованих явищ, активізували пізнавальний інтерес студентів, стимулювали навчання прийомами самостійного опанування основ знань, розвивати у своїх слухачів критично–рефлексивний стиль мислення.

4. Теоретико–інформаційний зміст педагогіки О.Потебні базується на методологічних принципах реалізму, антропоцентричності, гуманізму, народності виховання, соціокультурної детермінованості, активності людської свідомості, ідеї широкого педагогічного значення мови як педагогічного інструментарію пізнання.

Принципи педагогіки О.Потебні відображають своєрідність і оригінальність його педагогічної концепції, її науковість, гуманістичну спрямованість, практичну значущість і є помітним внеском у розробку теоретико–методологічних засад не лише української, а й світової педагогічної думки, у розвиток теорії і практики освіти й виховання. У цьому цінність педагогіки О.Потебні для нашого сьогодення.

5. Розкриття сутності і значення понять мова, народ, народність, національність, історії становлення і розвитку мови, її функцій (гносеологічна, комунікативна, семантична, експресивна, культурологічна), вивчення мови в контексті загальної еволюції людської мови і мислення, актуалізація дослідником проблем ролі мови як першооснови когнітивного освоєння світу, факторності мови у процесі нагромадження соціокультурних цінностей людства і передачі соціального досвіду, функціональності мови у процесі становлення особистості, універсальності мови як педагогічного

інструментарію засвідчили глибинність теоретичних побудов О.Потебні, неоціненний внесок у розробку проблематики української і світової педагогіки, розкриття ролі мови у формуванні української ідентичності.

Надзвичайно важливим для теорії педагогіки і практики виховання є висновок мовознавця про те, що мова народу відтворює його світоспоглядання, відіграє провідну роль у формуванні особистості, тому, тільки оволодіваючи рідною мовою, людина здатна навчитися мислити, пізнавати світ, долучитися до культурно–історичного простору. Дослідник обґрунтовує ідею широкого педагогічного значення мови, розтлумачуючи її як інструментарій знань (освітній фактор), як засіб спілкування (соціальний фактор), як засіб особистісного розуміння довкілля (філософський фактор).

Концептуальною основою розуміння явищ природи і суспільства у дослідженні О.Потебні є активність людської свідомості як найвищої реально існуючої специфічної форми відображення і духовного освоєння дійсності, як властивості людської психіки створювати суб'єктивний образ об'єктивного світу, зберігати й трансформувати інформаційно–смісловий зміст реальності, що найефективніше здійснюється за допомогою рідної мови.

6. Людина проголошена О.Потебнею унікальною, неповторною, найвищою цінністю світу, тому основними духовно-культурними цінностями виховання особистості в його педагогічній концепції є *національні; соціоцентричні; антропоцентричні; освітні; культурологічні* цінності.

Видатною педагогічною пам'яткою другої половини ХІХ століття є “Буквар” О.Потебні, який мав на меті забезпечення просвіти широких верств українського народу, пробудження його національної самосвідомості й гідності, і виявив особливий вплив на подальшу розробку букварів та іншої навчальної літератури для народних шкіл. В ньому реалізовані дидактичні принципи науковості, доступності, послідовності, ґрунтовності й міцності в опануванні навчального матеріалу, зв'язку навчання з життям українського народу.

7. Особистість О.Потебні, його ґрунтовні теоретичні знання, професійні уміння (аналітичні, організаторські, прогностичні), духовно-моральні якості (гуманність, доброта, скромність, справедливість, емпатійність, тактовність, відповідальність та ін.), були і залишаються зразковими якостями ученого, педагога, просвітителя, наставника студентства і молодих учених.

8. Матеріали дисертації свідчать про незаперечне й вагоме значення педагогічного феномену і спадщини О.Потебні для сьогодення, можливості її використання у сучасній освітній практиці. Чимало з його ідей тією чи іншою мірою знайшли відображення в положеннях державних документів про освіту і школу в Україні (Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті, Законах України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту” та ін.), а також в результатах сучасних науково-педагогічних пошуків (В.Андрущенко, М.Антонець, Л.Березівська, І.Бех, А.Бойко, В.Бондар, Л.Бондар, В.Василенко, М.Вашуленко, А.Вихрущ, В.Вихрущ, О.Вишневський, Л.Вовк, С.Гончаренко, П.Гусак, Н.Гупан, Н.Дем'яненко, О.Дубогай, Н.Дичек, М.Євтух, І.Єрмаков, Т.Завгородня, С.Золотухіна, І.Зязюн, А.Капська, Є.Коваленко, В.Кравець, В.Кремень, В.Кузь, В.Курило, М.Левківський, В.Лозова, В.Мадзігон, О.Мороз, Н.

Ничкало, Г.Падалка, М.Пентилюк, Н.Побірченко, О.Попова, І.Прокопенко, Н. Протасова, Ю.Руденко, І.Руснак, О.Савченко, М.Сметанський, О.Сухомлинська, Л.Сущенко, Є.Хриков, Г.Філіпчук, С.Філоненко, Г.Шевченко, М.Шкіль, О.Щолокова, М.Ярмаченко, О.Ярошенко та ін.).

Пріоритетними напрямками впровадження педагогічних ідей та досвіду О.Потебні в сучасну освітню практику можна вважати: розвиток і актуалізація педагогічних ідей мовознавця в сучасних наукових пошуках вчених та у досвіді педагогів-практиків; вивчення його творчої спадщини у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах; дослідження маловідомих фактів життя й діяльності вченого, ознайомлення педагогічної громадськості з малодослідженими науковими працями мовознавця; пропаганда творчих надбань О.Потебні в педагогічних фахових видання та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛІТЕРАТУРА

1. Айзеншток И. Из истории научного наследия А.А.Потебни // О. Потебня і проблеми сучасної філології: Зб. наук. праць. – К., 1992. – С. 194–241.
2. Айзеншток Я. Безсоновщина (3 матеріалів до життєпису О.Потебні) // Записки Історично–філологічного відділу УАН. – Кн. 16. – К., 1928.
3. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К., 1998. – 560 с.
4. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К., 2004. – 804 с.
5. Андрущенко В.П. та ін. Науково–освітній потенціал нації. Погляд у ХХІ століття. – У 3 т. – Т. 1, Т. 2, Т. 3. – К., 2005.
6. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – К., 1996.
7. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / Сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1990. – 608 с.
8. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П. Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.
9. Багалий Д.И. Очерки по русской истории. – Харьков, 1911. – Т.1. – 624 с.
10. Багалий Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка. – Харків, 1993. – 256 с.
11. Байбурин А.К. А.А.Потебня: философия языка и мифа // В кн.: Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – С. 3–10.
12. Белоруссов И.М. Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни. – Орел, 1902. – 258 с.
13. Белый А.А. Мысль и язык (философия языка А.А.Потебни) // Логос, 1910. – Кн. 2. – С. 240–258.
14. Березин Ф.М. Грамматические взгляды А.А.Потебни и Ф.Ф. Фортунатова // История русского языкознания. – М., 1979. – С. 166–176.
15. Берков Ф. Философия и методология науки. – К., 2005.
16. Білан В. Видання і поширення підручників на Україні (кінець 50–х – початок 60–х рр. XIX ст.) // Архіви України. – 1965. – №5–6. – С. 14–24.
17. Білодід І.К. Твір О.Потебні “Мова і народність” у світлі сучасності // О.Потебня і деякі питання сучасної славістики. – Харків, 1962.
18. Білодід О.І. Граматична концепція О.Потебні. – К., 1977. – 304 с.
19. Бобкова В.С. А.А.Потебня как фольклорист. Автореф. ... канд. дис. – Киев, 1949. – 18 с.
20. Бобкова В.С. О.Потебня – дослідник народної поетичної творчості // Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125–річчя з дня народження. – К., 1962. – С. 25–39.
21. Богачевская И.В. Философский анализ языка религии в контексте учения А.А.Потебни: Дис. ... канд. филол. наук: 09.00.11 / Севастопольский гос

. технический ун-т. – Севастополь, 1998. – 159 с.

22. Богуславський М. Структура сучасного історико–педагогічного знання // Шлях освіти. – 1999. – №1. – С. 37–40.

23. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями). Навчально–методичний посібник. – К., 1996. – 232 с.

24. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К., 2001. – 656 с.

25. Будагов Р.А. Портреты языковедов XIX–XX вв.: из истории лингвистических учений. – М., 1988. – 317 с.

26. Бузескул В. Образы прошлого // Анналы. – С.–Пб., 1923. – Кн. 2. – 327 с.

27. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К шестидесятилетию со дня смерти). – К., 1952.

28. Буслаев Ф.И. Мои воспоминания. – М., 1897.

29. Ведмедева Л. Ідеї Олександра Потебні про людинотворчу природу мистецтва і культурний контекст сучасності // Людинознавчі студії: Зб. наук. праць ДДПУ. – Дрогобич, 2001. – Вип. 3. – С. 63 – 72.

30. Ветухов А.В. Учебник русской грамматики: Синтаксис. – Харьков, 1923.

31. Ветухов О.В. Етнологічно–етнографічні роботи О.Потебні // Записки Харківського інституту народної освіти імені О.О.Потебні. – 1928. – Т. 3. – С. 7–13.

32. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 560 с.

33. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений / Сост. Ю.А.Бельчиков; Предисл. Ю.В.Рождественского. – М., 1978. – 367 с.

34. Вихрущ А.В., Вихрущ В.О. Категоріальна основа історико–дидактичних досліджень у контексті системного підходу // В кн.: Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 40. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 19 – 23.

35. Вишневський О.І. Сучасне українське виховання. – Львів, 1996. – 238 с.

36. Вища освіта – джерело соціально–економічного і культурного розвитку суспільства / Ніколаєнко С.М. – К.: Освіта України. 2005.

37. Вища освіта в Україні: Навч. посіб. / В.Г.Кремень, С.М.Ніколаєнко, М.Ф.Степко та ін. – К., 2005.

38. Вільчинський Ю.М. Етнокультурні проблеми філософії мови Олександра Потебні: Дис. ... д-ра філос. наук: 09.05.00 / Київський ун-т імені Т.Г.Шевченка. – К., 1997. – 300 с.

39. Вовк Л.П. Громадсько–педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1998. – 179 с.

40. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – К., 1994. – 226 с.

41. Вовк Л.П. Історія педагогіки у системі завдань підготовки вчителя // В кн.: Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. Збірник

наукових праць Кам'янець–Подільського державного педагогічного університету. Серія соціально–педагогічна. Випуск 3. Том 1. / Відп. ред. Ю.М. Ковальчук. Наук. ред. О.В.Сухомлинська. – Кам'янець–Подільський, 2002. – С. 16 – 22.

42. Вовк Л.П. Педагогічна традиція у системі освітніх інновацій // Пульсар. – 2000. – №9. – С. 45–47.

43. Вовк Л.П. Педагогічні і науково–просвітницькі пріоритети спадщини М.П.Драгоманова // В кн.: Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / Укл. Г.І.Волинка, В.П. Сергієнко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – Випуск 1 . – С. 50 – 61.

44. Вовк Л.П. Сторінки історії української педагогічної традиції // Педагогіка і психологія. – 1994. – №4. – С. 129–139.

45. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1999. – 351 с.

46. Гацак В.М. Наследие А.А.Потебни и вопросы историко–поэтического изучения фольклора // Фольклор: Проблемы историзма. – М., 1988. – С. 8–18.

47. Гацак В.М. Наследие А.А.Потебни и историческое изучение фольклора // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – 1986. – Т. 45. – № 1. – С. 5 – 11.

48. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – М., 1995. – 448 с.

49. Глузман А.В. Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования. – К., 1996. – 312 с.

50. Гольберг М.Я. Проблемы народно–песенной стилистики в работах А.А.Потебни // Русский фольклор. – М.; Л., 1963. – Т.8. – С. 336–356.

51. Гончаренко С.У. Методологічні характеристики педагогічних досліджень // Вісник Академії педагогічних наук України. – 1993. – № 1. – С. 11–23.

52. Горнфельд А. Лекции А.А.Потебни (Из воспоминаний бывшего слушателя) // Киевская старина. – 1892, февраль. – С. 324–331.

53. Горський В.С. Історія української філософії. – К., 1997. – 285 с.

54. Гринченко Б.Д. На беспросветном пути. Об украинской школе // Русское богатство. – 1905. – Кн. X – XII.

55. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. –К., 1991. – 46 с.

56. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 451 с.

57. Гупан Н.М. Історіографія розвитку історико–педагогічної науки в Україні. – К.: НПУ, 2002. – 222 с.

58. Гупан Н.М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект). Автореф. дис... д–ра пед. наук. – К., 2001. – 39 с.

59. Гутякулова В. Проблема художественной образности в теоретическом наследии А.А.Потебни. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1971.

60. Демков М.И. Русская педагогика в главнейших ее представителях. – М., 1898. – 481 с.

61. Державна національна програма “Освіта”. Україна ХХІ століття. – К., 1994. – 62 с.
62. Дж. Дьюї. Моральні принципи в освіті. – Л., 2001.
63. Дільтей В. Виникнення герменевтики // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №3–4. – С. 176–195.
64. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 15 – 19
65. Дмитренко М.К. Олександр Потебня – дослідник фольклорної символіки // Українські символи. – К., 1994. – С. 17 – 30.
66. Дмитренко М.К. Олександр Потебня і народна пісня // Українські народні пісні в записах Олександра Потебні. – К., 1988. – С. 3–18.
67. Дмитренко Н.К. Теория народной словесности как направление отечественной филологической науки 60–80–х годов XIX века (Фольклористические труды А. А. Потебни). Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1983.
68. Днепров Э.Д. Советская историография дореволюционной отечественной школы и педагогики (1918 – 1977). Проблемы, тенденции, перспективы. – М., 1981. – 90 с.
69. Днепров Э.Д. Становление и развитие отечественной истории педагогики / В сб. Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики. – М., 1989.
70. Довбня Л.Е. Корифей філологічної науки // Відродження. – 1995.– №9.– С.75–76.
71. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. В 2–х томах. Т.1 (до половини XVII століття). – К., 1992. – 238 с.; Т.2 (від половини XVII століття). – К., 1992. – 349 с.
72. Драгоманов М.П. Народні школи // Громада. Українська збірка, 1878. – №2. – С.120–280.
73. Драгоманов М.П. Народные наречия и местный элемент в обучении // Вестник Европы. – 1874. – №8. – С. 544–871.
74. Житецький І. О.Потебня і Харківська Громада (Із щоденника та листування В.С.Гнилосирова) // За сто літ. – 1927. – №1.– С. 73–76.
75. Жовтобрюх М.А. О.Потебня і школа // Наукова спадщина О. Потебні і сучасна філологія. До 150–річчя з дня народження О.Потебні. Збірник наукових праць. – К., 1985. – С. 97–118.
76. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993. – 126 с.
77. Заїкін В. Харківський університет: його роль в історії культурного і громадського життя на Україні // Березіль. – 1994. – №9–10. – С. 155–162.
78. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / За ред. М.Д.Ярмаченка. – Львів, 2002. – 344 с.
79. Закон України “Про освіту” // Виховна робота в закладах освіти України. Випуск II. Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 43–75.

80. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР” // Літературна Україна. – 1989. – № 45. – 12 листопада.
81. Захаренко М.В. Соціологічні проблеми у творчості О.Потебні // Соціологічна думка України: Навчальний посібник. – К., 1996. – С. 262 – 277.
82. Захарова В. Когнітивний аспект мовної практики О.Потебні // Рідна школа. – 2000. – № 2. – С. 35–37.
83. Звягинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I. – М., 1964. – 466 с.
84. Зубкова Л.Г. Лингвистические учения конца XVII – начала XX в.: Развитие общей теории языка в системных концепциях. – М., 1989. – 212 с.
85. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: Навч. посібник. – К., 1997. – 302 с.
86. Иваньо И., Колодная А. Эстетическая концепция А.Потебни // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 9–31.
87. Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология. – М., 1994.
88. Ішук–Пазуняк І. Олександр Потебня // Розбудова держави. – 1994. – №1. – С. 57–62.
89. Ішук–Пазуняк І. Потебня Олександр (1835 – 1891) – мовознавець, етнолог та літературознавець // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (у персоналіях). – К.–Донецьк, 1997. – С. 205 – 208.
90. Каптерев П.Ф. Новая русская педагогика, ее главнейшие идеи, направления и деятели. – 2-е изд., доп. – СПб., 1914. – 212 с.
91. Карпенко Ю. О.Потебня – зачинатель українського народознавства // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 23–40.
92. Колодная А.І., Колодний А.М. Атеїстичні погляди О.Потебні (До 150-річчя від дня народження вченого) // Філософська думка. – 1965. – № 6. – С. 89 – 100.
93. Колодная А.І., Колодний А.М. Проблема походження та генезису релігійних вірувань у науковій спадщині О.Потебні // Питання атеїзму. Соціологія релігії. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1972. – Вип. 8. – С. 137–145.
94. Конверський А.Є. Основи науково–дослідної роботи: навчальний посібник. – К., 2005.
95. Кононенко В.І. Українська мова як національний феномен // Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листопада 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3. – К., 2000. – С. 28–31.
96. Кононенко О. Триумф і трагедія великого мовознавця. До сторіччя від дня смерті Олександра Потебні // Дзвін. – 1992. – №3–4. – С. 155–157.
97. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки.– М., 1974.– 568 с.
98. Коробка Н.И. К изучению малорусских колядок // Изв. Отд–ния рус . яз. и словесности имп. Академии наук. – 1902. – Т. 7. – Кн. 3. – С. 235 – 276.
99. Костомаров Н.И. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке // Київська старовина. – 1992. – №3. – С. 53–57.

100. Костюк Г.С. Навчально–виховний процес і психічний розвиток особистості. – К., 1989. – 608 с.
101. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (II пол. XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – 374 с.
102. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К., 2003. – 216 с.
103. Кривошея С.О. Онтологія поетичного слова в естетичному і герменевтичному вимірах (на матеріалах творчого доробку О.Потебні та Г. Шпета): Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.08 / Київський ун–т імені Т.Г. Шевченка. – К., 1997. – 184 с.
104. Кримський С.Б. Генезис форм і законів мислення. – К., 1962. – 125с.
105. Кримський С.Б. Трансформація методологічної свідомості науки // Наука та наукознавство. – 1996. – №3–4. – С. 32–38.
106. Ламанский В.И. Отзыв об этнографических и лингвистических трудах профессора Харьковского университета А.А.Потебни // Отчет имп. Русского географического общества за 1890 г. – СПб., 1891. – С. 19–27.
107. Лапина М.С. Страницы общественной деятельности А.Потебни // Известия Российской Академии наук / Сер. Литература и языки. – 1993. – № 3. – С. 69–80.
108. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1981. – 584 с.
109. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979. – 319 с.
110. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навч. посібник. – К., 1996. – 256 с.
111. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки. – К., 1992. – 196 с.
112. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія. – К., 2003. – 418 с.
113. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – 258 с.
114. Мацейків М.А. Психологические воззрения А.А.Потебни. Автореферат дис... канд. психол. наук. – К., 1987. – 16 с.
115. Мацейків М.А. О.Потебня: мова як засіб духовного розвитку та національного самоусвідомлення // Українська мова і література в школі. – 1993 . – №11. – С. 57–59.
116. Мацейків М.А. Питання психології в науковій спадщині О.Потебні (До 165–річчя з дня народження) // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 119 – 127.
117. Мацейків М.А. Психолого–педагогічні погляди О.Потебні (До 150–річчя з дня народження) // Рад. школа, 1985. – № 9. – С. 82 – 84.
118. Медведев В.І. Мова і дійсність // Філософська і соціологічна думка. –1992. – №3. – С. 70–83.
119. Методологические основы научного познания. – М.: Высшая школа , 1972. – 271 с.

120. Мещерский Н.А. Потебня А.А. // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – М., 1979. – С. 281–283.
121. Микешина Л.А. Философия науки: общин проблемы познания. – М., 2005.
122. Минералов Ю.И. Теория словесности А.А.Потебни // Вопросы литературы. – 1990. – № 11–12. – С.332–344.
123. Мислителі німецького романтизму / Упор. Л.Рудницький та О. Фешовець. – Івано–Франківськ, 2003. – 512 с.
124. Мовознавство на Україні // В кн.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.5.– Львів, 1996.– С.1626–1631.
125. Навчальний процес у вищій педагогічній школі: Навч. посіб. / О.Г. Мороз, В.О.Сластьонін, Н.І.Філіпенко та ін. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. – 338 с.
126. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 302 с.
127. Наторп П. Философия как основа педагогики. – М., 1912. – 106 с.
128. Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія. До 150–річчя з дня народження О.О.Потебні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1985. – 248 с.
129. Национальный доклад. Развитие системы образования в Украине в 1995 – 2004 годах. / Под общ. ред. Николаенко С.Н. – К.: Освіта України, 2005.
130. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Педагогічна газета. – 2001. – № 7 (85), липень.
131. Овсяннико–Куликовский Д.Н. Воспоминания. – СПб, 1923. – 214 с.
132. Овсяннико–Куликовский Д.Н. Собрание сочинений. Т.6. Психология мысли и чувства. Художественное творчество. – СПб, 1911. – 232 с.
133. Овсяннико–Куликовский Д.Н. А.А.Потебня как языковед-мыслитель // Киевская старина. – 1893. – Кн. 7.
134. Огородник І.В., Русин М.Ю. Потебня Олександр Опанасович (1835 – 1891) // Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997 . – С. 225 – 227.
135. Онопрієнко В. Історія української науки XIX–XX ст. – К., 1998. – 302 с.
136. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. Отв. ред. А.И. Пискунов. – М., 1976. – 600 с.
137. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э.Д.Днепров, С.Ф.Егорова, Ф.Г.Паначина, Б.К.Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
138. Павиленис Р.И., Петров В.В. Язык как объект логико–морфологического анализа: новые тенденции и перспективы // Вопросы философии. – 1987. – № 7. – С. 54–61.
139. Памяти А.А.Потебни // Сборник Харьковского историко–филологического общества. – Харьков, 1892. – 90 с.

140. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в России: историко-педагогические очерки. – М.: Педагогика, 1979. – 216 с.
141. Пархоменко О.М. Буквар О.Потебні // Українська мова і література в школі. – 1957. – № 4. – С. 67–71.
142. Педагогічний словник / За редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
143. Петкович Н. Сербская народная песня в исследованиях А.А. Потебни // Художественные связи народов России и Югославии. – М., 1987. – С. 42–52.
144. Пешак М.М. О.Потебня про психолінгвістичні проблеми засвоєння мови // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 9. – С. 31–35.
145. Письмо Ф.И.Буслаева к А.А.Потебне (1873–1888) // Вопросы литературы. – 1991. – №5. – С. 244–249.
146. Плотников И.П. Потебнианство как научное наследие // Известия Воронежского пед. ин-та, 1939. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 47–66.
147. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: У 2 кн. – К.: Наук. світ, 2000. – Кн. 1: Київська Громада. – 307 с.; Кн. 2: Громади Наддніпрянської України. – 185 с.
148. Побірченко Н.С. Потебня Олександр Опанасович // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2. – С. 120 – 130.
149. Попов П.М. До характеристики наукової діяльності О.Потебні. – К., 1946.
150. Потебня А.А. – исследователь славянских взаимосвязей // Тезисы всесоюзной научной конференции (октябрь 1991 г.). – Харьков: ХГУ, 1991.
151. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике [Общая ред., предисл. и вступ. статья проф., д-ра филол. наук В.И.Борковского]. – Т. 1, 2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
152. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.3. Об изменении значения и заменах существительного. – М.: Просвещение, 1968. – 551 с.
153. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.4. Вып.1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Союз. Предлог. – М., 1985. – 287 с.
154. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.4. Вып.2. Глагол. – М., 1977. – 406 с.
155. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка. – 3-е изд. / Под. ред. В.И.Харцьева. Со вступит. статьями акад. Д.И. Багалия, А.М.Финкеля и В.И.Харцьева. – Харьков, 1930. – 132 с.
156. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. – Харьков, 1905.
157. Потебня А.А. Малорусская народная песня по списку ХVІ ст. Текст и примечание. – Филологические записки. – Т.ХVІ, Вып.ІІ, – Воронеж, 1877. – 53 с.
158. Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – 192 с.
159. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии . О связи некоторых представлений в языке. О купальских огнях и сродных с

ними представленнях. О доле и сродных с нею существах. – Харьков: Изд. М.В. Потебня, 1914. – 243 с.

160. Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен // Русский филологический вестник. – 1882 – 1887. – Ч.1.: Свадебные песни и веснянки; Ч.2.: Колядки и щедривки.

161. Потебня А.А. Разбор “Народных песен Галицкой и Угорской Руси” Головацкого // Записки Академии наук. – Т. 37, 1878.

162. Потебня А.А. Разбор книги П.Житецкого “Обзор звуковой истории малорусского наречия” // Отчет об Уваровских премиях. – 1878. – 76 с.

163. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – 622 с.

164. Потебня А.А. Слово о полку Игореве. Текст и примечания. – Филологические записки. – 1878. – 158 с.

165. Потебня А.А. Собрание трудов. Символ и миф в народной культуре / [Сост. и коммент. А.Д.Топоркова]. – М., 2000. – 479 с.

166. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. – 344 с.

167. Потебня А.А. Ударение / Подгот. к изд. В.Ю.Франчук. – К.: Наук. думка, 1973. – 172 с.

168. Потебня А.А. Черновые заметки о Л.Толстом и Ф.Достоевском // Вопросы теории и психологии творчества. – 1913. – Т. V.

169. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 614 с.

170. Потебня О. Автобіографічна записка // Самі про себе: Автобіографії... – Нью-Йорк, 1989. – С. 225 – 229.

171. Потебня О.О. (1835–1891). Опис документальних матеріалів особистого фонду № 781. Крайні дати документальних матеріалів 1827–1922. [Підготувала О.І.Іваницька]. – К., 1960. – 48 с.

172. Потебня О.О. Эстетика і поетика слова. Збірник. [Пер. з рос., вступ. ст. і приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної]. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.

173. Потебня О.О. і деякі питання сучасної славістики / Збірник статей. Ред. кол. АН УРСР. І.К.Білозір (голова) та інші / Харків: Харківський університет, 1962. – 364 с.

174. Потебня О.О. і деякі питання сучасної славістики. Тези доповідей і повідомлень III республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О.О.Потебні (23–27 грудня 1960 р.). – Харків: Харківський університет, 1960. – 143 с.

175. Потебня О.О. і проблеми сучасної філології. Збірник наукових праць / АН України, Інститут мовознавства імені О.Потебні. – К., 1992. – 241 с.

176. Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація / Українська вільна академія наук у США / Упоряд. і вст. ст. Ю.Шевельова. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.

177. Потебня О.О. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. [Ред. кол. К.К.Цілуйко (голова)]. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1962. – 112 с.

178. Потебнянські читання: (Збірник докладів) / АН УРСР, Інститут мовознавства імені О.Потебні. – К., 1981. – 184 с.

179. Пресняков О.П. А.А.Потебня и проблемы сравнительного изучения поэтического творчества разных народов // Вопросы литературы народов СССР . – К., 1984. – Вып. 10. – С. 83–90.
180. Пресняков О.П. А.А.Потебня и русское литературоведение конца XIX – начала XX в. – Саратов, 1978. – 229 с.
181. Присяжнюк В.З. А.А.Потебня. К 150–летию со дня рождения // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. – 1985. – №9. – С. 74–75.
182. Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні / Упоряд. Ніколаєнко С.М., Орлов В.Ф., Чижевський Б.Г. – К., 2004.
183. Прокопович Ф. Суть, походження та види почуттів // Хроніка, 2000. – Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – Вип. 37 – 38: Україна: Філософський спадок століть. – С. 310 – 322.
184. Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. III. – СПб., 1891. – 425 с.
185. Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. – Петроград: Колос, 1924. – 110 с.
186. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / Ред. М.Д.Ярмаченка. – К., 1991. – 381 с.
187. Руденко Ю.Д. Українська національна система виховання. – К.: КДПІ, 1991. – 48 с.
188. Русова С.Ф. Вибрані твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
189. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. – К., 1999. – 368 с.
190. Сарбей В. Становлення і консолідація та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С. 3–16.
191. Сахарный Л.В. Введение в психолінгвістику: Курс лекцій. – Л., 1989. – 184 с.
192. Світленко С. Генезис українського народолюбства // Київська старовина. – 1999. – №2. – С. 29–47.
193. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – 912 с.
194. Скорик М.М. Теорія мови О.Потебні: філософсько–культурологічний аналіз: Дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04 / НАН України, Інститут філософії. – К., 1996. – 163 с.
195. Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М., 2003. – 576 с.
196. Слов'янська фольклористика: Нариси розвитку. Матеріали. – К., 1988.
197. Смаль В.З. Педагогічні погляди Івана Франка. – К., 1966. – 187 с.
198. Смирнов С.В. Русское и славянское языкознание в России середины XIX – нач. XX вв. – Л., 1991. – 229 с.
199. Снитко Е.С. Психолінгвістическая концепция А.А.Потебни и современная наука // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 1996. – № 2 (сентябрь–октябрь). – С. 3–6.

200. Снитко Е.С. Язык и нация: традиции и современность // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 1996. – № 1. – С. 1–3.
201. Сохань П.С. Розвиток історико–славістичних досліджень на Україні // Український історичний журнал. – 1983. – №8. – С. 56–72.
202. Спадщина О.О.Потебні і проблеми сучасної філологічної науки. – Харків, 1985. – 112 с.
203. Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка. – СПб., 1887.
204. Срезневский И.И. Об изучении родного языка вообще и особенно в детском возрасте. – СПб., 1899.
205. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К., 1997. – 232с.
206. Стешенко І. Українські шестидесятники // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – №1–2. – С.1–45.
207. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення. – К., 1998. – 336 с.
208. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького. – К., 1992. – 512 с.
209. Сумцов Н.Ф. Выступление А.А.Потебни на ученое поприще и участие в этом деле М.С.Дринова // Сборник Харьковского историко–филологического общества. – Харьков, 1908. – Т.15. – С. 129–141.
210. Сумцов Н.Ф. По поводу тридцатилетия служебной деятельности А. А.Потебни // Киевская старина. – 1887. – Т.18. – С. 567–572.
211. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. (Посвящается памяти А.А.Потебни) // Киевская старина. – 1892.– №1.– С. 1–10; №2.– С. 206–225; №3.– С. 409–423; №4.– С. 22–36; №5.– С. 176–192; №7.– С. 85–94; №8. – С. 141–159; №9.– С. 333–349; №10.– С. 35–50; №11.– С. 176–187; №12.– С. 379–390.
212. Супрунюк О. Харківська громада наприкінці 1862 р. // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 178–191.
213. Сухіна В.Ф. Філософські погляди О.О.Потебні // Ученые записки ХГУ “Народная украинская академия”. – Т. 3. – Харьков, 1997. – С. 133 – 138.
214. Сухомлинська О.В. Деякі питання етимології педагогічного знання // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 2–7.
215. Сухомлинська О.В. Історико–педагогічне дослідження та його “околиці” // В кн.: Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 40. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 8 – 14.
216. Сухомлинська О.В. Історико–педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К.: АПН, 2003. – 68 с.
217. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади розвитку історико–педагогічної науки в Україні // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 41–45
218. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // В кн.: Збірник наукових праць: Спеціальний випуск “До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г.Кузь (гол. ред.) та інші. – К.: Наук. світ, 2002. – С. 31 – 40.

219. Сухомлинська О.В. Персоналія в історико–педагогічному дискурсі // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 10 – 15.
220. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5 т. Т. 1–5. – К., 1976–1977.
221. Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974. – 151 с.
222. Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки: (До 150–річчя з дня народження О.О.Потебні). Тези республ. наук. конф. – Харків, 1985. – 290 с.
223. Тенянюк М., Тенянюк Ю. Слово – не от Бога. Искусство и религия в эстетической концепции А.А.Потебни // Наука и религия. – 1985.– №9. – С. 52–54.
224. Тенянюк Ю.П. Эстетическая концепция А.А.Потебни. Автореферат дис... канд. филос. наук. – М., 1976. – 18 с.
225. Теория познания. В 4 т. Т.2. Социально–культурная природа познания / АН СССР, Ин–т философии; Под ред. В.А.Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1991. – 478 с.
226. Толстой Н.И. О некоторых этнолингвистических наблюдениях А.А. Потебни // Толстой Н.И. Избранные труды. Т.III. Очерки по славянскому языкознанию. – М., 1999. – С. 302–315.
227. Томсен В. История языкознания до конца XIX в. – М., 1938. – 159с.
228. Топорков А.Д. Вклад славянских филологов XIX века в разработку теории мифа // Славянские литературы, культура и фольклор славянских народов: XII Международный съезд славистов (Краков, 1998). Доклады российской делегации. – М., 1998. – С. 382–395.
229. Топорков А.Д. Теория мифа в русской филологической науке XIX века. – М., 1997. – 314 с.
230. Тростников М. Записки по грамматике русского языка // Педагогический сборник. – 1903. – Вып. 11/12; 1904. – Вып. 1/2.
231. Трофимова Р.П. К характеристике философского наследия А.А. Потебни // Научный доклад высшей школы. Философские науки. – 1985.– №6. – С. 101–109.
232. Трофимова Р.П. Философия культуры русского академизма. Дис. ... докт. филос. наук. – М., 1994. – 300 с.
233. Українська педагогіка в персоналіях / За ред. О.В.Сухомлинської. – У 2 т. – Т. 1, Т. 2. – К.: Либідь, 2005
234. Український буквар. По підручнику О.Потебні. Уложила С.Ф. Русова. – К., 1919. – 86 с.
235. Українські поети–романтики: Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М. Л.Гончарука; Ред. М.Т.Яценко. – К., 1987. – 592 с.
236. Ученые общества и учебно–вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905) / Под ред. Д.И.Багалея, И.П.Осипова. – Харьков, 1911.
237. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Т. 1–6. – М., 1988–1990.

238. Файерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986. – 542 с.
239. Филин Ф. Методология лингвистических исследований А.А. Потебни // Язык и мышление. – М.; Л., 1935. – Вып. ¾. – С. 121 – 160.
240. Филин Ф.П. А.А.Потебня – русист // Традиции русского языкознания на Украине. – К., 1977. – С. 136–148.
241. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури О.Потебні: Метакритичне дослідження. – К., 1993. – 112 с.
242. Фізер І. Теорія О.Потебні – дернват “берлінської школи”? // Слово і час. – 1991. – №12. – С. 3–8.
243. Філософія освіти в сучасній Україні. Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції “Філософія сучасної освіти та стан її розвитку в Україні” (1 – 3 лютого 1996 р.). – К.: ІЗМН, 1997. – 544 с.
244. Фрадкин В.З. Харьковское историко–филологическое общество (1877–1919) // История и историки. Историографический ежегодник, 1979. – М., 1982.
245. Франко І.Я. Вибрані статті про народну творчість / Упор. О.І.Дей. – К., 1955. – 230 с.
246. Франчук В.Ю. А.А.Потебня и славянская филология // Вопросы языкознания. – 1992. – №4. – С. 123–130.
247. Франчук В.Ю. Декабристи і родина Потебень // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 66–74.
248. Франчук В.Ю. Змагання учня з учителем: про “відповідь” Потебні Лавровському // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №12. – С. 86–89.
249. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня (про життя і творчість). – К., 1985. – 198 с.
250. Франчук В.Ю. А.А.Потебня. – М., 1986.
251. Халанский М.Г. Опыт истории историко–филологического факультета имп. Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Ч.1. – Харьков, 1908.
252. Хлудов В. Потебня А.А. // Русская философия: Малый энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 420–421.
253. Хриков Є.М. Методологічна функція законів та закономірностей розвитку педагогічної науки в історико–педагогічних дослідженнях // В кн.: Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 40. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 37 – 42.
254. Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник. – К., 2004.
255. Ціннісні парадигми освіти / Укладач Ткачова Н.О. – Х., 2004.
256. Чехович К. О.Потебня – український мислитель. – Філософія мови // Хроніка, 2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – Вип. 37 – 38: Україна: Філософський спадок століть. – С. 442 – 461.
257. Чудаков А.П. Психологическое направление в русском литературоведении // Академические школы в русском литературоведении. – М., 1975. – С. 337–340.

258. Шип Н.А. Культурно–національне питання на Україні у ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С. 25–34.
259. Юбилейный сборник к 150–летию Харьковского университета. – Харьков, 1955.
260. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб, 1910.
261. Ярмаченко М.Д. Важливий етап у розвитку педагогічної науки // Вісник Академії педагогічних наук України. – 1993. – № 1. – С. 4 – 10.
262. Ярмаченко М.Д. Десятиріччя становлення Академії педагогічних наук України // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002. Збірник наукових праць до 10–річчя АПН України. – Ч. 1. – Харків, 2002. – 640 с. – С. 3 – 9.
263. Ярмаченко М.Д. Історичні передумови розвитку педагогічної науки в Україні (1917 – 1920) // Інститут педагогіки: погляд через роки (До 75–річчя від дня заснування Українського науково–дослідного Інституту педагогіки). – К., 2002. – 216 с. – С. 17–33.
264. Ярмаченко М.Д. Стан і завдання досягнень в галузі історії педагогіки // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. Збірник наукових праць Кам'янець–Подільського державного педагогічного університету. Серія соціально–педагогічна. Випуск 3. Том 1. / Відп. ред. Ю.М. Ковальчук. Наук. ред. О.В.Сухомлинська. – Кам'янець–Подільський, 2002. – С. 3 – 6.
265. Ярмаченко Н.Д. Педагогическая деятельность и творческое наследие А.С.Макаренки: Кн. для учителя. – К.: Рад. шк., 1989. – 191 с.
266. Ярошевец В.І. Людина в системі пізнання. – К., 1996. – 208 с.
267. Ярошевский М.Г. Учение А.А.Потебни о языке и мышлении. Автореферат дис. ... канд. филос. наук. – М., 1945. – 22 с.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

268. Гнилосиров В. Щоденник. – ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.1, №354, арк.1–120.
269. Потебня О.О. Азбука. – ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.2, №668, арк. 1–17.
270. Повідомлення і грамота “Товариства любителів російської словесності” при Московському університеті про обрання О.Потебні дійсним членом Товариства. 24 жовтня – 20 листопада 1875 р. – ЦДІА України, ф. №2045, оп.1, 3 арк.
271. Повідомлення і диплом про обрання О.Потебні членом–кореспондентом відділення російської мови і словесності Академії наук. (Латинською мовою). 24 грудня – 29 грудня 1875 р. – ЦДІА України, ф. №2045, оп.1, 2 арк.
272. Повідомлення Академії наук про присудження О.Потебні Ломоносовської премії за працю “Из записок по русской грамматике”. 26 січня 1876 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 1 арк.

273. Повідомлення і диплом Королівського чеського товариства наук у Празі про обрання О.Потебні членом Товариства. 15 лютого 1887 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

274. Повідомлення і грамота Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті про обрання О.Потебні дійсним членом Товариства. 21 лютого – 24 лютого 1890 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

275. Уривок донесення професорів Харківського університету на ім'я міністра з протестом проти покарання студентів нагаями. Чернетка цього донесення писана рукою О.Потебні. 1878 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 8 арк.

276. Лист О.Потебні І.В.Ягічу про своє прихильне ставлення до його журналу, про “Слово о полку Игореве”, про свою працю над литовсько–російським словником та інше (чернетка). Вересень 1877 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

277. Лист до О.Потебні викладача VI гімназії М.Баталіна (Москва) з проханням допомогти у розв'язанні деяких неясних питань російського синтаксису. 6 грудня 1881 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

278. Лист до О.Потебні викладача російської мови І.Ю.Боголюбова (станція Усть–Ведмедицька) з проханням дати відгук на його працю про граматичні часи. 28 січня 1882 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

279. Листи до О.Потебні професора порівняльної філології Казанського університету І.А.Бодуен–де–Куртене з проханням надіслати до Лейпціга професору Лескіну працю О.Потебні “Малорусская народная песня”, сприяти вступу до Харківського університету студентів, виключених з Казанського за участь у студентських заворушеннях та інше. 11 квітня 1880 – 10 грудня 1888 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 4 лл., 6 арк.

280. Лист до О.Потебні викладача 2–ї гімназії Є.Ф.Будде (Кишинів) з проханням переглянути його працю “Мифический элемент в русской народной словесности”. 26 січня 1886 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

281. Листи до О.Потебні академіка, професора російської мови Московського університету Ф.І.Буслаєва з подякою за надіслані книги та запрошення взяти участь у діяльності Історико–філологічного товариства. Тут же відомості про диспут О.І.Кірпічнікова та інше. 6 листопада 1873 р. – 2 жовтня 1888 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 4 лл., 7 арк.

282. Лист до О.Потебні наглядача міського двокласного училища, етнографа В.С.Гнилосирова (Канів) про збирання колядок. 15 жовтня 1863 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 1 арк.

283. Лист до О.Потебні народного вчителя І.К.Гордика (Орехов) з проханням дати відзив на надісланий ним “Збірник творів”. 27 червня 1889 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

284. Лист до О.Потебні викладача російської мови гімназії О.Дмитрієва (Короча) з проханням переглянути його працю і допомогти у вивченні російської мови. 21 грудня 1881 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

285. Лист до О.Потебні історика, професора Празького університету І. Калоусек з повідомленням про одержання праць О.Потебні “Из записок по русской грамматике” і “Значение множественного числа”. 29 грудня 1888 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 1 арк.

286. Листи до О.Потебні професора слов’янознавства Київського університету О.О.Котляревського з проханням надіслати йому праці О.Потебні. 4 грудня 1878 р. – 15 лютого 1881 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 лл., 3 арк.

287. Лист до О.Потебні професора слов’янознавства Новоросійського університету О.О.Кочубинського (Одеса) з проханням надіслати йому докторську дисертацію О.Потебні. 2 листопада 1877 р. – ЦДІА України, ф. №2045, оп.1, 1 арк.

288. Лист до О.Потебні професора слов’янознавства, члена–кореспондента Петербурзької Академії наук Г.Крека (Грац) з подякою за прислані праці О.Потебні. 6 червня 1876 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 2 арк.

289. Листи до О.Потебні професора мовознавства Львівського університету О.Огоновського з проханням пояснити вимову деяких слів у білоруській та українській мовах. 13 червня 1879 р. – 1 листопада 1887 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 7 лл., 9 арк.

290. Лист до О.Потебні викладача російської мови 2–ї гімназії А. Словинського (Тифліс) з проханням дати відзив на “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”. 27 січня 1889 р. – ЦДІА України, ф. №2045, оп.1, 2 арк.

291. Лист до О.Потебні професора російської мови Київського університету О.І.Соболевського з проханням дати відгук на його працю “Нариси”. 8 березня 1884 р. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 1 арк.

292. Лист до О.Потебні викладача російської мови гімназії І. Стефановського (Могилів) з проханням сприяти збереженню за ним посади викладача у Білгородській гімназії. 21 вересня 1881 р. – ЦДІА України, ф. №2045, оп.1, 1 арк.

293. Листи до О.Потебні професора слов’янської філології В.Ягіча про свій намір видати порівняльний словник слов’янських наріч, з проханням дати статті до “Архіву”, взяти участь у складанні історичного словника російської мови. 1877 – 1887 рр. – ЦДІА України, ф.№2045, оп.1, 11 арк.

294. Лист групи земляків покійного О.Потебні з подякою Харківському Історико–філологічному товариству за намір взяти участь у шануванні пам’яті О.Потебні.– ХОДА, ф. 3, оп. №275, арк.1.

295. Ходатайство А.Потебни о разрешении ему усыновить двух мальчиков. – ХОДА, ф. 3, оп. №275, арк.1–4.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ПРИЛОЖЕНИЕ

Руководство къ обучешю грамотѣ, составленное для малорусскихъ воскресныхъ школъ А.А.Потебней

Въ нашу редакцію на дняхъ доставлена однимъ изъ давнихъ учениковъ покойнаго профессора А.А.Потебни интересная рукопись его, сохранившаяся въ автографѣ. Хотя рукопись имѣеть спеціальній педагогическій характеръ, но мы считаемъ долгомъ помѣстить ее въ нашемъ журналѣ въ приложніяхъ, такъ-какъ находимъ, что, помимо значенія ея для современной намъ жизни, она представляетъ большой интересъ, какъ матеріаль, такъ сказать, историческій, свидѣтельствующій о томъ народническомъ настроеніи, которое и въ молодые годы было удѣломъ тогда только что начинавшаго свою ученую карьеру адъюнкта Харьковскаго Университета А.А.Потебни. Конечно, въ методахъ обученія грамотѣ за послѣднія 40 лѣтъ сдѣлано много шаговъ впередъ, но они относятся главнымъ образомъ къ обученію дѣтей, а не взрослыхъ: вѣдь у насъ и по сей день нѣтъ хорошо составленнаго руководства для учащихся въ воскресныхъ школахъ, особенно же въ примѣненіи къ разнымъ этнографическимъ единицамъ. Вотъ почему мы считаемъ, что особенную цѣну можетъ имѣть печатаемая нами рукопись, дающая богатый матеріаль современнымъ составителямъ учебниковъ въ подборѣ чисто народныхъ поговорокъ, загадокъ и изреченій, пріуроченныхъ къ изучаемому новому звуку, а также дающихъ поводъ учащему сдѣлать самое обученіе не сухимъ, безжизненнымъ, а исполненнымъ тѣхъ осмысляющихъ началъ, безъ которыхъ немислима школа ни высшая, ни средняя, ни низшая.

Рукопись доставлена намъ при слѣдующемъ письмѣ; владельца ея:
Въ редакцію "Кіевской Старины".

Въ 186 г. покойнымъ Ал. Аѳ. Потебней подаренъ былъ мнѣ, въ рукописи его, малорусскій букварь, составленный по звуковому методу, съ конца 50-хъ годовъ входившему въ обиходъ при обученіи грамотѣ въ возникавшихъ въ Россіи воскресныхъ школахъ.

Какъ молодой ученый, идеально честный и правдивый человекъ, Ал. Аѳ. не могъ не принимать живаго участія въ мѣстныхъ воскресныхъ школахъ и личнымъ опытомъ убедился, что для большинства „воскресниковъ“, въ особенности изъ окраинъ Харькова, въ начальномъ обученіи настоятельно необходима родная рѣчь, чѣмъ и объясняется составленіе покойнымъ настоящаго букваря. Букварь этотъ, съ одобрительной помѣтой профессора Зернина, не былъ своевременно напечатанъ, вѣроятно, по причинамъ, отъ автора независѣвшимъ: то были тревожныя времена, когда даже массы цѣннаго этнографическаго матеріала сотлѣли въ нѣдрахъ земли совершенно безслѣдно и навсегда.

Передавая мнѣ свой букварь, будущій знаменитый философъ-филологъ, между прочимъ, какъ теперь помню, сказалъ: „возьмите себѣ этотъ набросокъ, быть можетъ онъ когда нибудь пригодится!“ Я тогда переписывалъ для печати знаменитое изслѣдованіе покойнаго „О полногласіи“.

Прошло 35 лѣтъ съ того времени. Дорогая рукопись, къ счастью, отыскалась въ моемъ книжномъ скарбѣ, и я теперь передаю ее въ распоряженіе редакцій „Кіев. Старины“, съ признательной памятью о незабвенномъ про-фессорѣ-другѣ.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17.
18. 19. 20. 30. 40. 50. 60. 70. 80. 90. 100.

а, е, и, о, у,
я, ё, ї, ё, ю.

М. Мо-я, ма-ма. Ма-ю ма-му. Мое-ю ма-мо-ю. Я-ма, и-мо, ё-му, мы-мо, у-мі-е-мо, умі-ю, у-мы-ю.
Аи, ай, ой, ей, май, мый, у-мый, мій, умій. Умь, имь, у-мі-емь.

Л. Ла-ю, ла-ма-ю, ма-ла-я, ма-ло, мы-ло, ло-мы ло-ю, а-лы-лу-я. Ля-ля, мы-ля, ме-лю, лю-ля, мо-лю
, ма-лю-ю, мы-лу-ю, о-лі-я, ма-лю-е-мо, мы-лу-е-мо,
Лай, лый, ма-лый, мы-лый, лій, у-лій, мы-луй, ма-люй.

Мыль, мыль, миль, ме-лемь, мо-лымь, ломь, ло-млю, млі-ю, уль-ли, мы-ля.

Р. Ра-ломь, о-ра-лы, ма-ра, ми-ра, ли-ра, ми-ро-ю, ры-ю, гри-ло, о-ры, я-ры, о-ре, мо-ре, о-рю,
рю-ма-е, Ма-рі-я.

Рай, рый, Ю-рій, рій, ми-ряй, ярь, ерь (ь), ерь (ь), мырь, мирь, (ми-ряй), ма-лярь, ри-марь, яр-мо,
Ер-мо-лай.

В. Ва-ва, ва-рю, ва-лю, мо-ва, ла-ва, о-лы-ва, ве-лю, вы-ю, вы-лы, вы-рій, ло-вы, во-ва, во-лы, во-ля,
о-лы-во, ва-ры-во, ві-ю, ви-ру-ю, виль, ре-ку.

Вы-ли-вай, вый, ли-вый, вій, вій-я, ивь, ве-ливь, ва-рывь, мавь, левь, вы-мывь, ривь, рывь,
ма-лю-вавь.

Вар-ва-ра, и-рва-ла, вы-рва-ла, вь мыру, вь міру, вмерь, вь ли-во, ло-влю, мо-влявь,

Н. На мо-ри, во-на, ма-лы-на, во-ро-на, но-вы-на, не-ма-е вь ме-не ны-вы, ла-ны, ны-ю, ли-ны-вій,
по-ра,

ра-но, во-но, вы-но, ну-мо, ни, ни-ма-я, ме-ни, лы-ні-я, лы-ні-ю, ня-ня, ня-ню, во-ня-е.

Мы-най, Ной, ми-няй, ни-мый, лань, ро-мень, лынъ, а-минь, винь, ре-минь, лёнь, ре-мин-ный, ви-рно,
мир-но мар-но, ум-но, мно-ю, мня-ло, рив-но, ймен-ня, и-льня-ный,

3. За мно-ю, ло-за, за-но-за, ры-за, зе-мля, зе-ле-но, о-зе-ро, зо-ря, ли-зу, а-ни ра-зу, зи-ма, зиль-ля
ва-ры-ла.

Вы-ли-зай-мо зь ямы, за-ймы во-лы, не-ймы ви-ры, азь, разь, мо-розь, за-мо-розь. Я лизь, ты лизь,
заразь, визь. Изь-за ло-зы, возь-ми, из-ме-лы, зме-лы, зми-ряй, змі-я, роз-мо-ва, роз-ва-лы, зва-лы, во-на
зва-ла, зва-рю, зво-ню, вы-зво-лю, зла-мавь, роз-ла-мавь, злый, риз-но, зна-ю, роз-ри-за-лы, зрісь.

С. Са-мо, са-ло, са-ны не вnzь, о-са, ро-са змы-е, ла-са, се-ло не се-ло, Се-мень оре, сыны мои, сызый,
сы-ва-я зозуля, сы-не мо-ре, у-си, не-сы, ми-сы, и-сы, еси, со-ва, не до со-лы, сы-ла со-ло-му ло-ме,
со-ромь, Су-ла, су-лі-я, Су-мы, не-су, си-но, се-му, во-лу.

Сей, сеймь, лысий, виль, ла-сий, сій си-мья, у насъ, о-весь, у-весь, у васъ, ось, зла-ма-лось, во-лось,
лись, вы-рись, а у-ма не вы-нись, усъ, насъ ловлять, ма-сло, ве-сло, не-сло, сло-во, сла-ва, о-слинь, слы-ва,
вес-на, яс-на, ряс-но, о-сно-ва, сны-лось, сну-ю, лись, ма-лый, сма-лы, смо-ла, сми-лый, возь-мы у лись
волы, сво-и, свини, о-весь, вив-са. Не ивь зо-мливь, на-ив-ся-зва-лы вся, изь села, зь села.

Г. Га-ля, га-мань, га-лунь, мы-га-е, но-гы, гы-ря. Лы-са го-ра, ма-ло го-ря, га-сы о-гонь, го-во-рю,
го-ві-ю, го-ло-ва, го-минь, у се-ли, гы-ля гу-сы, гу-ля-ю.

Зе-ле-ный гай, ля-гай рано, гей волы, мыгь, лугь, лигь, мигь, мыгну, гну, гній, гны-лый, лугь, ла-ма-е,
глазь, глы-на, глумь, не глу-зуй зь е-го, глянь, лягла, гра-ю, гры-зу, за-грузь, гриз-ный, гримь, грязь, Ив-га,
не вга-вае, ор-гань, мор-га-ю.

К. Ка-лы-на, ка-ли-ка, ка-зна, ру-ка, му-ка, на-у-ка со-ро-ка, о-сы-на, кы-ва-е го-ло-во-ю, ки-силъ,
Кы-ивь, гу-кы, ра-кы, со-кы-ра, ко-са, ко-ра, ко-за, ко-за-кы, ко-ле-со, ко-мо-ра. Я-ке ко-рин-ня, (таке)
на-сін-ня, о-ко, в-ико, лы-ко, мо-ло-ко, ни-ко-лы, ку-ры, ма-ку, ру-ка ру-ку мы-е. На ру-ку ко-винь-ка. Е
вь глеку мо-ло-ко, (та) го-ло-ва не вли-зе. Голою рукою не займай. Гу-кай на во-лы. Кый, я-кый, куй за-лизо.
Якь, ка-юкь, макь, ракъ, гу-сакь, ма-слакъ, ко-закь, ви-ныкъ, яр-лыкь. Ко-лы не ко-валь, й рукъ не ка-ляй.
Лукъ, сукъ, со-рокъ, ки-локъ, рикъ, викъ, ликъ. Сире сукно ли-зе вь вик-но (ра-нокъ, свить). Книга, князь,
ракъ ли-зе, клюй. Во-ронь во-ро-ну о-ка не вы-клю-е, кля-ну, якъ ракъ, кра-ю, край, и къ Рыму, у Крымъ,
кры-ло, прі-ю, кри-во, кре-минь, кре-са-ло, и-кра, ис-кра, скры-ня, скризь, мыс-ка, ска-мья, скиль-ко,
Ро-меньськый, Рим-ськый, и къ вамь, квась, про-ква, верёвска, ныв-ка. На вов-ка (по-мовка), вовкъ, мам-ка,
рын-ка, скрын-ка. Гал-ка, гил-ка, Галь-ка, люль-ка, гулькъ, гир-ка, гир-ко, ны-зько склызь-ко.

Д. Да-ю, да-ле-ко, зе-ле-на ро-са-да, ве-лы-ка ко-ло-да 1). Коляда, вы-со-ке де-ре-во, ко-закъ и-де,
зе-мля гу-де, де-ру ку-де-лю. Я-зыкь до Кы-е-ва до-ве-де, и до кы-я, до-ю ко-рр-ву, гир-ка до-ля,
до-лы-на, до-ло-ня, ве-лы-ка до-ро-га, до-мо-вы-на, дов-го, се-ре-ди-на, га-ды-на, го-ды-на, си-рый дымь
, ду-ля, ду-ма. Дур-но-му го-ря не-мае. И-ду, и-ду, ни ко-лись, ни слиду (чо-вень). Дя-ку-ю лю-дямь, у
не-ди-лю ни до ди-ла,

Дай Боже!-Робы небоже. Лю-дей, мо-ло-дый, го-дуй, ра-дуй-ся, ко-ло-дій. Садь, ладь, ве-редь, выдь,
на-родь, годь, го-родь, судь, рядь, ридь, глidy, мидь, суд-дя. Надь моремь, подь ме-не, на дме, на-дму,
видь-ма, идь-мо, рид-на ро-ды-на, ряд-но, выд-но, од-но, зло, вид-ри-завь. надь ри-ко-ю, дри-ма-ю, ви-дро
, дрань, другый, дрюкъ, над-ло-млю, си-дло, надь во-до-ю, дво-е, два, дви-рь, глад-ко, со-лод-ко, рид-ко,
дядь-ко, редь-ка, роз-даю, здо-ровь, звиз-да, гни-здо, глудь, гараздь, ор-да, вда-рю.

Т. Та-та-рынь, та-лань, Та-рась, во-ро-та, ро-кы-та, зе-ле-на ру-та, кру-та мя-та, я-ки са-ны, та-ки й са-мы. Де-ся-та во-да на ки-се-ли. Е са-ло, та не для ко-та, те-ля-та, те-не-та, те-ре-за. Ку-ля мы-не, а ме-те-ры-не слово не мы-не, на-те, ну-те, ма-ты, мы-ле вов-ку те-ля, та де е-го взя-ты? то-ло-ка, ли-то, зо-ло-то, ту-та, ту-да.

Загадка. Ме-ту, ме-ту, не вы-ме-ту; не су, не-су, не вы-не-су, тям-лю, би-ле ти-ло, ти-мя, тю-тюнь.

Сви-тай, ди-тей, зо-ло-тый, кать, гарь. Во-ро-на ма-лень-ка, та ротъ ве-ли-кий, мо-лотъ, мо-лотъ.

Уво-ди не то-не, у вог-ни не го-рыть. Сви-тыть, та но гри-е (месяць). Кумь, кить, вор-кить, де-вять, де-сять, сим-де-сять. Вов-ка но-гы го-ду-ють, смит-тя, золот-тя. Сви-тло, ко-тлы, метла, тра-ва, тры, тро-е, тро-тій. Ку-ды гол-ка, ту-ды й ныт-ка. Лыт-ва. Ма-те-рын-ська мо-лы-тва зо дна мо-ря вы-йма-е, тво-я во-ля, вес-ты, нес-лы, тие-то, сто, якъ вы-ро-сте на до-ло-ни во-лос-ся, Загадка. Сто-ить стри-ла се редь дво-ра, а въ тій стри-ли, сим-сотъ и дви. До-ма й сти-ны по-ма-га-ють. За симъ версть ки-си-ля і-сты, тяг-ты мог-ты, ковтатъ, ви-второкъ, вер-татъ, за-мер-ты.

Б. Сер-ды-ла ся ба-ба на торгъ, а торгъ (про те) и не зна. Ве-лы-ка до не-ба, та дур-на, якъ тре-ба. Ни ры-ба, ни мя-со. Заг. У Кы-е-ви дрова рубаютъ, а на у-весь мырь трис-кы летятъ (дзвинь и луна). Не-во-ле-ю тиль-ко та-та-ры бе-руть, гу-бы, зу-бы, лю-бы, бо-ло-то, бо-ро-на. Су-бо-та не ро-бо-та. За сы-ро-то-ю Богъ зъ ка-лы-тою. То-варъ у во-зи, а на-ді-я у Бо-зи Заг. Сто-ить дидь надъ во-до ю, ко-лыва е бо-ро-до-ю (очереть). Не бу-де Га-ля, бу-де дру-га-я, зъ ду-ру якъ зъ ду-бу. Симъ рикъ ма-ку не ро-ды ло, та го-ло-ду не бу-ло. Не ра-зомъ Кра-кивъ збу-до-ва-ный, але сла-вень. Тре-ба, якъ билъ-мо у во-ко.

Бай-ка, лайка, бі-йка, ря-бий, о-буй-ся. Объ Мы-ко-лы, тай ни-ко-лы. Грыбъ, лобъ, лубъ, зубъ, дубъ, го-лубъ, не-любъ, то-ди де-ры лубъ-я, якъ де-руть-ся. На без-рыбъ-и и ракъ ры-ба. Ти-кай го-лый, бо об-де-руть. Об-ла-ва, бла-гос-ло-вить, об-ли-за, блы-ны, блызь-ко, об-лигъ об-ляг-ты, гре-бля, люб-лю, об-лу-да, блу-дыть, об-ру-бать, брусь, об-ры-вать, брыль, брысь. Не вльвъ, а вбрыз-кавъ, братъ, братъ. До-бре ро-бы, доб-ре й бу-де. Доб-ре ис-ты, та вы-со-ко лиз-ты, грыб-кы, луб-кы, дуб-кы, го-луб-ка, дриб-но, буб-ны, довб-ня, довб-ты, куль-ба-ба, стриль-ба, юр-ба, вер-ба. Гор-ба-то-го до стины (пры-тульвъ). Горбъ, свадь-ба, дба-ю, и-зба, зба-влять.

П. Па-рай. Ни си-ло ни па-ло, дай, ба-ба, са-ло. Який пань, та-кий е-го крамъ. Ба-га-то па-нивъ, а на гре-блю й ни-ко-му. Ту-манъ по-ле по-кры-вае. Свое золото и въ по-пе-ли выд-но, Безъ Бо-га не до по-ро-га. По бо-ро-ди тек-ло, а въ ро-ти не бу-ло. Ка-ту-зи по за-слу-зи. По-са-ды дур-ня за стиль, а винъ и но-гы на стиль. Пе-ре-ме-лыть-ся, му-ка бу-де. Не бу-де ды-ва зъ се го пы-ва. Якъ е бать-ко, то бывъ бы, а якъ не-ма, то ку-пывъ бы, та ни-де. Пы-сарь пы-савъ. Пу-га, пу-то, пъя-те-е ко-ле-со, пъя-но-му мо-ре по ко-ли-на, Якъ бы знат-тя, де у-па-ду, пи-до-славъ бы со-ло-мы. Заг. Хо-ро-ший то-варъ зпидъ зем-ли йде.

Ко-пай яму, пый воду, на-пий коня, рыпъ у две-ри, сыпъ ме-ду, крупъ, рыба, по-рогъ, снпъ, со-ло-ма, сто-кипъ. Коли не пипъ, той не вби-рай-ся у ры-зы. Теп-ло, дупло, пла-каты, пла-вать, плести, плугъ, рып-лять две-ри. Скры-пять во-ро-та. Не плшой у ко-ло-дезь, сплю. Правъ, якъ ду-га. Не все ко-ту мас-ны-ця: прый-де се-ре-да й пят-ны-ця. На-няв-ся-иро-дав-ся. Заг. Ля-гла Га-ся, про-стя-гла-ся, а якъ у-ста-не, то не-ба до-ста-не. По-га-на спра-ва ко-ло дядъ-ко-во-го воза. Ко-луп-ны гли-ны, на-пны свы-ту, на пни про-дать, лап-ка, лышка, Не все зъ ры-бко-ю: ин-ко-лы зъ рипкою. Заг. Биглы два псы, по-за-ды-ра-лы но-сы (по-лосъ-я) Сто-ять сто-впы, ні-якъ не до-тов-плюсь. Не-ма впы-ну вдо-вы-ному сы-ну. Стовпъ до не-ба. Гор-пы-на, тер-плю го-ре, терп-кий, пи-сля Спа-са, ля-гай спа-ты, нумъ спи-вать.

Х. Ха-та, ха-ля-ва, До-ма-ха, му-ха, пря-ха. Ты-ха во-да гре-бли рве. Изъ-за го-ры ви-теръ віе, бе-ре-зонь-ку хы-лыть. Хи-ма, му-хы, Хо-ма та Яре-ма, хортъ. По-ва-дыв-ся ку-холь по во-ду хо-ди-ты, по-кы ему у-хо зло-млять. По-на-ды-ласъ со-ба-ка за во-зомъ хо-ды-ты, тай за саными не вы-тер-пытъ. За дур-но-ю го-ло-во-ю та но-гамъ лы-хо. Го-во-ры Клы-ме: хай тво-е не гы-не. Мовъ о-ро-хомъ объ сти-ну, бу-ло хо-дымъ, ху-ру го-нымъ. ли-ха хур-то-вы-на.

Хай е-му ле-гень-ко зга-да-ет-ся. Лю-дей слу-хай, а свій ро-зумъ май. Хоть го-лый, такъ у пид-вьяз-кахъ. На сло-вахъ, якъ на вир-га-нахъ. Свій, не свій, а у го-рохъ не лизъ. О-бухъ на ляхъ, михъ, лёхъ, нохъ. Го-лод-ній ку-ми хлибъ на у-ми, хло-сту дать, сы-за хма-ра, я-рый хмиль, за-ва-ле-на до-ро-га хмы-зомъ, хра-мать, хрестъ, кисткы хру-стятъ. По-кы хваль-ко на-хва-лыть-ся, будь-ко на-бу-дет-ся. Хве-диръ, хво-ро-ба, хвистъ. Зъ брех-ни лю-де не мруть, та у дру-ге имъ ви-ры не ймутъ. Хны-каты. Хто не слу-ха-е та-та, той по-слу-ха-е ка-та. Хто ро-быть, той ма-е, хто ра-но аста-е, то-му й Богъ да-е. Пры-мха, верхъ, вильха.

Ж. О-са жа-лыть, ме-жа, ро-жа. Не мо-ре то-пытъ, калю-жа. У-же. Заг. Од-но ка-же: „сви-тай Бо-же", друге ка-же: „не дай Бо-же", трс-те ка-же: „ме-ни все од-на-ково (чи въ день чи въ но-чи)" (вик-но, две-ри, сво-локъ). Бе-ре-же-но-го й Богъ бе-ре-же. Ро-бы, не-бо-же, то-й Богъ по-мо-же. Чу-же пе-ре-сту-пы, та не беры. За мо-е жы-то, та ме-не и бы-то. Со-ба-ка на си-ни ле-жыть, са-ма си-на не истъ, и дру-гымъ не да-е. Заг. За-га-да-ю за-гад-ку, за-кы-ну за грядку, не-хай мо-я за-гад-ка годъ до го-ду ле-жыть (жы-то по-сія-не). По-га-ному жы-во-ту й пы-ро-гы ва-дя-ть, жов-та мидь, жо-лудъ. По не-во-ли па-ни хо-дыть у жу-па-ни бо свы-ты кат-ма. До Свя-то-го Ду-ха не кы-дай ко-жу-ха, а по свя-тимъ ду-си у тимъ же, ко-жу-си. Ка-завъ ианъ: „ко-жухъ, дамъ", тай сло-во его те-пле. Зна-ты свое до-бро и въ ка-лю-жи.

Не вва-жай на вро-жай: сій жы-то, хлибъ бу-де. На чу-жый трудъ ла-сый не будь. Хлибъ-силъ ижъ, а прав-ду рижъ Заг. Межъ тре-мя ду-ба-мы за-вья-зло те-ля зубамы (со-ки-ра). Збиж-жя, за-миж-жя, важ-но,

мож-но, жны-во, иж-мо, мок-рый-хоть вы-жмы, жре, а не исть, тыж-день. Не знавь ко-закъ ни го-ря, ни нуж-ды. Два тре-тё-го не ждутъ. За-пы-сав-ся, о-хо-то-ю въ служ-бу. Ко-лы медь, то- и лож-ко-ю. Колы до Ивана просо въ ложку, то буде и въ ложку. До-ро-га лож-ка до о-би-да, до-ро-гый, якъ за де-неж-ку пи-сто-летъ, На дво-ри имъ жыть. Изъ нымъ дру-жы а ка-мень за па-зу-хою дер-жы. Ой кинь и-рже, тра-ва вяне, вже пиз-но. Безъ пид-жо-гы и дро-ва не го-ря-ть, о-же-ре-ло, ожиг-нуты. Бджо-ла каже: „кор-мы ме-ни до Ива-на, а я те-бе о-дыг-ну, якъ па-на“.

Ш. Ша-нуй го-ры й мо-сты. На зло-дію шап-ка го-рыть. До-брав-ся, якъ вовкъ до ко-ша-ры, про вовка по-мовка, а вовкъ у кошари. Въ ре-ше-ти во-ду но-сыть. Заг. Ле-тивъ птахъ о ше-сты но-гахъ, тай сивъ на мо-гы-ли: „Бо-же ты мій мы-лый от-туть, моя сыла огнемъ погорила“ (бджола, церква й воскова свичка). „Хто до каши?“-я!- А товк-ти? Озы-вай-тесъ (ще) хто. Знай, ля-ше, по-кы на-ше (по Случъ наше). У ба-за-ри два дур-ня: одинъ де-ше-во дае, дру-гый до-ро-го про-сыть. Шы-ты, би-лыты: зав-тра Ве-лык-день. Про-па-лы, якъ ру-ди мы-ши. Добро пушыть лыхо сушыть. Дай Бо-же на-шо-му те-ля-ти вов-ка пый-ма-ты, Ой не шу-мы, лу-же, ты зе-ле-ный га-ю.

Не ми-шай-ся межъ чу-жи лы-ка. Ку-пывъ бы се-ло, та гро-шей го-ло. Въ яр-ма-рокъ безъ гро-шей-до до-му по-ро-жній. Брех-не-ю свить прой-дешъ, та на-за-дъ не вер-нес-ся. Не вжа-лу-ешъ бать-ка въ най-махъ. Вид-ри-за-на скы-ба видъ хли-ба, то вже не пры-ту-лышь. У хли-ба ниж-кы ко-ро-тень-ки, а якъ по-би-жыть (якъ упу-стымъ), то й дов-гы-мы не пе-ре-же-нешъ. Дер-жыт-ся, якъ вошь ко-жу-ха. Де-ше-ва рыб-ка, по-га-на юш-ка. Ку-пывъ ко-та въ миш-ку. Бод-рыт-ся мовъ шку-ратъ на вог-ни. Зъ од-но-го во-ла по дви шку-ры не де-руть. Такъ радъ, якъ то-риш-не-му сни-го-ви. На-ля-кавъ михъ, то й тор-бы страш-но. Заг. За ли-сомъ, за про-ли-сомъ шнуръ плят-тя вы-сыть (у-си зу-бы). Доб-ре изъ гриш-мы. Гриш-ва. Прот-вы. Вы-ми-нявъ шы-ло за швай-ку. Про-павъ якъ Шведъ пидъ Полтавою. Пош-лы дур-но-го, а за нымъ дру-го-го; Не взяв-шысь за со-кы-ру, ха-ты не зро-бышь. Бильшь ковша лы-ха не бу-де. Пер-шо-го тор-гу не кы-дай-ся. Хоть гир-ше, та ин-ше. На-смі-я-ла-ся вер-ша бо-ло-ту, о-гля-ну-лась, - и са-ма въ бо-ло-ти. Крип-ше. Лап-ша. И ду-рень ка-ши на-ва-рыть, абы пшо-но та са-ло. Ба-ба зъ во-за, ко-бы-ли лех-ше.

Ч. Ча-сомъ зъ ква-сомъ, по-ро-ю зъ во-до-ю, не и-ла ду-ша ча-сны-ку, не бу-де й во-ня-ты. Че-резъ пень ко-ло-ду ва-лыть. Ко-лыбъ Богъ слу-хавъ че-ред-ны-ка, то за ли-то-бъ у-ся че-ре-да вы-дох-ла. По-ло-вы-на сви-та пла-че, по-ло-вы-на ска-че. Швыд-кый, якъ че ре-па-ха. Безъ ха-зя-ина и то-варъ пла-че, а безъ ха-зй-кы ха-та. На ли-че-ній ко-бы-ли не да-ле-ко по-и-дешъ. На чы-имъ во-зи сы-дышь, то-го й во-лю во-лышь. Чымъ ха-та ба-га-та, тымъ и ра-да. Не вга-да-ешъ по-ло-вы-ны зъ дуба ле-тя-чы. На-ско-чы-ла ко-са на ка-мень. Правда (письмо) очи ко-ле. Думка за мо-ремъ, а смерть за пле-чы-ма. Дви-чи лы-ха не бу-вае. Тры-чи зми-ряй, а разъ вид-рижь. Гро-мада ве-лы-кий чо-ло-викъ Заг. Би-ла-рил-ля, чо-рне на-син-ня (бу-ма-га та пись-мо).

Вов-ка въ плугъ, а винь къ чор-ту въ лугъ. Бо-дай е-го- лы-ха го-ды-на у дядь-ка слу-жы-ла: вы-мов-лявъ по-сто-лы, а винь ку-пывъ чо-бо-ты. А-бы не ле-жа-чо-го Та-та-ры взя-лы. Мо-я ха-та зъ краю, я ни-чо-го не зна-ю. Не за-ми-тай чу-жо-и хы-жи: ды-высь, чи сво-я за-ме-те-на. Чу-жа ха-та ги-рше ка-та. Ды-ты-на не пла-че, ма-ты не ро-зу-мі-е. Зъ чужого коня хочъ посередъ калу вставай. Кинь зъ ко-немъ, виль зъ воломъ, а сви-ня объ тынъ. ко-лы ни зъ кымъ. На по-хы-ле-е де-ре-во й ко-зы ска-чуть. Заг. Крык-нувъ виль на сто гирь на ты-ся-чу го-ро-дивъ (гримъ). Заг. Крык-ну-ла ут-ка, на мо-ри чут-ка; збиг-лы-ся диткы не од-ны-и мат-кы (дзвинъ и пры-хо-жа-не). Пидъ лежачій ка-мень во-да не те-че. Ни грачъ, ни по-ма-гачъ. На-дув-ся якъ сычъ. Хоть блызь-ко, та слызь-ко, хоть да-ле-ко та лег-ко. Луч-че сво-е ла-та-не, нижъ чу-же-е ха-па-не; луч-че сво-е, лох-мат-не нижъ чу-же про-хат-не. Клоч-чя, струч-чя, яч-мень. Боч-ка ме-ду, лож-ка дег-тю. За-хо-ти-лось гы-ри про-тывъ noci кис-нычка. Заг. Ма-ты гла-ду-ха, доч-ка кра-су-ха, а сынъ ку-че-ря-вый (пичъ во-го нь та дымъ). Мов-чы та дышь. Помовчъ я-зыч-ку: кашкы дамъ. Глу-хый не вчу-е, та вы-ду-ма. Слав-ни буб-ны за го-ра-мы, ажъ при-йги ближ-че-со-ба-ча шку-ра.

Ц. Заг. Чор-нень-ке, ма-лень-ке, у-весь свить про-ви-да-ло, въ ца-ря оби-да-ло (перецъ). Заг. Ни ви-конь, ни две-рей, повна цер-ква лю-дей (огирокъ). Дур-ня й у цер-кви бьютъ. Мед-видъ ду-жый, та киль-це въ носи. По-павъ паль-цемъ въ небо. Здав-ся цы-ганъ на сво-и ди-ты. Да-ле-ко ку-цо-му да зай-ця. Ганяють якъ соло-ного зайця. Бре-ха-ти не ци-помъ ма-ха-ты. За-че-пыв-ся за пень тай сто-явъ ци-лый день.

Заг. Пов-на пичъ па-ля-ныць, по-се-ре-ды-ни кнышь (зо-ри та мисяць). Якъ по-и-дешъ въ объ-издъ, то бу-дешъ на о-бидъ, а якъ на про-стець, то у ве-черъ. Пе-ре-кы-дай-мо, ди-ду, хли-вещъ, чи не до-бу-де-мо дри-вещъ. По-кы сон-це зй-де, ро-са о-чи вы-истъ. Заг. Лы-сый виль кризь во-ро-та ды-выт-ся (мисяць). Вов-ка боят-ся у лись не хо-дыть. Не плуй у ко-ло-дезь, до-ве-дет-ся во-ды напыть-ся. На ла-сый ку-сокъ знай-дет-ся ку-токъ. Заг. Ши-ло мо-то-вы-ло по пидъ не-бе-са-мы хо-дило, по-ны-мещъ-ки го-во-ры-ло, поту-рець-ки за-кы-да-ло(ластивка)

Щ. Ран-ня пташ-ка но-сокъ иро-чы-ща, а пиз-ня о-чы-ци про-ты-ра. Богъ не безъ мы-ло-сты, ко-закъ не безъ ща-стя. Де ще те те-ля, а винь зъ довб-не-ю но-сит-ся. Заг. Ле-жыть ко-ло-да се-редь бо-ло-та, та ще й не гны-е (языкъ). Ой не пи-де до-шыкъ безъ ту-чи, безъ гро-му; ой не пи-де див-иа за-ми-кы та безъ по-го-во-ру. Загад. А-що въ ха-ти на по-хва-ти (ки-локъ у дверей). Заг. А що въ ха-ти не-те-са-не? (па-ву-ты-на). Заг. А що въ ха-ти безъ до-щу росте? (сажа). Ба-чы-лы о-чи, що ку-по-ва-лы, нж-тежъ, хоть по-вы-лазь-те. - На-що про-да-ешъ - тре-ба-На-що ку-пue-шь? - тре-ба. До-бри зу-бы, що й ки-силы идять. Не въ тимъ сы-ла, що ко-бы-ла сы-ва, а якъ во-на ве-зе. Не те, що ме-те, а те, що зъ вер-ху йде. Не все-те пе-рей-мать, що на во-ди плы-ве. Не тиль-ко сви-та, що въ вик-ни. До-бра та ричъ, що е въ ха-ти пичъ. Не бй-ся тii со-ба-кы, що бре-ше. Дар-ма вер-ба, що груш не-ма: не-хай и не ро-дыть. На те ко-валь

кли-щи дер-жыть, щобъ рукъ не пек-ты. На до-гадь бу-ря-кивь, щобъ да-лы ка-пу-сты. На те шу-ка въ мо-ри, щобъ ка-рась не дри-мавь. Заг. Плы-ве шу-ка зъ Кре-мен-чу-ка: ку-ды гля-не, тра-ва вя-не (ко-са). Ве-лы-ка хма-ра, та ма-лый дощъ. Не спы-тав-шысь броду, та мер-щій у во-ду.

Нахожу весьма полезнымъ и сообразнымъ съ цѣлію профессоръ Зернин”.

Составиль Адьюнтъ Харк. Унив. А.Потебня.

ДОДАТОК 2

“Программы чтений по исторической грамматике русского языка 1866–67 академических годов и текст всуспительной лекции. Рукопись А.А.Потебни. Окончено 30 мая 1866 г.”

“Программа чтений по исторической грамматике русского языка в 1866–67 академическом году (студентам 3 и 4 классов совместно) передбачала:

1. Об именных суффиксах.
2. Обзор постепенного уменьшения числа склонений и падежных окончаний имен; особенности сокращений русских склонений по главным наречиям. Ударения в именах существительных.
- 3 Склонение местоимений.
4. Появление имен... в некоторых из наречий.
5. Обзор истории прилагательных неопределенных и определенных. Ударение в именах прилагательных.
6. О предлогах и их употреблениих раздельном и слитном.
7. О слогах.

Пособиями кроме сочинений Павловского, Миклошича, Бусяева будут служить преимущественно для вопросов об именах существительных и прилагательных, слогов”. Далі автор називає ряд статей і журналів, написаних німецькою мовою. “Хотя последние исследования сочинений и не говорят прямо о русском языке, но не должны быть упущены из виду, так как историческое объяснение явлений (не розбырливо слово написано)яз. Уже в известных случаях невозможны без сравнений, (не говоря уже о слав. нар.) с соответствующими с явлениями других индоевропейских языков”.